

12

MANUSCRIPTS

MISCELLANEOUS

DR. SATYA UDAT

A Note on

"The Onomatopoeia in the Jogavāṇītha"

I. Introductory

Onomatopoeia have roused the curiosity of linguistic authorities since centuries. Thus Yāska in 3-18 speaks of the word कर्क as शब्दानुकृति - but it is very interesting to observe that in the very next line he quotes the protest of शौपमय्यव - who challenged the very existence of Onomatopoeia (न शब्दानुकृतिर्विद्यत इत्यौपमय्यवः) ! Further, in 9.12 Yāska first takes दुहति: as शब्दानुकरणम्, but only as an alternative possibility, for he at once begins to derive it in various ways.

On p. 1., regarding the characteristic feature of Onomatopoeia, our author says: "Imitation is the most important factor in Onomatopoeia." But the latest researches of Psychologists have exploded this "Imitation", if it is to be taken literally. Let us take a single imitative word, viz. the crowing of a cock. The following words for it may be noted -:

Panjabi	kukrū karhū
Hindi	kukrū kū
English	Cock-a-doodle-doo
German	Kikeri ki
French	cocorico
Malaya	kokokō.ko.
Telugu	kokkurōko:
Marathi	kukū kku
Russian	kukare'ku:
Sindhi	kukrū kū
Jamil	kokkara'ko.ko
Bengali	kō'kō:rkō
Rajasthanī (Bikaner)	kuk'rukū

That the above list has an imitative element, goes without saying. But it is equally clear that in this imitative element there is a superimposition of the speech habits and psychological trends of each particular speech group.

In order to ~~evaluate~~ ^{exactly} evaluate the nature of onomatopoeia, it will be desirable to consult the world's foremost English Dictionary, viz. Webster's -:

Onomatopoeia: the naming of a thing or action by a more or less exact reproduction of the sound associated with it.

Now un-associated is the essence of the concept of Onomatopoeia. This "association" will come from the peculiar psychological trend of each speaker, a trend which will finalize the shape of the word concerned.

II Psychological aspects of Onomatopoeia

We shall now catch firmly hold of Webster's "association" in the above definition, and turn to a greater master in our field, viz. the world-renowned German Psychologist Wundt who, in his masterly book, "Die Sprache", 1921, page 338, tells us plainly that it is auditory images rather than Onomatopoeia or exact imitations of sounds that actually play their part in these phenomena. If there is any imitation at all in these sounds, he says, it is imitation by a sound, not imitation of a sound. In another passage (p. 364) he adds that we have here to do with "suggestive" sound-gesture rather than imitative sound-gesture. It is this "suggestive" sound-gesture that led to those luxuriant sound-pictures which impress us so much in the *Yogavāsistha*.

III. Pāṇini's divination of Onomatopoeia

Amazing indeed is Pāṇini's approach to Onomatopoeia, for it is similar to that of Wundt, as could be read in Pāṇini's term for this phenomenon, viz. अव्यञ्जनकरण - in 5.4.57 अव्यञ्जनकरणाद् दृग्जवरद्धादमितौडाच्.

अव्यञ्जनकरण - for onomatopoeia, was one of the happiest phraseologies of Pāṇini. To Pāṇini, this phenomenon was not imitation in the strict sense of the term, but only imitation-coloured, as modern Linguistics would term it.

Now it is a pity that Monier Williams, referring to this very Sūtra, has rendered अव्यञ्जनकरण - too literally, viz. imitation of inarticulate sounds. ~~It~~ It is no doubt true that Pāṇini would have used the term अव्यञ्ज - for inarticulate sounds, as is clear from his use of the opposite term व्यञ्ज in 1.3.48 व्यञ्जवाचं समुच्चारणे, on which Gatanjali refers to speech-sounds actually uttered by human beings (व्यञ्ज वाचि वर्णा येषाम्).

But the comments of Nyāsa on अव्यञ्जनकरण - happily refer to the same auditory images as mentioned by Wundt. Thus commenting on this Sūtra, the Nyāsa states that when, after the word पटत् in the imitative form पटपटा करोति, the suffix डच् is in view, a mental image of the sound though it is not actually generated, leads to the (mental) repetition of the word पटत् in the form पटपटा (करोति).

[पटपटा इति विवक्षिते विषयभूते बुद्धिस्थानुत्पन्न
एव पूर्वं तावद्विवर्चनं पटच्छब्दस्य क्रियते]

अव्यङ्गानुकरण- , therefore, in this context can not mean "imitation of inarticulate sounds", but only "a visualized (literally not concretely perceived) imitation", what classical Sanskrit would term कर्तव्यानुकरण-.

The factual analysis of the concept of Onomatopoeia should involve two elements: sensuous and imaginative, the latter predominating. But in life it is the ratio that counts", said the great French philosopher Rousseau, and the real problem before the modern researcher is to discern the ratio between the sensuous and imaginative elements of an onomatopoeia.

IV Data from the Dhātupāṭha of Pāṇini
In order to face this challenging problem, Wundt unfortunately is unable to help the modern researcher, who has therefore, to fall back on Webster's definition of Onomatopoeia, the main emphasis of which lies on "Association". In order to see how far "association" could help us in ascertaining the ratio between the sensuous and the imaginative in Onomatopoeia the undersigned had to survey the whole of Pāṇini's Dhātupāṭha. The following data may have some remote bearing on this issue —:

(1) Only three categories of verbs in the Dhātupāṭha show the sensuous elements of an onomatopoeia. They are —:

(a) to laugh

कर- , खकर- , हस- , हस-

Probably these phonetic differences had a dialectical basis.

(b) to cough

काश-

(c) to hiccup

हिक्-

Now the author, on p. 1, has the following statement about

56

the ratio of onomatopoeic words in a language -: "Onomatopoeic words form not an insignificant part of the vocabulary of a language". Now if the author's expression "onomatopoeic" implies only the sensuous element of this phenomenon, the meagre ratio of verbs mentioned above would not confirm this statement. Moreover, in the article on the "French Language", *Encyclopaedia Britannica*, 14th Edition, p. 762, it is stated -: "Onomatopoeia has enriched French with a certain number of words; about 100 belong to this category, says the *Dictionnaire Générale*, e.g. *chuchoter* 'to whisper', *coquerico* 'cock-a-doodle-doo' but the advance of etymology may whittle down the number of these terms, some of which figure in this class for want of better knowledge." It is evident that in French the small ratio described here would hardly confirm our author's statement.

If onomatopoeia are considered from a wider, associative point of view, as Webster would have it,

so that associated words with similar sounds could be also called onomatopoeic, one sound, suggesting another, the phenomenon then could be a pattern of "suggestive sound gesture", as explained in Para II above.

In this wider sense, the ratio of onomatopoeic element in the *Shatupa* would be considerably increased, as the following data will show -:

शुभ्र- to sound	शुभ्र- to shout	शुभ्र- to sound	शुभ्र- to utter utter
शुभ्र- to tinkle	शुभ्र- to proclaim	शुभ्र- to pause	शुभ्र- a joyful sound

क- to cry कृ- to swear कृ- to speak कृ- to make noise
 कृ- to murmur कृ- to make any noise or sound कृ- to rattle कृ- to speak
 कृ- to hum कृ- to shed tears

कृ- to speak
 कृ- to speak
 कृ- to yell

Slight semantic differentiation by phonetic modification is a common phenomenon in all languages. The following examples from Awadhi, being investigated by the undersigned these days, may be of some interest:-

kikiyāb to cry, said of a baby when crying out of hunger

kiki lāb to cry, of the baby, out of satisfaction

cīkhāb to cry bitterly, said of the baby

cīciyāb to cry owing to some unknown cause, said of a baby.

∇ New creations on onomatopoeic basis

On p. 179 Wundt has described new creations in language on the basis of ^{suggestive} sound ~~gesture~~ as explained above.

Similarly H. Paul in his "Prinzipien der Sprachgeschichte" 1920, page 177, has described young people's new creations, in their efforts to describe the phenomena of sounds and movements. Thus in German the word {Baum} means a tree which gives {bammel n} to swing, said of the swinging nature of a tree, while {bammel n} slightly modified, means to walk. Wackernagel has pointed out

how, in Vedic, new formations on an onomatopoeic basis
were possible, as in *tanhāra*-, *phāthāra*-, *ahkha*-
tihyā (Altindische Grammatik, I, 1905, p. 7).

Our author, on p. 15 has given an interesting list of new
onomatopoeic words in *Yogasāstra* -

kuca kucca - chirping of birds

krāṇ kāra - wind-burst

kvaṭ kāra - bamboo note

kuha kuha - ocean heaving

khada khada - whizzing of arrows

This challenging list of words would be headache
for all ^{those} researchers who are expected to
account for the shape of every word existing in
literature. Re: *kuca kucca*, the nearest
word given by BR in ~~the~~ Sanskrit-German

Dictionary is कृत्वा the name of a river
mentioned in Vishnu Purāṇa, parallel to
krāṇ kāra-, only an adjective कृत्वा- from

[कृत्वा- is so far available in literature];
Re: *kvaṭ kāra*-, only कृत्वा- is known

so far: Re: *kuha kuha*-, only कुहा
being a imitative sound of the cry of the

crocodile. Re: *khada khada*-, only khada-

to Lurt, is said to have occurred in ŚB.

The elucidation of the psychological aspects of these
words, viz. to trace the exact notes, ~~impressions~~ the
auditory images of which have given these words,
is a baffling problem for forthcoming generations
of researchers.

V Onomatopoeia in Poetry

The paper before us suggests the need of a systematic Plan for investigating the system of Onomatopoeia in Poetry taking the term in the wider sense of suggestive sound gesture. Moreover, the occurrence of a word like अतर्ततर्त - on p. 10 indicates that in Poetry the delicate shades of Semantics have also to be studied side by side. For the world-renowned French philologist Vendryes points out that "a word is not to be solely defined by the abstract definition found in a Dictionary. Around the logical meaning of each word there floats an emotional atmosphere, which envelopes and penetrates it."

(V.K. Golak: The poetical approach to Language, Oxford, 1952, p. 19) It seems that with अतर्ततर्त , only the repetitive aspects of अतर्ततर्त movements were enough for the poet to give the sense of तर्ततर्त . On the other hand, in Avadhi bhar bhar is used in the sense of rush and speed, e.g. $\text{bhar bhar manei nikare lag}$ "crowds of men began to rush in speed".

VI Prakrit parallels

It seems that the author of the *Jugavāsī* is that was in touch with Prakrit Poetry, and after the sight of this paper, the undersigned has started dreaming of a team so organized as to include Prakrit scholars as well, for only then justice could be done to such a work.

On p. 13 the author uses *ghuughuma* in the sense of thunder: cf. गुमगुमाउ "गुमगुम आवाज करनी" in the Lexicon पाइउआसदुमहणवो .

हृम हृम, which occurs on p. 6 in connection with
तुत्कारा-, may be compared to Phat हृम हृम हृम
हृम हृम आवाज करना

VIII. Points of interpretation

An overall study of the work should presuppose
a thorough study of such a work by a team
of sincere inquirers. This study should also
include a critical interpretation of the text

concerned. Thus on p. 3 the सीकार is said
to be used even for swords. But the inquirer
may ask if it may not be preferable
to connect सीकार only with the sparks
arising from the clashing of swords in the

text सीकार जल कण सण दति, so

that the statement on p. 3: "सीकार is
used even for the sound of arrows or the
swords" may have to be reconsidered. cf. also

on p. 4, where हृ - of a नगोक्ष has been translated as 'tusk'!

~~IX~~ The uniqueness of the onomatopoeic aspect

that the onomatopoeic aspect of the ~~author of~~

~~the~~ Jogavāsistha was unique is confirmed

by the fact that it was not further accepted or
used by other personalities on such a scale in

Sanskrit literature. This reminds the undersigned

of the Urdu poet Ghālīb, some of whose masterly

expressions could not be followed or accepted by

other representatives in Urdu Literature. cf.

the undersigned's series of articles on Ghālīb's
vocabularies in LITET, June 1963 pp. 152 ff;

Sept. 1963, pp. 163 ff.

10
X ~~77~~ Characteristic features of the Poet's onomatopoeia
The striking feature of the trends of this onomatopoeia
may be illustrated by the word *ghunghuma* - onp. 12,
the beautiful extension of which ~~the~~ ranges
from the humming of a sound, buzzing of
mosquitoes, to sounds in the atmosphere.

It seems that the poet had an unusually
alive auditory sense to which a very
wide and refined imagination was
added.

XI Conclusion

The above study, it may be presumed, will
give us the following points -:

- (1) This paper is a refined analysis of onomatopoeia
used in *Jogavāsistha* - and serves as a
pointer to a unique phenomenon in Sanskrit
poetry.
- (2) A thorough and critical examination, on a
statistical basis, of all the onomatopoeic
phenomena in this book is desirable, in order
to arrange the phenomena from the distri-
butional point of view.
- (3) Such a thorough approach is possible only by
an organized team of workers.

Siddheshwar varma
13.6.1965

Onomatopoeic Sounds and words in Siraji Pakadi

Onomatopoeic or imitation sounds are not as common as it is generally believed ¹. Good many examples of onomatopoeic sounds are nothing but reduplicated formations indicative of repetition of sounds imitated; ² ~~the~~ cf. a word gargar; common to IE languages; (gargar-eddy;); Lat. gurgus; whirlpool; gurguli or gullet; Spanish gargara; or French gargonille, -water, sprout; English -gargle, -gargle; Skt. = ghrghrayate; (= ghurghurayate; etc³)

1. Onomatopoeic includes all types of formations covering also Amredita formations, Rhyme words with real significant rhyming simplicia, and echo words or jingle words; jingle compound words with one significant element; the onomatopoeic words formed as a result of reduplication and the onomatopoeic words in the names of relatives in Modern Indo-Aryan Languages.

2. By reduplication is meant not only doubling of an inflected word - forming a simple expression, but also jingle compounds and echo-words of rhyming element. See Dr. S.M. Katre, - 'Reduplication in Indo-Aryan, E.D.C.R. 1. 1. 60-70.

Reduplication in Modern Indo-Aryan Languages show to a great extent, nothing but continuation of the linguistic tendencies, current in Apabhramsa. Consult H. Guntret - 'Ueber Reimwortbildungen in Arischen und Ael Griechische; (Indo-Germanische Bibliothek) (3. Heidelberg and W. Steds papers on reduplication composition in Pali; (Zeitschrift fur Buddhismus. 6. 89-94-1926) for historical cum structural amplification of the Subject. It is also important to study the stylistic aspect of this topic. Reduplication in Apabhramsa - by Bhandarkar may be noted in - 'Annals of Bhandarkar Oriental Research Institute, Vol. 29. 1948. Poona (147-151).

3. See Walckenaag and Dehrunner. Band 2. P. 8.
Illustrations of Indian Grammaticians. P. 103.

~~the~~ characteristic features of the Indo-European
cf. another Skt. word = Kṣava-t; sneeze; Oed High German, niesen;
Modern German - niesen; English - sneeze; Lithuanian -
Ciaudėti; English - grunt; Lat. goundi; German, grunzen;
meaning (grunt). It will be observed that such types
of words run against the regular system of correspondences
of Indo-European and Indo Aryan. In terming a
word, as Onomatopoeic, the utmost caution must be
observed and in every case, criterion must be
not whether the word in a late form may seem to be
Onomatopoeic but whether its Indo-European
base may fairly be considered as
imitative of the sound which its meaning
implies. 2.

1. In Indo-Aryan, N. I. A. languages, we have a
number of reduplications of this type, = jāntar
mantar; Hindi, = ah-tah; = ~~ah~~ dhar, udhar; = āna-
Jānā, etc. It is worth noting that in Ap. we have
a similar type of reduplication which may be
regarded as a precursor of these words, these
N. I. A. rhyme words. For example, = Kala - mala;
Kāluṣya; Īṣya; Janitā; Khodah, etc.; Frequentative
e.g. = gama - gama-i; to go, are not included in this;
= khala bhalīya; alarmed; startled; Jacobi on Bh.k.
245. 2. Verbs, = khala; Skt = Skhala.

The very large number of such jingle expressions in Ap.
shows how vital is the study of this element in Ap., for the history
of similar formations in the developments of I. A. dialects. This
points out to the importance of chrono-regional study of
these Ap. formations in the history of each N. I. A. Dialects.

2. See Gray - 'Foundation of Language', - Vide changing
of meanings of words P. 275.

If this observation is sound, some words which now do not appear to be onomatopoeic perhaps had the character of that kind in the beginning; cf. English, laugh; Anglo Saxon, hlethon; Gothic - hlajon; High German - hlahhan; Modern German - lachen; this hardly suggests a sound imitation. But the history of investigations shows that it is the form from the same base as that which gives the Latin clang, or and is therefore, related to clang, and clink.

Of the onomatopoeic words which might really appear at first glance to be onomatopoeic are seen, when examined by the same method not to fall within this category. Take for example an Indo-European word - flow; Anglo Saxon - flawan; old Icelandic - floa; Old High German - flouen; might superficially be connected because of initial - fl; but its Indo-European base is *plene; cf. Skt. = plav to float; Kuehaen, - plewe, boat; Lat. - pluit; meaning - rains; Lithuanian - pluti - to ^(or watch) wash; Old Church - plav; Slav. - pluti, - flow; - to go by ship. This equation is neither sound nor in meaning suggests the motion or the sound of flowing². Any idea that the words of the type of flow, are all connected with the sounds of action or a state which they designate is due merely to a late association between sound and sense of a purely superficial character devoid of any linguistic values³.

1. See Gray - 'Foundation of Language.' - Vide - changing of meaning of words p. 276.

2. Ibid. Genesis 11.9. pp. 419.

3. Cf. Dr Verma - 'Phonetic observations of Indian Grammarians' p. 103.

The phenomenon of onomatopoeic is as old as the city of Jerusalem. Some of the onomatopoeic words in Vedic texts, based on sound imitation may be noted with interest; c.f. = akkhalī-kṛtya; shouting with joy; = alalā - lhalavanta, to rush or roar; = kikirā - krī; to turn to pieces; = cisca, - an indistinct sound; Samhitā = malmala; - Kath. malamala lhalavanta; shining of lightening; T. S. = kikkī ta; M. S. = lililīhā lhanvant - Knistering sound of burning fire; = lurlhara hā, chaos; P. B. = halhalā; - stammering; Lat. - halha; - English, - haa - haa; bleat of the sheep; Skt. - harhara, stammering - foreigner; German - hahelen; French - hahiler; English - hahle; C f. - Herbrew, popular etymology, - hahel, Babel; meaning literally gates of Gods; Akkadian, hah-ilu, as Babel in Genesis; Samaveda = cūcūcū; the sound kiss; Skt. = cīt-kāra; Siraji - cik, = Canaccana - sound of dropping rain; = fhanatkāra, clinging sound; = tankāra - Skt. = pat-patāt; patapata; Skt. - phutkr; breathes heavily; - sit, śrat, hum; expression or exclamation of horror. Most of these words appear to be formed of auxiliary root - kr.

Besides the above words, some OIA roots may be noted which may be ~~regulated~~ regarded as pure imitations of sounds, C f. = Panini Dhatupath; kakkhat; to ~~laugh~~ laugh; Lat. Cacheronaire; Skt = 'sinj, clinging sound; Adh. B. = tateti; threatens! Skt. = hikkati, - solving.

1. See Wackernagel. Band. 2.

Hopkins in J. Phil. 14.16.35. a, cites many more sounds of imitations words, formed from reduplicated stems in MIA and NIA! cf. Pali, Morris. Of a large number of words of birds and animals in OIA are formed of sounds of imitations; Cf. Vedic = kiki-divi, the blue bird; koka; Cf. = cicika; kraka-vāku, meaning hen; Av. = kurkura; Cl. Skt. = kukkura, dog; Yajurveda = kakkat - bird; Skt. = titteri, titturi; Skt. = pipbaka - bird; ASBH.B. - kāka, crow; Grant. = tittihha; Kokila; Skt. ghūka, owl; Skt. = jhīngī, cricket; Hindi jhīngur; Sirāji - jagīndar.

It may be interesting to ~~note~~ compare some of the names of musical instruments in Skt. Cf. - dunduhī; Kinkinī; Kinkinī, - bells. Haka Huhu.

Yaska enters into controversy with Aupamanyava over the terminology of onomatopoeic words, if they are to be derived, Cf. = dadura, frog; which is not to be derived from the association with onomatopoeic words but from the root, = dr; (r-vocalic) meaning to burst².

1. Cf. Wackernagel and Dehrunner, 'Band. 2,

2. Cf. Wackernagel And Dehrunner, 'Altindis Grammar, Band 2. P. 7.

The phenomenon of onomatopoeic is as old as the city of Jerusalem. Some of the onomatopoeic words in Vedic texts, based on sound imitation may be noted with interest; c.f. = akkhalakṛtya; shouting with joy; = alalā - lhalavanta, to rush or roar; = kikirā - krī; to turn to pieces; = cisca, - an indistinct sound; Samhitā = malmala; - Kath. malamala lhalavanta; shining of lightening; T.S. = kikkī ta; M.S. = lililā lhalavant - Knistering sound of burning fire; = lurlhara lhlā, chaos; P.B. = halhalā; - stammering; Lat. - halha; - English, - ha - ha; bleat of the sheep; Skt. - harhara, stammering - foreigner; German - hahelen; French - hahiler; English - hahle; C.f. - Hebrew, popular etymology, - hahel, Babel; meaning literally gates of Gods; Akkadian, hah-ilu, as Babel in Genesis; Samaveda = cūcūcū; the sound kiss; Skt. = cītkāra; Siraji - cik, = Canaccana - sound of dropping rain; = fhanatkāra, clinging sound; = tankāra - Skt. = pat patat; patapata; Skt. - phutkr; breathes heavily; - sit, śrat, hum; expression or exclamation of horror. Most of these words appear to be formed of auxiliary root - kr.

Besides the above words, some OIA roots may be noted which may be ~~regulated~~ regarded as pure imitations of sounds, C.f. = Panini Dhatupath; kakkhat; to ~~laugh~~ laugh; Lat. Cachinnare; Skt = 'sinj, clinging sound; Adh. B. = tateti; threatens! Skt. = hikkati, - soling.

1. See Wackernagel. Band. 2.

Hopkins in J. Phil. 14.16.35. a, cites many more sounds of imitations words, formed from reduplicated stems in MIA and NIA! cf. Pali, Morris. Of a large number of words of birds and animals in OIA are formed of sounds of imitations; Cf. Vedic = kiki-divi, the blue bird; koka; Cf. = cicika; kraka-vāku, meaning hen; Av. = kurkura; Cl. Skt. = kukkura, dog; Yajurveda = kakkat - bird; Skt. = tittari, titturi; Skt. = pippaka - bird; ASBH.B. - kaka, crow; Grant. = tittihha; Kokila; Skt. ghūka, owl; Skt. = jhīngī, cricket; Hindi jhīngur; Sirāji - jagīndar.

It may be interesting to note compare some of the names of musical instruments in Skt. Cf. - dundubhi; Kinkini; Kinkini, - bells. Haka Huhu.

Yaska enters into controversy with Aupamanyava over the terminology of onomatopoeic words, if they are to be derived, Cf. = dadura, frog; which is not to be derived from the association with onomatopoeic words but from the root, = dr; (r-vocalic) meaning to burst².

1. Cf. Wackernagel and Dehrunner, 'Band. 2,

2. Cf. Wackernagel And Dehrunner, 'Altindische Grammatik, Band 2. P. 7.

विप्रतिषेधेन, मुनि स्वरे दोषः, पिबतेर्गुणप्रतिषेधः -- १०.
 ७. इक्षुकोः सार्वधानुके, अल्लो गों रजः, अवनज लै,
 उत्ते इलादेर्लघोः, हेरचडि, परमार्थे रजा ना लोचने
 स्वदितो वानुदा ने च दादो, सि जो मडि. --- १०

द्वितीयः पत्रः

१. कति उपादानि वाच्यं पदीयानि मतानि इति चेत्
 १. अमउावलं तदीयमम् । सोऽपचिन्नेतानि ह्य
 मीयम् १०.

२. एकोऽपमा उपमवलोपे उपमना उपमि
 वीमुपमवम् ---

गुणः उपमवदुर्गः स्वातन्त्र्ये लोपदिशते ।
 तस्याग्नि तादृगुणादेव, अमुष्टं तं उपमिव
 इति कारिका ह्येव, गुणोऽपचिन्नेतानि --- १०.

३. काले उपादानं तत्स्वरूपं च उदर्थम् ---

उपमि वाचिनिमित्तं तत्त्वं प्रत्ययेन उपादानम् ।
 उपमिन्नमपि शब्दस्य तत्त्वमप्युपादानम् ॥

४. कालितार्थे प्रदर्शनरूपं व्याख्यातानि पदम्
 धातुसम्बन्धे उपमना इति ह्यत्र बोधितोऽर्थो
 वचनसम्बन्धसिद्धौ भावित्विद्धौ वेति निगीष्टं
 बहवोऽवयवाः उपमनाः सङ्गोपात्ता इत्यर्थे तदप्यो-
 भाव उपपादनीयः । --- १०.

५. उपग्रह पदार्थम्, अत्यमेदः स इति नामि वाच्यं
 उपादानविद्वत्तश्च लिङ्गानां तत्त्ववर्णितम् ।
 विद्वत्त्वसन्निधौ गाम्भां येशब्देऽप्युपादानमित्यादि ।
 इति कारिका चारण्येन ---

६. अमवर्त्तवर्तमानस्य कालेतेष्वित्युपादानम् ।
 उपग्रहोपादानमिव तस्मान्नित्यताः शब्दमन्त्रः ॥
 तत्त्वमप्युपादानम् शब्दादीनां गुणो गुणो ।
 अमः शब्दादिनामपि सर्वसम्बन्धित्वान्न
 इति पदे चारण्येन --- १०.

From the quotations Nos. 1, 1 and 6 it is clear that the Samgraha was not entirely metrical as is generally supposed.

Aristotle defines time as 'the
number of motions, relative
before and after.' The
number here appears to be
what is numbered.

— Encyclopaedia of
Religion and Ethics
Vol. 12 Page 344.

The view of Plotinus —

Time, according to Ploti-
nus, is generated by the
restless energy of the soul
seeking to express in matter
the infinite and eternal
fullness of being. As it
cannot do at a stroke, it
is forced to a successive
series of acts. Time is
this life of soul be-
held and contained in it.

Some Foreign Vain:—

Days and nights, and months and years — there were not before heaven was made, — he contrived them then, as it was being fashioned.

All these are divisions of time, and 'was' and 'shall be' are created as parts of time; we unwillingly do ill when we attribute them to eternal being. We say it was, and is and shall be, but if we would speak truly, only is belongs to it; 'was' and 'shall be' should be said of becoming that proceeds in time, since they are motions.

Plato: Timaeus and
Trans. A. E. Taylor Critias.
Page 34.

30
Like a view incorporated by
Bhartrihari into Kāla sāma-
dāśa Nagesa accepts Kāla
as क्षण समूह रूपः. Says he -

क्षण समूह रूपः क्षणः, पाणिनि-
वेद्यः, इदानीं पश्यामि,
। जिष्णुमीत्यादि व्यवहारान् ॥

लाघु मन्त्रूषा पृष्ठ ८४ ई
— मोक्षवा संस्कृत
मीरीज

This view is accepted by
Mīmāṃsāka too -

प्रातः कालो यं सायं कालो यम्
इत्यादि उत्पन्नानां सूर्योदयादि-
दशनिर्गृहीत न मनजन्यत्वात्
क्षालरन्ध्र उत्पन्नत्वम्, तस्य
पाणिनिप्रमाणत्वं च वदन्ति ॥

मानमेवोदय

पृष्ठ १८०

मद्रास संस्करण.

दिग् निपरीत परत्वा परत्वेन स्थातो -
सुमीयत इति चेन्न ॥

तदभावात् पृष्ठ ३१

But even philosophers like
Jayantabhatta etc. accept the
view that kalam is प्रत्यक्ष.

ते प्राग्गते प्रत्यक्षत्वं हि ऐन्द्रियवृत्तीति -
विषयत्वमुच्यते । तच्चेदस्मिन्कालात्
नीरूपस्यापि प्रत्यक्षता चेन्न
वामति ?

न नानुद्घाटितास्य

। क्षिप्रादि प्रत्यक्षोदयः ।

तदभावात् नुविधानेन

तस्मात् कालस्तु बाधुषः ॥

एतन्न एव तर्हि घटादिवत्
अस्मान्न गृह्यत इति चेद्
वस्तुत्वं भाव एव न पर्यनु-
पपेक्षते ॥

प्रामाण्यं गती
पूर्वभावात् पृष्ठ ३१ ३६

Some scholars accept Kālo
as इत्युक्तम् while others
accept it as अनुमेयम्.

Mahābhāṣyakāṇ accept it as
अनुमेयम् —

किं माऽत्यन्तापरिदृष्टा
प्रशङ्गा पिण्डमूलं निदर्शयितुं
तद्येन कालोऽपि।
and again,

"सूक्ष्मे हि मानोऽनुमितेन
गम्यः ॥"

वर्तमाने लङ् ३।२।१२३॥
इति सूत्रस्य महाभाष्यम्

अन्येऽपि दृष्टी देवदत्तः, नील-
मुत्पलमित्यादिवत् क्रियातिरेक-
स्मादादृष्टात् प्रत्यमतिशयस्य
च परोक्षकालोऽपि तत्तत्
कारणकार्योपपत्तेः, अनुमेय
एव काल इति मन्यन्ते।

He also does not accept
the Nityata and wilhuta of
kala ———

आलोक्य निमित्तत्व विमुक्ता-
दि क्तादि न युज्यते, आल-
स्यार्थि करणत्वे नैव 'तत्तत्कार्य'
पुति कारणतया उक्तार्थि-
'इति नालिङ्गितम्' इति नैव
इत्यदि व्यवहारो पयोग्य-
धिकरणसम्भवेन तत्परिच्छे-
दकान्तरस्वीकारेऽनवस्थापिते
दोषत्वे । अत्रैतन्नादे तदसम्भवाच्च ।
अतो नित्यत्वेन प्रवाहनिमित्तता
ग्राह्या, ननु स्वरूपनिमित्तता ॥

(लघुमञ्जूषा २४८४८
— जो स्वभा सं (नित्य)
सीरीज.)

संख्या - परिमाण - पृथक्त्व
संयोग - विभागः - अवि आलोक्य
गुणा इति वैशेषिकद्वयः ॥

and coexisting with, as,
On the other hand, eternity is
the life of intelligible being
in its full, unbroken,
absolutely unchangeable
totality.

Baldwin; Dictionary of
Philosophy and
Psychology
Page 700.

View of Spinoza —

Time is an imaginary re-
presentation wholly without
ontological significance.

Baldwin,

Dictionary of Philosophy
and Psychology.

Page 700.

The view of Leibniz -

Leibniz's view is that
time is a system of possible
positions of possible events
related by before, after
and simultaneous with.

He holds that all possible
world must be in time,
though of course, the particular
temporal relations of the
actual world are contingent.

Encyclopaedia of
Religion & Ethics.
Vol. 12, Page 344.

The view of Locke, -

According to Locke the
idea of time does not
depend primarily on motion,
but succession of ideas, and

John Locke

and observations of dis-
tance either part of this
succession a moment
- - - the time of one
idea is over in mind.

Essay 11-14

Baldwin's Dictionary
Page 700.

The view of Kant: -

Time is a necessary
representation, lying at the
foundation of all our
intuitions. With regard to phe-
na in general, we cannot
think away time from
them and represent them to
us as out of and un-
connected with time, but
we cannot quite well re-

present to ourselves time
void of phenomena. Time is,
therefore, given a priori. In
it also is all reality of
phenomena possible. There may
be all annihilated in thought,
but time itself as the
universal condition of their
possibility, cannot be
so annulled.

Kant's Critique of
Pure Reason
Translated by
Meiklejohn pp. 28-35.

17 - 30
~~Enter~~ ~~etc.~~ Space ^{direction} and time are
all irreality ⁿ One ultimately
fundamentally. It is because
of ^{limiting} adjuncts that they appear
different.

Some say that time Isvara
is the Cause, others look
upon Kāla (Time) and Sva-
bhāva (Prakṛti) The time
viewed as ~~that~~ ^{the} Cause is
to be

Handwritten text at the top of the page, mostly illegible due to fading and bleed-through. Some words like "The" and "of" are faintly visible.

Handwritten text in the middle section, including a large number "2" and some words that appear to be "The" and "of".

Handwritten text at the bottom of the page, mostly illegible due to fading and bleed-through.

To

The Editor,
The Caravan,
Delhi.

Sir,

I am sending you an
article of mine entitled "Some
Rural Festivals and Ceremonies
at the Commencement of the Sow-
ing Season." The article is the
result of my extensive touring
in the countryside to study folk-
customs and manners. I hope
you will give it a place in your
esteemed columns and
oblige.

Temporary address:— Yours Faithful

3 Cross Road,
Punjabi Mohalla,
Ambala Cantt.

Satya Vrat.
Research
College of Ind.

Dated 12. X. 54. Banarashi

To

The Editor
The Liberator
Boston

Dear Sir,

I am sending you an
article of mine, entitled "Some
Recent Statistics and Comments
on the Census of 1850."
I hope the article will
be of some use to you, and
that it will find a place in
your valuable columns.
Very respectfully,
Wm. L. Chapin

The Liberator - June 1st 1851
Wm. L. Chapin
Boston

9 notes and the
Quotations gathered from
different works:—

येन मूर्तानामुपचयाश्चापचयाश्च न
लाक्ष्यन्ते ते कालप्रियादुः —

महाभाष्य 2/2/211

In the Rigveda we find such
words as कालः, परिवर्तकः, भूतः,
गच्छ etc. In it is stated the
fact that देश & काल are the
different manifestations of
Kāla — विवर्तः । Purusa existed
even before Kāla and after
Kāla. Spring etc are its actions.

Purusa is Kāla —

युष्मद् एवेदं सर्वं यदूतं यच्च न
भाष्यम् (Rg. 10/90/211)

In the Atharvaveda Kāla
is Paramadevata, Kāla is
Creator — त्रिष्टुप्, Kāla is
Sustainer — इन्द्र —

न इ परा ततः संवत्सरः प्राणः

Atharvaveda ne dheet unhar
in following references to
Kala :-

आलो भूति मलजत

आले तपति सूर्यः ।

आले दृनिश्वा भूतानि

आले चरुर्विशयते ॥

(Rg. 10.
Atharva 19.53.6)

आलो ह सर्वस्येश्वरो यः
पितामीत् प्रजापते ।

(Atharva 19.53.8)

आलाद'यः सममवन्

आलाद'ग्रह तपो दिशः ।

आले नौदेति सूर्यः

आले निनिशते पुनः ॥

(Atharva 19.54.1)

आले लोकाः प्रतिष्ठिताः

(Atharva 19/54/41)

In the Taittiriya Upanishad -

मूर्त्यो मरी निमाद ते

मवस्माद् भवनादधि ।

तस्याः काल विशेषेण

स्मृतं कालविशेषणम् ॥

(Taittiriya - 1.2.1)

Here Kāla is defined in an earthly materialistic sense.

In the Upanishads the Kāla is said to arise from Virat -

सोऽयमयत द्वितीयो मेऽज्ञात्मा
जायेतेति, स मनसा वाचं प्रियुजं

समभवद्दशनाया मृत्युस्तद् यत्

रेतः प्रासीत् स संवत्सरोऽभवत् ।

न ह पुनः ततः संवत्सरः प्रातः ।

तमेतावन्तं कालं माविम प्रविन्

संवत्सरः तमेतान्नतः कालश्च परस्मा -

दमृजत् ।

(Bṛhadāraṇyakaopaniṣat
1.2.4)

In our discussions as to what is
true we find references to
kālā and Upanishads. All
our actions & thoughts have
their origin in kāla —

कालः स्वभावो निमित्तः
यदृच्छा मूलम् योनिः
यत्तु इति चिन्ता ॥
(Shvetashvatara Upanishad
1/21)

In the Puranas, kāla
is primarily dealt with as a
deity —

अथा विष्णुश्च महेश्च
कालश्चैव कला इव यः ।

नैवेद्येन हि भावेण
यत्तु मूर्तिर्न हे शंकरः ॥

(वाल्मीकि पुराण, प्रथम स्कन्ध ३२)

In the Rāmāyaṇa too —

पुनादि भगवान् बालो
 नान्तो ऽथ द्विजविद्यते ।
 पुविच्छिन्ना स्ततस्त्वेते
 सर्गस्मिन्मन्त्रसिंमसाः ॥

गुणसाम्ये ततस्तस्मिन्
 पृथक् पुंसि चकामिते
 बालस्त्वान्वं तद्विद्यो -
 मैत्रिय ! वतते ॥

(विष्णुपुष्पा, नागेशकृत -
 योगसूत्रवृत्ति ४/३३ ॥)

Thus we see that
 the Vāyupurāṇa Kālī is
 described as andī and
 Īvara, a description that
 remarkably agrees with
 Bhartṛhari's.

In the Mahābhārata Kālī's
 absolute and इतोदिक power
 is expressed as वरदा
 like बालः पतति मूतानि

उत्तपते ॥

इति

मालः संहरते पुनः॥

The Naiyagikas and
Vaidagikas accept the
external existence माह-
नित्ता of Kāla. —

कालः परम्पर व्यतिकर-
योगपक्ष चिर द्विजादिप्रत्ययलिङ्गम्।
तेषां निषेधेण पूर्वप्रत्ययविल-
क्षणान्नानुत्पत्तौ पुन्यनिमित्ताभावा-
त् न दत्ते निमित्तं स कालः।

पुरास्त्वप्यह माह्य
व्याख्याय . इत्येवं न गुणधारात्माह
। ति ध्याति परम्परान्निहितादिज्ञानं न
ः। जादित्मपारिह्य न्देन ज्ञामने। प्रममेतद-
पेक्षया अतएव तपन पारिह्यन्दाभ-
विकृन्न जन्मेति धीः परत्वकारणम्।
प्रममेतदपेक्षया प्रत्युत्तर तपन पारिह्य-
न्यन्दीवचिकृन्न जन्मेति धीः प्रपारत्व-
कारणम्। प्रवचिकृन्नं —

सम्बलत्वम् । तुर्गगतिरित्युच्यते तेन
येन चित् सम्बन्धेन भाव्यम् ।

... एवं वेत्तादृशमेवं
दृष्टं स्वीकार्य यत्तावत् तद् दृष्टं
बालः ।

विदग्धा बली भाव्यम्

पृष्ठ १३०

Certain doubts raised —
and answered —

अथ अत्रादित्यपरिवर्तनमेवास्ति
विद् बालेनेति चेन्न । युगापरादिप्रत्यया
नुमैयत्वात् । न च अत्रादित्यपारे-
वर्तनादेव युगापरादिप्रत्ययाः सम्भ-
वन्ति । एकास्मिन्नेवात्रादित्यपरिवर्तने
निर्वेषादुक्त्यात् व्यपदेशाभावाच्च ।

युगापत्काल इति व्यपदेशः, न
युगापरादिप्रत्ययपरिवर्तनमिति । न च
त्रिमेव बाल इति वाच्यम्,
युगापरादिप्रत्ययानामनुपपत्तिं गत्वा
न तत्रिका बाल इति
उक्तं यत्ते ॥

The famous philosopher
एतनाथशिरोमाने does not
accept the separate existence
of Kala -

दिक्काले ने श्वरादतिरिच्येते
मानाभावात् । तत्तत् निमित्तविशेष
समवधानवशादी श्वरादेव तत्
तत् कायविशेषाणामुपपत्तेः ॥

(पदार्थतत्त्वमिच्छा - १-३)

Shivadiya and other
philosophers think that

दिक्, काल and प्राकाश
are 'all one and the
same thing -

प्राकाशादिभ्यं तु नानुतः एकमेक
उपाधि-भेदा नाना नाम तम्
(सप्तपदार्थी)
कालकालांत्युत्तरीज
पृष्ठ २२

मोक्षपाद — The Karmas —

कारुण्यश्वरमेवे अवलोकते

आलोक्य स्वमात्रेण वा।

पुनः कथं निगुणितो व्यक्तः

आलोक्य स्वमात्रेण वा॥

None can say if the
Kārikā is actually Śrī-
Kṛṣṇa. यदि च कारिका ईश्वर-
रूपेण ह वै तदा न व्यक्तत्वं स्पष्टमेव।
व्यक्तत्वं च दृश्यते: परिणामत्वम्।

तान्मुक्तकालं आहं चिकित्साम-
स्तां करणम्" इत्येवमपि आल-
ोक्येनैव त्वेनेन ग्राह्यम्।

However the Sankhya,
do not accept Kāla as a
dravya as the Vaiśiṣ-
ṭikas do. Says Paśupati
Mīmāṃsā —

आलोक्य वैशेषिकाभिमत

Venidatto rejects the view of
Raghunatha Sivamasi -

दिक् कालयोः, इति हि तत्त्वात् -
मुपशम्ये पूर्वस्यां घटः, इदानीं घट
इत्याद्यनुगतं पुत्पमानुपपत्तेः। न च
इवरादेव तथा पुत्पमतिर्नाहः, उप-
दाशेत्युत्तीर्त्तनां वैलक्षण्यमनुपपत्तेः
इति शब्दस्यैव तत्त्वात्"।

(पदार्थमण्डनम्)
(पृष्ठ १)

The Sāṅkhyas do not
accept Kāla. Lokanātha
Tilaka has reconstructed
a Kanika which is his
opinion was lost in the
Sāṅkhyakandha. The re-
construction is based on

नै , पुनाग तादि चक्रहा मे दे
 पु व र्त्त चिनु म हीति । तस्मादयं चैहपा-
 धि मे दे , पुनाग तादि मे दे पुति -
 पद्यते , सन्तु त एवोपाधयो
 ये ५ नाग तादि चक्रहा हेतवः , कृत-
 मन्तरादिना धाले नेति साहज्य-
 बोधनि । तस्मान्न धाल (वस्तुत्वा-
 न्तरा) भुषणानि ॥

(साहज्य तत्त्व यै मयी
 पृष्ठ ३३)

In Yogavāsishṭha kāra
 existence is accepted only
 when, animal बोधिबलता-
 The Yogavāsishṭha says -

विपुलकूलपमात्रो ऽसौ धालो
 धालमनि तिष्ठति ॥

योग वासिष्ठ (५।४८।४)

देशदैर्घ्यं यथा नास्ति
 धालदैर्घ्यं तथा नै

नास्ति विधेयं नास्ति

योगवासिष्ठ

(३।२०।२२॥)

निमेषे यदि कल्पौ च-

तं विदं परिविन्दति।

निमेष एव तत्कल्पो

भवत्यत्र न संशयः॥

आत्मे यदि निमेषत्वं वेत्ति

कल्पो ऽप्यसौ ततः।

निमेषी भवति क्षिप्रं

तादृग् रूपमिवादिचिरं॥

(योगवासिष्ठ)

{३।६०।२०॥}

{३।६०।२१॥}

आत्मा विरहिणमेवं वाचनं
वत्सरायते॥

(योगवासिष्ठ) (३।२०।२१)

एकान्तशीतमेतन्ने-

न दिशानि न रात्रयः॥

योगवासिष्ठ ३/६०१२६॥

This very verse is accepted
by Yogadarsana—

त एतन्मयं बालौ बन्धु-
शून्यो बुद्धिनिमग्नः शब्द-
शान्तानुपाती लौकिकानां मुनिश्च त-
दशानां बन्धुत्वात्तद्वत्त-
वभासते। शृणु ननु च ततः
कुत निजमन्वी। कुतश्च शृणो-
तन्तमस्मि। तं बालविदः
बाल इत्याचक्षते योगिनः॥

(योगसूत्र — व्यासभाष्य)
[॥३॥ ५२॥]

In Grammar action of
Kriya is considered as
tala + Paratjali says

८७०५ Mahabharata —

नान्तरेण विमं भूत म विच्छिद-
वर्तमान काला - यज्यन्ते ॥

महाभाष्य

१।३।१॥

२।१॥ शास्त्रिणो रमेदात् विमं
कालाहति - व्यपदिश्यते ।

Kaigata explains this as

कालो हि पुनित्वा परिमाण
विमं ॥ पुनित्वा परिमाण

विमं नंतरं परिच्छेदिका ॥

गो दो ददि विमं विशेष ॥

परिच्छिन्न परिमाणत्वात्

तदपरं पुनित्वा परिमाणत्वात्

विमं विशेषकारिच्छेद हेतुत्वात्

कालाहति काला दयति ।

गो दो दनास्ते । अन्यतः पुनित्वा परि-

माणं गो दो दनादिरपि देवदत्तादि-

गता ल्यादिविमाः परिच्छिन्नदत्त

मेवत्येव कालः । यज्यन्ते

कालाहति कालाहति विमं नान्ति

त चापि प्राण पुनरुद्दिष्टा
 विद्या बालस्यैव परिणमते। 13
 प्राण उवाच दिवस्य सुदृष्टा
 संकलने भवति। बाह्य विद्या भावेऽपि
 सुदृष्टि संक्रान्ता विद्या बाह्यवत् -
 विद्या परिच्छेदकत्वात् बाल -
 इत्युच्यते। तथाहि - भूयसीनां
 सुधीनामुदये बाह्ये चिरबाल -
 त्वमवैति, प्रल्पीयसामुदये हि उ -
 बालत्वमिति। प्राणतः - नरेण -
 वे बालमन्त्रमेवास्मान् योगिनः।
 पुनः विमेष बालः।

(प्रदीप १।१।७०॥)

Bhattacharya says that
 and that of Kaityaya. Says -
 he -

विद्यान्तराकारश्चेदे
 प्रकृता या त्रिफो-पुति।
 ति ज्ञानिपरिमाणं ता
 बालहृत्पतिधीमते॥

ज्ञाने लक्षणं तं बुद्धिः -

ज्ञाने नैव नृत्वं हृत्तिः।

प्रतः विमान्तसमावे

सा विद्या व्याल उच्यते॥

(वाच्यपदीय)

(व्यालसमुद्देश ७७, ७८)

Under Panini's Sūtra

"व्यालः परिमणितः" (२।२।२॥)

Patañjali gives the follow-
ing definition of Kāla -

येन मूत्तन्निमुपचया २-चापचया-
२-च लक्ष्यन्ते तं व्याल -

मित्पाहुः। तान्यैव कथा -

चित् विद्यमा मुक्त्या हरिति

च भवति रात्रिरिति च। कथा

क्रियमा ? प्रादित्यगत्या।

तयैवा लवृदा वृत्त्या मास

न तु शुद्धसंवितां च त्वे तद्व-
 भासनम्, मत् संविद इत्थं
 विमर्शिनम् प्रति हतं यदहम्मुना-
 ऽपि त्वेण इत्थं प्रकाश-
 मेत्येवं रूपं च व्यापारः व्यतीत-
 प्रकाशः परमेश्वरस्वातन्त्र्य-
 शास्त्रैः सा व्यालो व्यापकत्वात्
 भगवतः व्यालो शक्तिरित्यु-
 च्यते।

{ इति प्रत्यभिज्ञाविमर्शनी
 द्वितीयभागः कृष्ण-
 व्याश्रीरसंस्कृतगीतिज

This work is accepted by
 Helarāja too: -

विज्ञातार एव एव पर-
 प्रकाशमिधानः तत्को भावः। तद्व-
 नाता विधि कार्यव्यातीतमा प्रक-
 शास्त्रित्वेन व्यवहियते। तथा
 च चतुर्भुविद्यान् चतु-

च इति चतुर्भुविद्यान् चतु-

भूमवत् परिवर्तमानान् भवन्
 पुष्पाशब्दं चाल गति भूतानीति
 चाल इत्युच्यते। न विमुः
 स्वतन्त्रः। ईदृश एव 'चित्तव्य-
 शक्तिः' चाल इति नाम्ना-
 वदोये सिद्धान्तितम्। इत्यम्
 (पुष्पीर्णक. पुष्पाश.)
 चाललमुद्देश १४

According to Jains
 Kāla is वर्तमानलक्षण —
 वर्तमानलक्षणो कालः
 (तत्परत्नात्)
 पृष्ठ ४२
 (तत्र इत्युच्यते।) The
 Jains accept six kinds
 one of which is
 इत्युच्यते which is nothing
 but Kāla. Here Kāla
 has इत्युच्यते but not
 अवलम्ब. We find it

इति भवति संवत्सर इति च
भवति ॥

प्रदीप ३/२/८४॥ महामाख्ये

Kaityata further gives
two forms of Kala (काल) at
another place -

तत्र केचित् नित्यं कालं
पदार्थात् न मनुष्या प्रतिबन्धा-
त् यथा स्थित्यतिशय इत्युक्ता -
वसते । तत्र संसर्गिभूतदिदिक्का-
मेदाक्रामो मासादिभेद व्यवहारो
भूतादिव्यपदेशश्च । अथ न
प्रसिद्धा परिमाणं त्रिमासं न
वर्तिका अथ प्रसिद्धा परिमाणं मा-
सिमासाः परिच्छेदाद्योपान्ता
अहारादि व्यपदेशमाः काल-
इत्याहुः ॥

प्रदीप ३/२/८४/
(महामाख्ये)

This view of Kaigya, however,
has been contradicted by
Nagesh very forcefully: -

प्राये पक्षे शृणोषाचे निवर्तुमशक्यत्वम्।
उत्तादेशात् प्रयोगावच्छिन्नमिदमेवेति चेत्,
तस्या विशेष्यविशेषणान्मन्वन्धस्वरूपत्वे
प्रमाणास्यपि विपरित्यात् शृणोषा न
हार निवर्तकत्वमाभावः। प्रतिरिक्ते
विदोऽतिरिक्तः शृणोपदार्थ इति
तत् इ प्रचयैरेव कलामुहूर्तादि -
व्यवहारोपपत्तौ विमर्शेन तेन।
अन्ये त्विति मतेऽप्येष दोषोऽस्त्वेष।

विमर्श उत्तिष्ठपरिमाणो लुप्तिरसंगता,
तस्या प्राप्ति विमान्तरत्यैव परि-
च्छेदकत्वेऽनवाप्तापत्तिरिति।

In Nagesh's view Kāl -
is - प्रवृत्तेः परिणामस्य
विवर्तस्य वाऽति भद्रस्य
विमोः शृणोष्य कालत्वात्।
यदा शब्दलन्मात्र एव

दिग्बत् न्यालः।

पुदीपो द्योत महामाद्ये
सूत्र ३।२।८४॥

The Sāivas take Kāla as the
Swatantryasakti of Parama-
śvara. Bhartṛihari seems to
have incorporated this view
in his Vākyapadīya —

ऽष्टादशहिककलां मलय

न्याल शक्तिमुपाश्रिताः
जन्मादयो विधातः परं
भावमेदं न्ये मोक्षयः

(पुष्पकपाठः)

"न्यालमन्येन हि त्वातन्त्र्येण
तर्कः परतन्त्रा जन्मन्ये, शक्त्यः,

समाविष्टाः न्याल शक्तिवृत्ति -
मनुपतन्ति। ततश्च प्रतिभावं
वैश्वामयत्क प्रतिबन्धाम्यन्तु -
शक्तिः शक्त्यवच्छेदेन
नुमन्वति वावमानो परमो

लक्ष्यते। सर्वेषां हि विद्यार्थिनां
व्यापारान्तरेष्वपेक्षानतां प्रतिबन्ध-
जननानामनुशया सहकारिव्यापारं
व्यालः। अस्ति जायत इत्यादि

प्राचार्यनार्यादिभिर्जोक्तः षड्-

भानविद्यारा एतयोरेव क्रियाः।

एतन्मात्रेण जगत् परिवर्तते।

अतएव व्यालं लोकप्रचरक

सूत्रधारं प्रवक्षते। स्वातन्त्र्य-

कल्पनाया मूलं तु 'स्वतन्त्रः

वर्तते' १।४।२४। इति केचिद्

वदन्ति। (see Abhinavagupta's An

Historical and Philosophi-
cal Study). Vol. P. 203-204.

Acharya Abhinavagupta
explains kāla as follows-

माया विषये भगवतः सम्ब-

न्धित्याः कर्तृशक्तेः व्याल-

वृत्तावभासनं नाम व्यापारः।

depicted in jaina works bear
as jiva and ajiva —

"विमये मंते ! कालेति पुन-न ही ?
गोयमा ! जीवा चैव, अजीवा चैव
इति।"

तत्त्वरत्नाकर ~~श्रीमद्विष्णु~~ २४२३१॥
५४४२

Some other scholars accept
Kāla as one of the five
tattvas arising from
illusion माया. The five
tattvas are — Kāla, Niyati,
kāla, vidyā, rāga. Other
scholars, however, Sakti is
the dharmā of Śiva and
that Sakti is of two types
— Kāla Sakti and Bhakti-
Sakti —

तत्र काल शक्तिः 'काल' रूपेण
विश्वनिर्माणे हेतुः वाच्यः।

~~ममवत् पवित्रं मानन् भावान् प्रका-~~

शयन्

रूपेण च प्रवृत्तेः कारण-
मित्याहुः।

* वि. - च

"वीरहोक्तं चै मायायाः सर्वाणि
व्याप्यणि व्यालशब्दावन्ता-
भवन्ति"

श्रीमद्व्यास

२०२१३१॥

scribi

A Handwritten book of
Vishvaivism by Nandi-
matra, 1942.

In Vedanta kala is
supposed to exist as Brahman
wherefore it gets reflected
परं ब्रह्मपारोक्षिकं ज्ञातमात्रिक-
तत्तैव काल इत्युच्यते।

Ramanuja too does not

accepting independent existence
of Kala. Says he:—

--- व्यालस्य पदार्थ विशेषणतमैव
प्रतीतेः, तस्य पृथगस्तित्व -
नारित्वाद्यो न वेत्तव्याः, न न
परिहृतव्याः । व्यालोऽस्ति नास्तीति
व्यवहारो व्यवहृतिषां जाला-
दास्तित्व नारित्वव्यवहारानुलम्बः । (5)

श्रीभाष्यम्

21213911

Here Company of
of Helan yin —

प्रविष्टायां संसारहेतुमूलमां
प्रथमं भेदावभासमोहि संसारः ।

भेदश्च देशकालाभ्याम् । तत्र
व्यालभेदो जगत्सृष्टेरारब्धः । निवृत्तिं

हि ब्रह्मतत्त्वमकालकलितम्, प्रवि-
ष्टावशात् नुमंस्त्वोपग्रहेण यथा-
यथं विवर्तते इति व्यालानुवेष्टात्
पदार्थानां नुमेण प्रत्यवभासोऽस्ति -

नादो हि ह्य जीवात्मगतः सर्वस्य च
मेद जातस्तान् विद्यामयत्वात्।

कालो ऽयं विद्यामय एव। अत्र विभूतायां
तु विद्यायां सर्वस्य मेद उच्यते चक्षुष-
गमादयमयं चेति ॥

(तु लीलायां
नाम चक्षुषः।)

Kāla has different
attributes. It is एव, विभु,
नित्यमय and नित्य।

Nageshacharya however,
does not accept kāla as
Atma Eka. Says he:-

... "एकत्वे तस्य चार्थवैविध्य-
निवृत्तत्वात् नुपपन्निरिति भाष्योक्तम्।
तद्वत्त्वात् नुपपत्त्या तु लघुधारा-
रूपः काल इति युक्तम् ॥

प्रदीकोद्योत

२/२/२॥

Bhartrhari Not A Buddhist —

Evidence From No. over Home.

(K. Madhava Krishna Sarma)

Vācaspati Miśra in his Tattva Binodu
quotes and assigns to Bāhya the
Kārikā :

परेशमनुवाख्येयमस्मादेव जायते।
मणिरत्नादिषु हानं तादृशमनुमानम्॥

(P. 14. Paudit Series)

This (with some difference in read-
ing is found in the Brahmapandita (35) of the
Vakya padīya. Pathak read in the term
Bāhya a reference to the Buddhists
and concluded that a great
grammatical philosopher was a
Buddhist (J.B.R.A.S. Vol. 18) p 341 ff)

Bhartrhari was a Kashmirian and any
information on him coming from
Kashmirian sources has, therefore,
to be considered highly authoritative.
The Kashmirian authors are unanimous
in regarding him as a great re-
presentative of the pre-S'ankar
phase of Advaitic thought. Clearly
shown by the following extracts
from works on Śaivism.

Somanand Utpala: —

In the course of his criticism of
the Sphota in the Śivadvaiti Soman-
anda says:

विज्ञानमस्मिन् यावत् समीक्षाया मुदा हुतम्।

(P. 83. Paudit Series)

On this Utpala quotes as from
Bhartrhari's Śabdabhāṣanīkā

(Footnote:— In my paper - Sabda-
-lhatu - Samiksha: A lost work of
Bhartrihari (in the course of publi-
cation with Annals of the Venkateswara
Oriental Institute) I have drawn
attention to this work of Bhartrihari
which is lost to us. I have also shown
there that an authority cannot
be the work of the great grammar-
-ian.] Two verses of which the
following strongly savour of
Advaita:—

दिङ्मालाद्यतस्वादिना जलवि-मात्रमूतमे
स्वानुमूलमेकमानाम जमः शान्ताय तेजरो ॥
(P. 84.)

तानि दृष्ट्वा नुष्टमति दृष्ट्वा वा नुष्टपश्यन्ति
पश्यन्ताः सत्यरूपा माः तत्सत्येन न दर्शनम् ॥
प्रसत्ये सत्यदृष्ट्यै न पश्यन्तां मतिनात्मता
प्रसत्यान् सत्यरूपान्वा कथं सृजति कल्पताम् ॥

Utpala: तानि तानि वस्तूनि दृष्ट्वा साक्षा
वा सृजति। दृष्ट्वा वा नुष्टपश्यन्ति। इत्येतद्व्यस्तम्।
पश्यन्ती त्वमेव न युक्तम्। तथा हि सत्यरूपान्वा
तदृष्टानां च सत्यत्वे न दर्शनं नाभ्युपगमो
द्वैतप्रसङ्गात् (P. 52)

प्रविद्यास्माः स्वधर्मः किं परधर्मोऽयना भवेत्
स्वधर्मत्वेऽस्मा मातलन्यं परधर्मोऽधिकरस्यसा ॥

Utpala: न ह्यद्वयवादे ब्रह्मणः कश्चि-
दर्थः परोऽस्तीति शास्त्रेऽभीष्टः ॥ (P. 53)

Utpala: निमित्तमात्रत्वे द्वैतापत्तिः। (P. 61)
पृथक्त्वे बह्वयः पश्यन्तः स्मृः। ततश्च
नाद्वैतम् (P. 64)

अद्वयवादः स्थितः। पश्यन्ती विचारान्वितं
स्वमुद्यमानद्वयवादिनः प्रतीक्षन्तीं प्रारम्भः (P. 94)

Abhinava: सर्वस्वादि मन्त्र एव हृदयम्।
मन्त्रश्च विमर्शनात्मा। विमर्शने च पराकाश-
हृदि मन्त्रः। तत एवोक्तम्।
नैवेति मातमेव

तत्र तावत्तु लभ्यते नान्यथा ननु ... ।
इत्यादि न इत्यागमेव ।

तत्र भवद्वयं तद्विरिणादि —

न सोऽस्ति प्रत्यक्षो लोके यः शब्दानुगमादृते
प्रनुविद्यमाने न शब्दं सर्वं शब्देन भाष्यते ॥
वागुपता येदुल्लामेदव बोधस्य शब्दवती ॥
तत्रोपाशः प्रकाशेन सादृष्ट्यवमर्शनी ॥ इति ॥
सैषा संसारिणा संशयवर्धनस्तश्च वतते ।
मदुल्लामतो विलेशोऽयं दृश्यते काष्ठकुडुचवत् ॥
इत्यादि न । तदेतेन विदुरित्यनेन निर्वोदितम् ।
बौद्धेरादि उच्यते वसाद्यप्येवं प्रकाशस्य
प्रामाण्यं न ददिरुपगतं प्रामाण्यमर्थः ।

(I - svarapratyabhiyāṅgavimānini
pp. 212-13. Kashmir Series)

Here Abhinava clearly points out
that Bhartṛhari is not a Buddhist.

Yogarāja:

तदेतत्सत्तामात्रात्मनं सर्वं न इत्यादि
अत्र । यराहुः सत्यमविदः सदेवेदं लोकादि
प्राप्तीदिति । पूज्योपरम् । हेयोपादेयाभावात्
दुर्लभम् । पृथक्त्वोपशान्ताच्छान्तम् । अतएवामेव
त्वान्तरम् । प्रकृष्टादि कर्षमावात् समम् ।
प्रदेशोऽपि अत्र न । तान्त्रिकस्य न विदुस्त
श्चात्रिकस्य शब्दः । इति त्वित्यालम्बनम् । अत
एवामुक्तमविनाशितम् ।

सत्तामात्रं तु मोहागौ प्रतिभावं व्यवहितौ ।
तत्त्वं सत्तमसाजातिरसत्ता व्यक्तम् स्मृतम् ॥
यदादौ तदन्ते न सत्तमयो तस्य सति ।
इति तत्र भवद्वयं तद्विरि निरूपितम् ।
तत्त्वं तदेव सत्तामात्रात्मकमेतत्सर्वं भवद्वयं पा-
पादिभ्यः शान्तिरूपं शान्तिरूपं शान्तिरूपं शान्तिरूपं
परम्परा शान्ते विश्रान्ति ।

(परमार्थसंग्रहविवृति pp. 91-92
Kashmir Series)

Ramakantava:

यः सर्वं लब्धवान्नेवेष्टुं चातुः सर्वेश्वरस्य
स्वस्वभावस्य तल्लीने तल्लक्षणं प्रलयं स्वसाधनम्
सिद्धं प्रतिक्षणप्रत्यक्षमशक्तिवित्तलात्तातितामति
तस्यासौ धाता जागरवत्तुरन्तरेऽपि प्रमिमता
नेवाथात् प्रकाशमतिनं तस्य एव प्रमिमता
स्वातन्त्र्येण वलमानः सर्वं कर्तुं तल्लक्षणं
स्वातन्त्र्येण वलमानः सर्वं कर्तुं तल्लक्षणं

विन्तु स्वतन्त्रः स्व शक्त्या य वेष्टं तानुसृजति।

यथाह भर्तृहरिः —

पुनिरज्ज्वात्मनात्मानं सृष्ट्वा गात्रान् पृथग्विधान्।

सर्वेश्वरः सर्वशक्तिः स्वप्ने गोप्ता उपपद्यते॥

स्वन्दकारिकाविवृतिः ॥ 102, Kashmir Series

शब्दादयः वादिभिरपि विवृतिर्वाच्योपपत्त्या

तत्त्वज्ञानं इतिपादयतिः स्वप्नागस्तत्त्वमेव —

स्वप्नः प्रदर्शितम्। सदाहुः —

वाशुपता वेदुत्तुमाने देव बोधयत्यशतशक्ती

न उपकारशः उपकारे तस्मादपि पुन्यवर्तिनिनी॥

(P. 148 - 48. - 48)

Bhatta Wāṇyaśaṅka Kāṇṭha:

वि वेदान्ते ज्ञेय एवात्मा विदन्निदं व्यति-
लक्षितः। (Mr. Gendratantva)

‘आत्मैवेदं जगत्सर्वं नेह नानास्ति विदुः जन।’

तथा एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं

विश्वं बहुधाकः करोति। इत्यादि श्रुतिभिः

परमात्मैव सफलमिदं चिद्वा नास्ति विवृतिरिति भाव-

पुनरुक्तिः सति पूर्णवाङ्मयैव सत्त्वं तन्त्र एको

ऽस्मि सन् संस्तुत्यर्कः तत्तत्पुनरिदं सत्त्वं लक्षणं

पादिभेदेन स्वप्नान्तरात्मा विद्यायां सत्त्वं तद्व-

गतोऽभ्युदयस्य भवतीति वेदान्तविदः

प्रतिपन्नः। त एव हि सत्त्वात्मनि शान्तोऽप्यद्यो-

शान्त इव रजो बहुलेषु गगनानि सत्त्वे

प्रशान्तात्मने च तस्मिन् पुरुष इवास्ते। ननु

ततोऽन्यत् पृथक् विद्वन्निदं विवृते।

तस्यैव तथा तथा वेदोऽप्येवावाहयिते सत्यत्वात्।

त एतत्प्रतिपादयत्यत्र चन्द्रादिरानवद-

मान्त्वान्। तथा यथा तत्रैव तान्

भर्तृहरिः —

यथा विश्वं हुताकाशं तिमिरं प्रप्लुतो जनः।

संकीर्णमिव सात्रामि रिक्षामिरमिन्नव्यते॥

तद्वेदममृते अहम् निर्विकारमविद्यमा।

अनुपपत्त्यमिवावन्त मे दस्यवेऽवतीति॥ इति।

एवं चाभिन्नमेवेदं परं अहम्

परमात्मलक्षणम्।

(P. 64-65. Kashmir Series)

These verses have been quoted by
Kamalaśīla in his Pañcika

On the Tattva Saingraha of Santaraksita
(P. 72. Crakwad Series) to elucidate
Bhartrhari's Sabdadvaita.

The evidence of these authors whose
authority is indisputable, is sufficient
to prove that Bhartrhari was not a
Buddhist.

I now turn to Vacaspati's
ascription of the Vākyopadīya verse to
Bāhya. It by this term Vacaspati
refers to Bhartrhari we may ex-
plain in two ways: In the first place
it must be noted that in the
karanas 2.1.3.12. & 2.2.7.38 of the
Brahmasūtra (See the Sāntar-
aksita and Bhāratī) all the
Darśanas except the Brahmadvaita
are said to be Vedābhīyāsas; it is
perhaps according to these Advaita-
rāyas that Vacaspati regards
Bhartrhari or his Darśana as
Bāhya. Secondly, there is the
fact that Bhartrhari does not
accept an Īvara apart from
Sābda: his philosophy has to
compromise with religion. On this
we have the authority of Utpala.
Referring to Sādhakabrahmavāda he
says:

परमेश्वर इत्येतत्तत्त्वमिदं ब्रह्म
शब्दनामिदं परमेश्वर इत्येतत्तत्त्वमिदं ब्रह्म
इत्येतत्तत्त्वमिदं ब्रह्म

(Sivadrōṭivivṛiti P. 58)

This might have made Vacaspati
regard him outside the pale of
orthodoxy.

There is difference in reading bet-
ween the verse quoted by Vacaspati
and that found in the Vākyopadīya
and it is not impossible that Bhartr-
hari has taken it from some
Buddhist work and incorporated
it in his work with some modifications.

fications and that Vācaspati is quoted
from the original source (Journal:
9+ must also be noted that if
have were a Buddhist or a
Śaiva philosophers like Abhinavagupta
would not have referred to him with
the honorific *ṭhātā*; see also
Locana, p. 47, *Kavyanāṭa* Series, 1891.

The Vākyapadīya contains overwhelming
doctrinal evidence for Bhartṛhari's
having been a great Advaitin: this
I wish to deal with elsewhere)

It is wrong to say or at neglect
has been accorded to the Vākyapadīya
as a work of a Buddhist. M. Rāma-
krishna Kavi rightly reserves: —

"Even Vākyapadīya owing to its
unusual extent and criticism
of hundreds of philosophical

theories ^{as it is} held in his days and
remarkably terse and of his language,
whether in prose or in poetry, contri-
buted to its disappearance as a text-
book for the study of philosophy

& grammar. But a careful study
of the Indian philosophy reveals
that most of our authors of *Advaita*
śāstra, *śāstra*, *śāstra* and *śāstra*
have simply worked out on the
arguments advanced by Bhartṛ-

hari in their contributions. It is
not too much to say the final

shape Advaita took in the hands
of Śaṅkara had all the germs of
development in Vākyapadīya itself
though he identifies Brahman with
Śāstra or with Śāstra

... The evolution of Indian philoso-
phy will lose an important link
if study and appreciation of
Vākyapadīya is ignored."

(Journal of the Andhra Histori-
cal Research Society, Vol. IV

pp. 239-240)

Bhāṭṭya-hari - A Great Post-Vedāntic
Upanishadic Intuitionist.

(K. Madhava kṛpā Samā)

At a time when the orthodox
Vedic faith had been shaken to its found-
ations by the vigorous logic of the
Buddhists, when the domain of the
revealed dogma was overruled by
scepticism, intuition having troubled
before intellect, there rose on the
horizon of Indian philosophical thought
Bhāṭṭya-hari, a great post-Upanishi-
dic intuitionist, a most able
champion of the 'authority of scri-
pture' and a most uncompromi-
ssing critic of (Humeana) inference.

His Magnum Opus, the Vākyapadīya,
is the fountainhead whence from
almost every later writer, friendly
or hostile, has drawn his inspiration.
Though one of the most important
of the available records of the
development of Indian philosophical
thought between Upanishads &

Saṅkara, the work has not
hitherto been appreciated adequately
by modern historians of Indian
philosophy. What is even more
unfortunate is that Bhāṭṭya-hari
to whom scripture & intuition are
the authorities par excellence,
should be regarded by some
as a Buddhist.

Though mainly a work on
Sāṃkhyaic Absolutism, the Vākyapadīya
contains also discussions
of various important philosophical
topics. Its first (the Brāhma)
kāṇḍa a translation from
which is given below, expresses
the view that in matters spiritual,
logical arguments are incompetent.

to lead us to the truth and that
scripture and intuition alone are
competent: -

"Dharma, i.e. the means to the
attainment of the supreme concerns
of life, cannot be determined by
logical arguments unsupported by
scripture i.e. by the Vedas; even
the knowledge of super-sensible things
possessed by the sages, is derived
from scripture (30)

"The paths leading to the knowledge
of Dharma i.e. the Vedas, Smritis etc.
are of unbroken continuity (their
authority never having been questioned
by the Sistas) and fixed; as they
have been universally established,
none can oppose them on the
strength of logical arguments. (31)

"The establishment of Bhavas
(things) through inference is difficult
when the Saktis (powers i.e. the
characteristics of things) are differ-
entiated by Avastha desha and
kala. Further, the Sakti abhava
is known to possess is annulled when
that Bhava comes into contact with
another particular one. For instance
the Sakti of fire is to burn; and if
bhava and Sakti are inseparable
separable, the presence of one would
lead to the interference of the other;
but this is not so! They are
separable as e.g. when a man
(a magic stone) is brought into
contact with fire, the latter
loses its dhasa-sakti (its power to
burn (32-33)

"An object is proved with
care via one way - by
some well-versed in inference &
is inferred in quite another
by others who are more
competent. Hence inference as
a means of knowledge is always
of relative validity & unreliable
especially when it operates in super-
normal matters (34)

The Concept of Kāla as death: -

प्रयं रामस्त्वमं राम इति कालेन बोधिताः।
प्रत्येकं समरे जन्तुः

R. 3. 31. 47.

कालस्त्वमं तमने मुक्ता ममस्त्वमं पुरुषाश्च ये।

M.B.H. 2. 243.

उपेत्य मुनिने बोध कालः प्रोवाच राघवम्
Ragh. 15. 92.

न कर्ता कश्चिच्चित् कश्चित् नियोगे नादि-पेश्वर
स्वभावे वर्तते कालः कस्म्य कालः परा मणः॥

R. 4. 24. 5 तन्म कालः पामयणम्.
4. 25. 5. fgg. Sur. 1. 18. 18.

Bhartrhari 3. 43. Var. d. B. H. No 948.

मया मने मया मृत्यु मया काले मयानिधिः।
इत्तास्मि राघु लान च

R. 3. 69. 20.

प्रमथधा वल संकुटः प्रजाः कालाश्चान्तराः
R. 3. 7. 9.

प्रना कश्चाम द्वेधा काले लो कश्चालनः
Hanirav. 374.

पितृणां पतिं त्वनिधनं कालं वैश्वानरेऽमुम्
Hanir. 12. 492.

What every
about —
Time

The physical time-concept answers to our
time-concept of the extra-scientific
mind. Now, the latter has its roots in the
time-order of our experiences of the
individual, and this order we must
expect as something primarily given.
One experiences the moment 'now' or
expressed more accurately the present
sense-experience combined with
the sense-recollection of earlier
sense-experiences. That is why sense-
experiences seem to form a series,
namely the time-series indicated
by 'earlier' and 'later'. The experience-
series is thought of as a one-di-
mensional continuum. Experience-
series can repeat themselves and
can then be recognized. They can also
be repeated in exactly, wherein some
events are replaced by others without
the character of the repetition becoming
lost for us. In this way we form
the time-concept as a one-dimen-
sional frame which can be filled in
by experiences in various ways. The
same series of experiences answer
to the same subjective time-inter-
vals.

The transition from this subjective
time (Ich Zeit) to the time-concept of
pre-scientific thought is connected
with the formation of the idea that
there is a real external world
independent of the subject. In this
sense the (objective) event is made
to correspond to the subjective ex-
perience. In the same sense there
is attributed to the "subjective" time
of the experience a "time" of the
corresponding "objective" event.
In contrast with experiences, ex-
ternal events and their order in
time claim validity for all
normal minds.

This process of objectification would encounter no difficulties, were the time-order of the experiences corresponding to a series of external events the same for all individuals. In the case of the immediate visual perceptions of our daily lives, this correspondence is exact. That is why the idea that there is an objective time-order became established to an extraordinary extent. In working out the idea of an objective world of external events in greater detail, it was found necessary to make events and experiences depend on each other in a more complicated way. This was at first done by means of rules and modes of thought instinctively gained in which the conception of Space plays a particularly prominent part. This process of refinement leads ultimately to natural sciences.

Space

In this article we are concerned with the meaning of 'where' that is space. It appears that there is no quality contained in our individual primitive sense-experiences that may be designated as spatial. Rather what is spatial appears to be a sort of order of the material objects of experience. The concept 'material object' must therefore be available if concepts concerning space are to be possible. It is the logically primary concept. This is easily seen if we analyse the spatial concepts, for example, "next to", "touch" and "so far", etc., if we strive to become aware of their equivalents in experience.

The concept of objects taking into account the persistence in time or the continuity, respectively, of certain groups of experiences and complexes. The existence of objects is thus of a conceptual nature and the meaning of the concepts of objects depends on their being connected (intimately) with groups of elementary sense-experiences. This connection is the basis of our conviction which makes primitive experience appear to us in form as directly about the relation of material bodies. (which exist after all only in so far as they are thought).

In our sense thus indicated we have (the indirect) experience of the contact of two bodies. We need do no more than call attention to this, as we gain nothing for our present purpose by singling out individual experiences to which this assertion alludes.

Many bodies can be brought into permanent contact with one another in manifold ways. The general laws of such positions and relationships are essentially the concern of geometry. This holds, at least, if we do not wish to restrict ourselves to regarding the propositions that occur in this branch of knowledge merely as relations between empty words that have been set up according to certain principles.

Pre-Scientific Thought: —

Now what is the meaning of the concept space which we also encounter in pre-scientific thought? The concept of space in pre-scientific thought is characterized by the sentence — "we can think away things, but not the space which they occupy. It is as if, without having had any experience of any sort we had a concept, or even a presentation, of space."

se experiences with the help of this
concept, present 'a priori'. On the
other hand space appears as a physi-
cal reality as a thing which exists
independently of our thought, like
material objects. Under the influence
of this view of space, the funda-
mental concepts of geometry: the point,
the straight line, the plane, were even
regarded as having a self-evi-
dent character. The fundamental
principles to deal with these
configurations were regarded
as being necessarily valid and
as having at the same time an
objective content. No scruples
were felt about ascribing an
objective meaning to such state-
ments as "three empirically
given bodies" (principally infi-
nitely small) "lie on one
straight line," without making
any physical definition for
such an assertion. This blind
faith in evidence and in
immediately real meaning
of concepts & propositions
of geometry became un-
contaminated after the
non-Euclidean geometry
had been introduced

The "concept" "Object" is a means of taking into account the persistence, time or the continuity, respectively, of certain groups of experiences and complexes. The existence of Objects is that of a conceptual nature, and the meaning of the concept of Objects depends on their being connected (intimately) with groups of elementary sense-experiences. This connection is the basis of our conception which makes primitive experience appear to us in form as directly about the relation of material bodies. (which exist after all only in so far as they are thought).

In our sense thus indicated we have (the indirect) experience of the contact of two bodies. We need do no more than call attention to this, as we gain nothing for our present purpose by singling out individual experiences to which this assertion alludes.

Many bodies can be brought into permanent contact with one another in manifold ways. The general laws of such positional relationships are essentially the concern of geometry. This holds, at least, if we do not wish to restrict ourselves to regarding the propositions that occur in this branch of knowledge merely as relationships between empty words that have been set up according to certain principles.

Pre-Scientific Thought:

Now what is the meaning of the concept space which we also encounter in pre-scientific thought? The concept of space in pre-scientific thought is characterized by the sentence - "we can think away things, but not the space which they occupy. It is as if, without having had any experience of any sort we had a concept, or even a presentation, of space."

and as if we ordered our sense
experiences with the help of this
concept, present 'a priori'. On the
other hand space appears as a physi-
cal reality as a thing which exists
independently of our thought, like
material objects. Under the influence
of this view of space, the funda-
mental concepts of geometry: the point,
the straight line, the plane, were even
regarded as having a self-evi-
dent character. The fundamental
principles to deal with these
configurations were regarded
as being necessarily valid and
as having at the same time an
objective content. No scruples
were felt about ascribing an
objective meaning to such state-
ments as "three empirically
given bodies" (principally infi-
nitely small) "lie on one
straight line," without demand-
ing a physical definition for
such an assertion. The blind
faith in evidence and in the
immediately real meaning
of our concepts & propositions
of geometry became un-
contaminated after Euclidean
non-Euclidean geometry
had been introduced

Notion of Time in Hindu Philosophy. (Sukumar Ranjan Das)

What is Time? A mystery, a figment but all-powerful? It conditions the exterior world, it is motion married to & mingled with the existence of bodies in space and with the motion of these. Would there be no time if there be no motion? No motion if no time? Is time a function of space and/or space of Time. Or are they identical? Such must have been the train of thoughts that passed through the mind of early thinkers when they set upon pondering over the notion and function of Time.

Thus the earliest expression of human mind on the notion of Time is a vague pronouncement on the all-powerful character of Time. Time drives as a horse with seven reins, thousand eyed, leaping, possessing swiftness. It is wheels are all beings. He brought the beings together and duly encompasses them. Being the father, he be-comes the son of them all. There is verily, there is no other brilliance that is higher. Time generated yonder sky, Time also these earths. What is and what is to be stands out sent forth by Time. From Time came into being the Waters. By Time the Sun rises; in Time he goes to rest again. Time generated of old what is and what is to be." (Itara Vada Suktas XIX, 53-54) Such vague expressions did, no doubt, lead to

Notion of Time in Hindu Philosophy. (Sukumar Ranjan Das)

What is Time? A mystery, a figment but all-powerful? It conditions the exterior world, it is motion married to & mingled with the existence of bodies in space and with the motion of these. Would there be no time if there be no motion? No motion if no time? Is time a function of space and/or space of Time. Or are they identical? Such must have been the train of thoughts that passed through the mind of early thinkers when they set upon pondering over the notion and function of Time.

Thus the earliest expression of human mind on the notion of Time is a vague pronouncement on the "all-powerful Character of Time." Time drives as a horse with seven reins, thousand eyed, enraging, possessing much speed. It is wheels are all beings. He brought the beings together and duly encompasses them. Being the father, he be-comes the son of them all. Thus is he verily; there is no other brilliance that is higher. Time generated yonder sky, Time also these earths. What is and what is to be stands out sent forth by Time. From Time came into being the Waters. By Time the Sun rises; in Time he goes to rest again. Time generated of old what is and what is to be." (Itara Veda Suktas XIX, 53-54) Such vague expressions did, no doubt, lead to

lead to more consistent and rational
deliberations on the notion of Time. The
later Hindu philosophers maintained
Kāla (Time) as an independently
existing Force and they gave the
following reasoning:—

All perceptible things are
perceived as moving, changing,
coming into existence, and passing
out of it. They are produced and
destroyed. There must be some Force
or Power which thus brings them into
existence and moves them all. The
things themselves cannot do it. There
must therefore, be something
which makes this movement, orga-
nization and destruction of things
possible. It is this something, the
Power or Force, which is Kāla. As
it moves and changes things it
gives rise to in the perceptive
notions, with regard to those things of
past, present and future, of old

and new. (Vaiśeṣika Sūtra, Upani-
ṣad & Vārṇan II. 11. 6. Nyāya Vārtika,
II. 1. 36. Aparasmināparanirvāṇa-
patirācirān kṣipramiti kālalingam)
That is to say, it produces all

those relations which are termed
temporal and is in this sense only
Time. It must be conceived
as a Reality, for it cannot be
shown to be dependent for its
existence upon anything, rather it
is upon Kāla (Time) that all
moving and discrete things de-
pend, in so far as they have
movements or change. It must
be also a Reality which pervades
the whole universe, that is to say,
has relations with all things that
are moving and changing. In fact
it is a reality which relates things
together in regard to their move-
ments and changes, and thus enables
a percipient to speak of some
things as old and of others as young

regard Time as past, present and future in as much as they are in modes of the constitution of the thing in its different manifesting stages of evolution (adharva). The Indian astronomers regarded Time as being due to the motion of the planets. These must be contrasted with the Nyāya Vaiśeṣika conception of Kāla which is regarded as an all-pervading partless substance which appears as many in association with the changes related to it. (Nyāya mānjarī 136-139) Time is of one dimension; two moments can not co-exist; neither does any series of moments exist in reality. Order in Time is nothing but the relation of antecedence and sequence between the moment that is and, the moment that went just before. But only one moment, present, exists. The future and the past have no meaning apart from potential and sub-latent phenomena. One kind of transformation to which a thing is subject is that it changes from the potential to the actual, and from the actual to the sub-latent. This, the Hindu thinkers, called the change of mark (lakṣaṇa-parivartana) as opposed to the change of quality (dharma-parivartana) and the change due to deterioration or lapse of time (avasthā-parivartana). The present is a mark of actuality, the future is a mark of potentiality and the past is a mark of sub-latency, in a phenomenon. Only one single moment is actual and the whole universe evolves in that single moment. The rest is but potential and sub-latent (Vide Pātanjali sūtra) pāda III, 52. Vijñānabhikṣu points out that this does not amount to a denial of Time.

It means that Time has no real
(or objective) existence apart from
the moment. But the latter is real,
being identical with the unit of
change with phenomena (guṇa par-
iṭṭamāyā kṣaṇatvavacanāt) But
even this is real only for our
empirical (relative) consciousness
(vyūṭṭhita darśana) which intuites
the antecedence and consequence
into the evolving Reals. (guṇas)
in the stage of empirical intuition
(śāvicārānirvikalpaprajñā)

The intellectual intuition (śāvicārā
nirvikalpaprajñā), on the other hand
apprehends the Reals as they are with-
out the imported empirical relations of
Space, Time and Causality.

(Sir B.N. Seal, Positive Sciences
of the Hindus)

The Jaina philosophy also holds
the same view regarding finite
and infinite Time, that is, Time
measurable and immeasurable. It
maintains that Time (kāla) is
reality consists of those immeasurable
particles which never mix with one
another but which help in happen-
ing of the modification or accession
of new qualities and in change of
qualities of the atoms. Time (kāla)
does not bring about the changes
of qualities, in things, but just
as Akāśa (ether) helps in for-
mation and dharmā (nature)
motion, so also kāla (Time)
helps in the action of the trans-
formation of new qualities in
things. Time perceived as moments
hours, days etc. is called Samaya
This is the appearance of the unchanged
kāla (Time) in so many forms.

Therefore all fine the moment as
representing the ultimate unit of
such change, viz; the (instantaneous)
transit of an atom (or rather a
tannatras) from one point in space
to the next succeeding point. Even an
atom has constituent parts (car
tannatras) and hence an atom
must take more than one moment
to change its position. The motion of
that which is absolutely simple and
without parts from one point in space
to the next must be instantaneous
and conceived as an absolute unit
of change (and therefore of time
or kṣāṇa). If this be held to be
an irreducible absolute unit, it
will follow that what we represent
as the Time Continuum is really
discrete. The Nyāya Vaiśeṣika philo-
sophy asserts the existence of Time
(kāla) as extending from the past
through the present to the endless
futurity before us. Had there
been no time we could have no
knowledge of it and there would
be nothing to account for our
time-notions associated with all
changes. The Sāṃkhya school
did not admit the existence of any
real Time; by it the unit of
kāla is regarded as the time
taken by an atom to traverse
its unit of space. It has no
existence apart from the atoms
and their movements. The appear-
ance of kāla as a separate entity
is a creation of our buddhi
(buddhinirmāṇa) as it repre-
sents the order or mode in which
the 'buddhi' records its per-
ceptions. But kāla in the Nyāya
Vaiśeṣika Philosophy is re-
garded as a substance exis-
ting by itself. In accor-
dance with the changes of things
it reveals itself as past, present
and future (Nyāya Kāla
pp. 64-66) The Sāṃkhya teachers

It means that Time has no real
(or objective) existence apart from
the moment. But the latter is real,
being identical with the unit of
change within phenomena (guṇa parī-
ṇāmasya kṣaṇatvavacanāt) But
even this is real only for our
empirical (relative) consciousness
(vyūthitta darśana) which intuites
the antecedence and consequence
into the evolving Reals. (guṇas)
in the stage of empirical intuition
(śāvicārānirvikalpaprajñā)

The intellectual intuition (nirvicārā
nirvikalpaprajñā), on the other hand
apprehends the Reals as they are with-
out the imported empirical relations of
Space, Time and Causality.

(Sir B.N. Seal, Positive Sciences
of the Hindus)

The Jaina philosophy also holds
the same view regarding finite
and infinite Time, that is, Time
measurable and immeasurable. It
maintains that Time (kāla) is
reality consists of those immeasurable
particles which never mix with one
another but which help in happen-
ing of the modification or accession
of new qualities and in change of
qualities of the atoms. Time (kāla)
does not bring about the changes
of qualities, in things, but just
as Akāśa (ether) helps in pre-
tation and dharmā (nature)
motion, so also kāla (Time)
helps in the action of the trans-
formation of new qualities in
things. Time perceived as moments,
hours, days etc. is called Samaya.
This is the appearance of the unchanged
kāla (Time) in so many forms.

of atoms in space and we may
therefore define the moment as
representing the ultimate unit of
such change, viz; the (instantaneous)
transit of an atom (or rather a
laksana) from one point in space
to the next succeeding point. Even an
atom has constituent parts (in
laksanas) and hence an atom
must take some time to move
to change its position. The motion of
that which is absolutely simple and
without parts from one point in space
to the next must be instantaneous
and conceived as an absolute unit
of change (and therefore of time
or kṣana). If this be held to be
an irreducible absolute unit, it
will follow that what we represent
as the Time Continuum is really
discrete. The Nyāya Vaiśeṣika philo-
sophy asserts the existence of Time
(kāla) as extending from the past
through the present to the endless
futurity before us. Had there
been no time we could have no
knowledge of it and there would
be nothing to account for our
time notions associated with all
changes. The Sāṃkhya school
did not admit the existence of any
real Time; by it the unit of
kāla is regarded as the time
taken by an atom to traverse
its unit of space. It has no
existence apart from the atoms
and their movements. The appear-
ance of kāla as a separate entity
is a creation of our buddhi
(buddhinirmāṇa) as it repre-
sents the order or mode in which
our 'buddhi' records its per-
ceptions. But kāla in the Nyāya
Vaiśeṣika Philosophy is re-
garded as a substance exis-
ting by itself. In accor-
dance with the changes of things
it reveals itself as past, present
and future (Nyāya kaudālī
Pt. 64-66). The Sāṃkhya teachers

Thus
with reference to one another. *Kala* (Time) is a Reality which holds
together the sensible universe as it
ever moves on in well-regulated and
seasoned cycles, and yet maintains
that positional order which for ever
obtains between its various members.
Prastapada p. 22.

The Hindu philosophers further
proceeded to argue that infinite

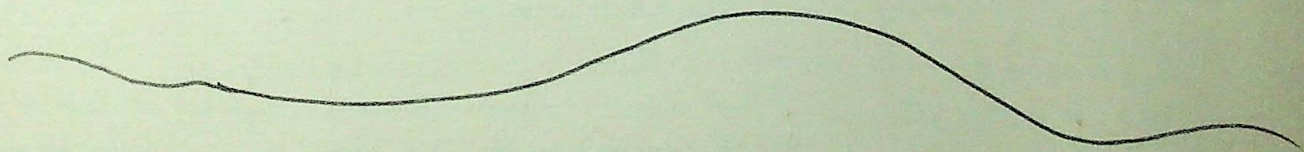
Time is a non-entity. Objectively
considered being only a construction
of the understanding (Buddhi-
vijnana) based on the relation of
antecedence and sequence, in which
the members of the phenomenal series
are intuited to stand to one an-
other. These phenomenal changes are
intuited by us with intuited conscious-
ness fall into a series which the
understanding conceives as an order
in Time. "The Time-series, then",
says Sir B. N. Seal "is a schema
of the understanding for re-
presenting the course of evolution.
The schema of the understanding
supervenes on the phenomenal world
as order in Time, and in the em-
pirical consciousness the Time-
series appears to have an objective
reality and to form a continuum.

As there is an (absolute) ultimate
and irreducible unit of extensive
quantity in the Ganas or infinite-
simal Reals of Prakriti, which
are without constituent parts, what
moment may be conceived as an
ultimate and irreducible unit of
this Time-continuum as represen-
ted in the empirical consciousness?
A moment, therefore, cannot be
thought of as containing any
parts standing in the relation of an-
tecedence and sequence. If change
is represented by the Time-series
a moment as the unit of Time may
be supposed to represent an
unit of change. Now all physical
change may be reduced to a

valuable for close social work.

Thus some hold that this kind of time is binding because it is socially regulated & adopted by all by convention & being a social contrivance & convenience an illusion or removed at the real sense of the time. Relatively it is in fact by the concepts of Time & there fore time itself is relative.

The whole problem of time must be viewed not indeed in this manner but in terms of the larger standpoint of the "ingression" of the eternal in the temporal which is characterized by different grades of times or durations or measures (Chandrasekhar) The subjective conception of Time as a process of becoming & not an arbitrary social (spatialized) time, & valuable.

The vata jaranaravani
Samarikama thassanti.
S. 2. 46. 3.

Tiuno parigato thale
litthati brahmano likho
bhikkhave arahato etam
adhi vacanani v.
S. ~~174~~ 175. 21.

Ata puriso agaccheyā ||
aham evameva catuvarā
chulhadhamānani sikkhi-
tanani katahattanani katu-
pāsānani catvuddisa
kaṇḍe khitte apatīṭite
patravigam gahetvā āhava-
issanti. Tato sigha-
tarani ayusankhara
khiyanti.

S. 2. 266. 3 & 6.

[Faint, illegible handwriting on a rectangular piece of paper pasted onto a larger sheet.]

Patañjali: As He Reveals Himself
in the Mahabhāṣya

(Prabhat Chandra Chakravarti
M. A. Ph. D.)

Eternal Entities:—

Patañjali has not attributed eternity to the Vedas, but has and Śabda (Sphota) alone but has also included the sky, heaven, space and time in the same category.* According to the Naiyāyikas the earth, light, water and air are eternal in so far as their ultimate atoms are concerned while the sky, time, mind, the quarters and the soul are regarded to be permanent in their entirety (?) * (Footnote: Vol. II

P. 414) Under the rule 4.2.3. Patañjali has expressly stated that both time & stars are permanent (निरवयवम्) Vol. II P. 272) He arrives at the final stage of his argument when he states concludes that a thing wherein the ultimate essence is not destroyed is also to be considered to be permanent. (निरवयवम् इति तद्वत्त्वम् Vol. I P. 47)

T I M E

Time is said to be the ultimate substratum of the world (अवयवम् इति तद्वत्त्वम्); it is indivisible, permanent and permeating the whole world. We can neither trace its origin nor divide it actually into parts. Things grow and perish in time. Patañjali defines time as that whereby the growth and decay of

that the above...

material objects are perceived (Vol. I P. 409)

(~~इति मन्त्रोक्तं न तदर्थं यत्तु २ अथ यत्तु २ अथ यत्तु २~~)
 (~~यत्तु मन्त्रोक्तं न तदर्थं यत्तु २ अथ यत्तु २ अथ यत्तु २~~) The division of time
 into day and night (months, years, cycles
 etc) is only an artificial process of
 calculation; it is by virtue of its
 conjunction with some action as the
 movement of the Sun (~~Footnote: that~~
 (~~अथ यत्तु मन्त्रोक्तं न तदर्थं यत्तु २ अथ यत्तु २ अथ यत्तु २~~ Vol. I P. 409) that we
 characterize some fixed time as
 day and night. Patañjali is scienti-
 fically accurate in his view that the
 movement of the Sun is the standard
 of our calculation with regard to the
 different divisions of time.

In Grammar we hear mainly
 of three fold divisions of time, namely,
 present, past and future. Both
 Katyāyana and Patañjali have dealt
 at length with the question of time,
 specially with reference to the so-called
 "present time" (~~तत्तु मन्त्रोक्तं न तदर्थं यत्तु २~~) These
 discourses are perfectly philosophical
 and deserve to be followed carefully
 under the rule Pan. 3.2.123. Katyā-
 yana has altogether five Vārtikas
 dealing with the question of the divi-
 sion of time. Regarding the use of
 present tense (Footnote: Vol. II
 P. 123) Katyāyana states that
 'bhavanti' which is supposed to have
 been the older designation of present
 tense with the grammarians) or Varta-
 māna is used to indicate the conti-
 nuity or non-accomplishment of
 actional ready begun (~~प्रवृत्तस्य~~
~~II. 5.~~) But it is not in case, as the
 author continues, for there is no
 such thing as "present tense".

Patañjali then gives the next Vārtika
 to show that it will not strengthen
 our position, even if we restrict
 the use of 'bhavanti' to those
 cases of permanent continuation
 of action as are denoted by

To indicate that there is nothing like
present time (मात्रावर्तमानः काल इति)

इति गतमतिमुक्तं वर्तमानमिति यमम् ।
सर्वत्र - वर्तमानमिति न च्छूतीति विमुच्यते ॥
M. B. Vol. II P. 123.

(This verse has a striking si-
milarity with the Mādhyamika
doctrine which denies the ^{any} existence of
time. This is supposed to have been
incorporated from some earlier
treatises on the Mādhyamika
philosophy where from Nāgārjuna
had had received the nucleus of
his famous Kāvikas. The conception
of Extreme Nihilism, as it
pounded by the Mādhyamika school
has its origin in the early Canonical
texts of Pāli literature. As a
representative scholar of his age
Patañjali had not left any
branch of study un-
noticed. It is, therefore, no wonder
if he happens to show some
amount of his acquaintance
with some tenets of the Buddhist
philosophy. The word "मात्राव-
र्तमान" has been clearly used
by Patañjali (M. B. Vol. III
P. 156.) in connection with the
question of existence and non-
existence of 'present time'.
Patañjali has quoted altogether
six beautiful verses which, as
he frankly admits, are
taken from other works.)

Time & Mysticism
(K. C. Varadachari)

Time is indeed one of our most important categories which had varying fortunes in the history of philosophy. It is well-known that time walks at diverse paces with diverse persons. There is such a distinction as subjective time & objective time or subjective duration and objective times, or standard times which vary from place to place. But our Indian conception of time is that Time can be generally as having triple stages or successive moments such as the past, present and the future. It is irreversible though events may be cyclic. Time extends both sides up to infinity. And the secret of time is its presentness according to some well-known thinkers not because of the other two being irrelevant but the present has the consequence of the past within it and has the potency of the future within it. It we know the Now then we know 'all' about the Time. But some thinkers hold that the approach triple moments of Time as successive with the concept of Negation (abhava) is unsatisfactory as also the division of day or month or year into ards - 24 parts or 60 ghaticas & 60 minutes and seconds etc. & till we come to an indivisible span of time (Treeti) This is spatialised time - say some thinkers.

Astronomical times are different - but from the temporal times & differ according to some arbitrarily chosen measuring rod, very

valuable for close social work. Thus same holds for this kind of time is binding because it is socially regulated and adopted by all by convention & being a social contrivance and convenience an illusion or unreal in the real sense of the term. Relatively it is infecting the concept of time and therefore time itself is relative.

The whole problem of Time must be viewed not indeed in this manner but in terms of the larger standpoint of the 'impression' of the eternal in the temporal which is characterised by different grades of times or durations or measures (chandrānsi). The subjective conception of Time as the process of becoming and not the arbitrary social (spatialised) time, is valuable. The speed of time is calculated by the rigour which attends upon the upward process. In matter the speed is reduced to a dull uniformity of repetition without any attendant variations (Tamas). The speed of life is at a new tempo indeed very much different from the speed of matter the most attenuated or waverle form. Kāla thus is different in the level of mind - which has become a classical metaphor of the highest speed - manojava. Higher levels of consciousness have higher speeds so that the succession is ultimately reduced so far as the lower level is concerned to simultaneity. Contraction of time or slowness occurs. Equally this entails the contraction of space or distinction between the intervals between two points. Thus the problem of time turns out to be the problem of space also & the solution of the problem of Time is the solution of the problem of Space. Ultimately this turns out to be the problem of energy, of consciousness or intelligence. The differing paces of movement are available in our own organism & there is multiplicity of motions each with its

that the...
own a unique pace & form which are harmonised
by the interrelated laws (rites) of the Highest
Spirit, the Unmanifest Eternal disecting and
ordering the harmonious concord of the several planes.
planes.

Time thus is a mystery of the manifestation of the
diversity extending from the most slow and
spread out to the most speedy and
concentrated movements. Their coexistence
needs explanation from the mystical standpoint.
To say that time is but the activity of Maya
a the supreme delusive power of Spirit which
simultaneously displays illusions to the
individual and ~~confuses~~ confuses him by
interpenetrative confusion between fancies
and fantasies, as the Yoga-vāsistha
explains, is to miss the truth which does not
so much refer to consequences but only to the
nature of this confusive possibility. The
hindu is said to be the cause of all illusion
- māna eva mānasyān āme kāraṇam
bandha - mokṣayoh -. The meaning is that
some times we pass into higher or lower speeds of
time and therefore of space and levels of
experience which are real but because of
the non-adaptation they are delusively
pleasurable and yet of temporary (not momentary)
nature. Mind brings in speeds of instability
just as desire brings in complications of
imagination & wish-fulfilment. There is a great
~~account~~ amount of speculation as to what
should be the nature of Time as to what
creation or even knowledge or, for prior to
that as to what is the nature of the matter
to matter being created. If we are asked
to hold the view that matter is a creation
a new and original creation by God or
Spirit, then there can be the notion of a
timeless eternity and a spaceless vastness.
The concept of ākāśa as the plenum ~~is~~

within which we have the occurrence of events or things (atoms or particles), defines the directions, and this verily is relative to the individual atoms or groups of atoms or events, or things or individuals. If time is conceived in terms of motion or changes, then too we are wedded to relativity. But then the philosophical assumption of a timeless and spaceless or dateless existence as a rational need is unprovable. But if we could conceive of the other possibility that this is the state where everything is in quiescence of Peace, and it is precisely this state that in some parts of the its being plunges into movement whilst retaining its own peace Peace in other parts (as the Sāṅkhya fourth of the whole being involved in each state in modification), it is possible to explain the double experience of Time and the Timeless, Space & Spacelessness, Being and Becomingness, Transcendence and Immanence. The unceasing continuity of time or event neither refers to the same individual nor to all or the whole, nor the other alternative of unperturbed stillness of everything or each thing - a position that might involve us in assumptions of illusion of process and progress. Time & Space then are integral to our experience and if we mean to transcend Time & Space it means something that is other than their abolition. It is this meaning that is granted by the mystical consciousness of unceasing devotion to the highest values of Truth and Eternal Being or the Divine Personality - the Ultimate Summum Bonum or the Good which is followed under all conditions and at all stages of

individual growth. This devotion is the pursuit
of the Divine with an one-pointedness and
absorption of devotion born out of the knowledge
of absolute selfness of the Divine out of whom
flows all values & all reality. Space and Time
are limitations as interferences to the world
of the Divine, attainment of the Divine. The
transcendent love (para-bhakti) knows no
limitation, and recognizes none, not only
space & time and of circumstance but of
birth or caste or class, status or livelihood
life or death. The philosophical transcendence
is a mirage considered in the context of
the transcendence that is attained by the
mystic. Time & Space become however
significant, and not the abstract abode
of events or the evolution-co-ordination as
Professor Alexander held.

Once then we have found that so far as mystical consciousness is concerned its set of values do not reject Space or Time or the Akāśa which is the plane (Matter is one of its primal forms - bhūtas which plays a very important role in Yoga psychology as the abode and indeed itself nāda - sound in all its fourfold forms of parā, paśyanti, madhyamā and Vaikhari) but utilizes these conditions and processes for the manifestation of the Divine Excellence (līlā) (or possibilities)

The unreality of these is not the condition for this ascetic, spiritual discovery of values, spiritual realization and evolution; on the other hand we are made aware of the implicit sets of processes that every state of devotion, knowledge and action implies.

Thus when it is said that the primary secret of spiritual life consists in the will to practice dependence on the Highest alone and none other and not what many think a will to defy every condition including the deity - one of the greatest truths of eternal life has been uttered.

Time, said, Sri Aurobindo, is one of the factors in the ascent of spiritual life: (Synthesis of Yoga) This is because the pace or the time of fulfilment or ripeness for the opening of the inner life are not governed by the individual's consciousness at all but by the Grace of the Divine. This is the view of all those who have been treading the path and through the lapse of

individuals...
time may be slow according to the
individuals' reckoning.

Recently I reviewed a journal
entitled "The Wind and the Rain" in which
there was an article entitled, "The Indian
Time-table," by Mr. Willy Haas. The
Indian Time-table is not like our European
Time-table which is again differ-
ent from the American Time-table.
He holds that the European Time-
table or conception of History is one
continuous stream of life, which has
gathered all the rich heredity and
culture of the past and is proceeding
towards the future. Thus the present
is a consequence of the past, a child of
the past, conserving the traditions
and heredity of the same. The
American New World Time is a
free movement unconditioned
by the ancient history of Europe
and its cultural and racial move-
ments, starting a new epoch, save
to the extent that the early settlers
had carried with them and what
the new settlers are carrying with
them into that country. But the
general movement is to preserve
the moral righteousness of the
past of their late country, from
which they had fled as refu-
gees so to speak rather than the
traditions of the other kind, which
repelled them. A new pace for
civilization was rendered possible
by denying the outer heredity and
conditions for the sake of an eternal
principle of individual freedom
and free society. A new con-
ception of progress - a revolu-
tionary speed was rendered possible
by this abandonment of our past
scenes and figures. Perhaps
the American Time is the actualiza-
tion of an Bergson's conception of
Time as duration impelled to

be himself, lay in triple aspiration of liberty, individuality and religion. This is mystical and a historical as compared with the European Time which is purely historical. The severance of the historical time of Europe, from its tradition and heredity was the higher purpose of mystical time. The withdrawal, however, was never complete and there is a return of the American to Europe for whatever reason it is not necessary to enquire now.

The Indian Time-table is different from the historical European Time-table - though it has an historical Time of its own - the metaphysical theory of the Avatāras. It has also presumably an historical Time - though the ahistorical Time is more Vedantic, Absolutistic. It has in addition an unhistorical Time revealed in its primitive beliefs in transmigration. A fact all India is a conglomerate or amalgam of cultures of all strata of evolution from the most primitive to the modern educated savant, in the Western sense of the term. Time accordingly walks at different paces. There are different paces of Time, however, are not widely separated or demarcated but there is an inexorable tendency to mix and mingle with each other making life unpredictable. Time is not relativised but inter-fused and confusion is the result. Accordingly the future of India is unpredictable.

I have just stated briefly in my own words the general Thesis. But it is necessary

to enquire further. He says in answer
to Indian Time-table is equivalent to
the unhistorical theory of transmigration
pseudo-historical Poutara
doctrine and the mystic ahistori-
cal Time.

Transmigration is the view which
holds that life after death has
a tendency to take up forms of life
which may be of any order, human
animal or even plant. The law of
Karma inexorably controls the
kind of body that we are to
take. If our deeds are hu-
man, we take up a human
body, otherwise we are
attracted to and attain to other
types of bodies. The movement
of a soul from one type of
body to another involves, of
course, the belief in the exis-
tence of souls, life after death
and belief in the principle that
disposes our future according
to deserts. The belief in trans-
migration is ^{primitive} to all ^{primitive} races.

India also believes in it, perhaps
the difference is that the primi-
tive believes without any reasons
whereas the Hindu has a principle
or a hypothesis which explains
the belief. But Prof. Haas con-
sidered that this view is not held
but persisted in and that surely
is a regressive dynamism. Totem-
ism worship and taboo and
superstition has been proved by

Sigmund Freud to be phenom-
ena of the subliminal and the
unconscious and the irrational
elements which evolutionarily con-
sidered, have occurred earlier.
To retain belief in them
act according to those beliefs
is a regressive (if not pathologi-
cal) phenomenon.

But have the moderns been
able to shake off this regressive move-

ment and be reduced to the

ment? The superstition in the trans-
migration has been sacrificed at the
cost of letting loose the whole Pandora's
box of furies. Men need not take on
their body to be brutes, they have
become brutes.

It was according to an ancient
Saw that Gotama, the Buddha,
made a profound remark that
men become what they worship
or love. Worshipping and eating
derive their meaning from *Ihuy*
in Sanskrit. And on another
occasion he made the remark that
those who eat meat will become in
abodes of the animals whose meat they
eat. The ancient superstition of
transmigration and the fear of
transmigrating into lower
forms of life prevented them
from descending down the grade
of life. This worthy restraint has
been given up. There is a supreme
wisdom contained in the doc-
trine of transmigration when taken
along with the doctrine of karma.

Love of life and seeking to lift
life to higher levels of being are
implicit in this doctrine. The indi-
vidual soul does not change
change its individuality as Prof.

Haas thinks but only its sheaths
or personality in the course of its
transmigration. It is undoubtedly
a point to insist that the indi-
vidual has not the memory
of his past life. and therefore

the doctrine of transmigration
— both forward and backward
— is refuted. But then we
are certain that there is no

biological memory, instinctive
memory in the animals and
ourselves. The Indian Yogi

holds that it is possible to
know the past lives fully & know the
whole history of a spirit. Perhaps this
is incredible to us. But so many things
incredible — have always been

Lat. 17. 1

to ...

T.

The second important element of the Indian Time-table considered by Prof. Haas is the theory of reincarnation. The soul incarnates constantly till it is finally released. Incarnation is the doorway to Samsara. Freedom from reincarnation or 'penara' - mukti is one of the aims if not the only aim of our life. Jnana alone can lead to the transcendence over Samsara or crossing over Samsara or death.

When this is the case and the Hindus believe in the possibility, it is surprising to hear from Prof. Haas that it is an element that explains the regressive movement

of Indian Time. But what he is attacking is not this but the Reincarnation of God or Avatara doctrine. Every Hindu knows that Avatara is a descent

of God rather than an ascent of man. The ten Avataras of God in popular reckoning are - Matsya,

Kurma, Varaha, Narasimha, Vamana, Parasurama, Kodanda Rama, Hanuman, Yudha Rama, Krishna and Kalki. There has been an inclusion of Buddha latterly.

Some ingenious writers immediately equated this with the biological evolution or ascent of Man made popular in the 19th cen. and after. The

metabiological view is unacceptable for though it can be conceded that the descent of God or the Highest spirit in any form will raise the form to a higher level of consciousness yet it will be right to say that it is the

evolution of the Deity that we are witnessing. In the Puranas the purpose and meaning of the Avatara is for the restoration of Dharma in the world and to the plane - an act of Grace.

It is His beneficent willingness to take any kind of form - which is that order the perfect expression of

that the almighty
His Sovereignty, and Power, Virility
and Transcendence, Beauty and Light
— for the protection of His creatures. Now
is the view that some Avatāras exist
at the same time as others capable of
being reflected, for it is this supreme
possibility that is seen in the Divine.
The Divine Lord may project Him-
self fully or partially, in His form
as Avatāra — Descending Divine and
for ever in some form certain,
definite Cosmic purpose or act in
multiple personalities also. This is the
secret of the Ānanda-Avatāras. This view
can only be understood if we under-
stand the general theory of the
Pāncarātra which teaches the four-
fold nature of the Divine — the Para-
transcendent, Vāsudeva-Nārayana;
the Vyūhas (emanates) of Vāsudeva —
Sainkarsana — Pradyumna — Anir-
uddha. The Avatāras which are
not limited to any number are also
called the Vibhava (glory-grace-
forms); the Arcā (the idols, the
temples — spots of transcendent light
to which any sincere seeker
can go directly and offer himself or
himself or seek refuge) and last
but not least the Antaryāmin — the
form of the Self within the
Guru and Beloved, as descent
of the Divine form or light into
heart of our Mystics, Alvars, Dasa-
ras and Nayanaras.

All these forms are important
and must be fully known. They are
forms of our Divine who makes us
participate in the Divine life both
inside and outside, who grants
liberation from Samsāra and
ignorance, and service of the
eternal Truth and light.

Being unaware of this structure
of the mythical, Prof. Haas finds it

Consistent with Avatara doctrine. He
sees in it every view except the right
one. The metaphysics of Avatara is a
Western invention. The mystical is a per-
sonal view of reality, and not an im-
personal view. It is how the Soul
seeks and finds its highest truth
and Self.

The A historical view may be
that of the Mysticism of Identity. But
Identity is not always the price of the
Spirit. Unity pervades and main-
fests multiplicity and gives meaning
to them; so also multiplicity and
difference reveal the richness of the
unity and identity. Both are faces
of mysticism. Mysticism reveals
that the Divine must be embraced as
or sought after not from any
one part of being or portion of
experience but by all parts of one's
being, the physical, mental, vital
and supramental. All sheaths of
organic existence should sub-
serve the Divine, must be
suffused with the Divine light,
and Truth, must ultimately be
transformed by the same

Ananda. So long as any portion or
of the organic existence or soul is
left untouched by or unopened to the
influx of the Divine, there will
be conflict, disease, mortality.
The Divine either has all or has
nothing to do with a soul. All or
none formula is true here, as
elsewhere in logic.

The ahistorical mystical view
is more akin to what the late
Nicholas Berdyaev, the renown-
ed Russian Mystic - Christian
Apologist, stated. Monism and
Mysticism are antithetical, he
said. The reason is not far to
seek. Being can only be ex-
perienced as personal, and the

that the al... as the personal
climate is experienced as the phrase 'sur-
'more' or is Tagore's phrase 'sur-
plus'. Further, the rightly remarked
also that the descent of the Divine is
a fundamental historical event
not in the sense that World War II
is a historical event or the birth
of Communism or the French
Revolution or the October Revolution.
Its historical nature is supra-his-
torical because it sets a pace for
transformation of the relationship that
one bears to the All, the Divine. In the
sense the advent of Christ Jesus
and the Crucifixion of the Son of
Man transcend the ordinary his-
torical. But the aspect is some-
thing foreign to Prof. Haas'
understanding. Every one of the
Advents narrated in the Indian
Purāṇas is a significant transi-
cendence over the animal and the
human, a new step made in
History conceived as the History of
Spirit - the Līlā of the Divine
(Līyāi lālīti lālā) the most won-
derful phenomenon of Providence
descending into the scheme of
His creation to give meaning and
direction and eternity to the tem-
poral play of events and planes and
personalities.

There is a sense in which we
can hold as at the identity - con-
sciousness is fully transcendent to the
temporal when it is swoon into the
infinite. Such a swoon is a
desideratum according to some
philosopher Mystics, as the ec-
stasy is incomparable and irresis-
tible and there is an impossibility
of severance or return to
separative consciousness. It is this
merging that is acclaimed as the
highest joy Advaita Vedānta
Some thinkers hold that without

inner coalescence, and loss of individuality and personality there can be no real liberation. It may involve the total negation of the world and all creative process - his prapācīkaraṇam - so far as that soul is concerned. The abolition of time is considered accordingly to be the business of the mystical or ahistorical consciousness.

But we are aware of another approach to the problems of Time in the Upanisads. The Prasnopanishad begins with an elucidation of the problem in a sense. The great sage of Attharvaveda, Pippalāda speaks of the creation from Prajāpati in the following way. Prajāpati was at the beginning. He brought into being out of himself Prāṇa and Rāyi (Souls and matter); Prāṇa is Sūrya and Rāyi is Candramas. Then Rsi Pippalāda states that Prajāpati is Samvatsara or Year. This Samvatsara has two āyanas - Uttara āyana and the Dakṣiṇā yāna. The former is Prāṇa and the latter is Rāyi. So also Prajāpati is Māsa or Month which consists of Sūkṣma and Kṛdṣa Pakṣas. The former is Prāṇa and the latter is Rāyi. Then Prajāpati is said to be the Day which contains the day and the night the former is Prāṇa and the latter is Rāyi. He who would like to live the mystical life, Brahmacharya, must not waste his Prāṇa during the daytimes.

The above shows that Time is conceived of in a triple form

that the al...
the first is 'daivika', the second
of the Pitru, and the last is
manava. The person who understands
the mystic unity of the transcendence
of the Prajapati and how He works
in and through the two-fold ener-
gies of or souls and Matter will
find that immortality is open to
him. The five nights (ratris)
above-stated, namely Rayi,
Candramas, Dakṣiṇāyana, Kṛṣṇa-
pakṣa, and Rātri are of the
downward path, the path that
leads to disintegration and dark-
ness and ignorance. The contrary
movement that of the Ascent
(or the Souls) is a sense. He
who would know the mystic
unity of these two in and through
the Supreme. He Seer and Knower.

Sometimes it is difficult to grasp
the intentions of these descriptions
at all. But the illustration
granted by the Rāmāyana and the
Harivamśa is extremely valu-
able. If we look at the birth
of Rāma as described by Valmiki
we find that he is born of the
(earth) five Prāṇas or Day-
times, — Agni Prāṇa, (Āditya)
Sūrya Vainśa, Uttaraṃyana, Śukla-
pakṣa, and 'Midday', (Karkātaka
Lagna in Caitra); and so
also we find that Śrī Kṛṣṇa
was born of (i) five nights;
Devatī (Rayi) Candramas,
Dakṣiṇāyana, Kṛṣṇapakṣa,
Midnight. The Supreme pur-
pose of these two descents is to
establish the kingdom of Truth
and Dharma and abolition of
unrighteousness and evil. The
significance of these two Ava-
tāras must be found in two
different phases of the mystic

Consciousness. The divine is always
the Prāṇa. The descent into a lighted
world is where the Dharmas are
very clear and determined and
people know them with clarity and
Rama Rājya prevailed. The inter-
ference with this Dharma and
Rājya was punished and the
ancient order was restored. Cer-
tainly it was the exploit of
Mahavira Rama that we witness
in his superhuman ability in slay-
ing the ten-headed Ravana of
great prowess. Sri Rama re-
vealed that he could and would
protect everyone and no power
on earth could prevent that.

In the case of Sri Krishna
it was a period of great in-
determinateness. Mankind was
itself afflicted with un-
righteousness. The dvāpāra was
at its end. It was the be-
ginning of the Kali Night - the
night among the Yugas. The
descent of Krishna was the des-
cent of the Supreme power
which alone could plunge into
inconscience and perennial dark-
ness and plunging illuminate it
at every level of its septi-
planal darkness and above.

This Time - element of inter-
lucidation of the five Rātrīs
or Five Days so important
in respects of man's onascent
and secret of holding on
to the divine Prāṇa in the
darkness of night. This is
expressed in the Viśiṣṭādvaita
exposition as Pāñcatālāvidhi
— comprising abhigana,
upādāna, jya, swādhyāya and
Vraja. The five time of the

are to be devoted to the worship of our
Divine in Vilekhava, Arca and Antar
gamin. The way of worship through
doing 'Kainkarya' for God alone
with one-pointed mind (ekāyana)
is the way to preserve the Prāṇa
in the Rāgi, the Soul within the
body.

Thus the mystical division of
Time into the two transcendent
forms of Prāṇa and Sūrya
(Aditya) and Rāgi and
Candramas. and the three
temporal forms of Uttara-
yana, Suklapaksa and Asha,
and Dakṣiṇāyana, Krish-
paksa and Rātri reveals the
significance which our mystic
Consciousness had always
attached to the Pravṛtti and
Nivṛtti paths as including
and involving each other.

11.

Śabdārtha Cintamāni
by Brahmaradhuta Sukha-
nanda Natha : _____

कालः _____

..... स न सर्वधारः सर्वकार्यनिमित्त
धारणमादित्यादि विमलप्रचयस्वरूपः । प्रनादि-
निधानः कालो रुद्रः सङ्घर्षणः स्मृतः ।
कालनात् सर्वभूतानां स कालः परिधीर्लितः ॥
प्रतीतादिव्यवहारहेतुः कालः स चैवो नित्यो
विपुश्च ।

जन्मानां जन्मदः कालो जगतामात्रायो मतः ।
परापरत्वधीहेतुः शृणादिः स्यादुपाधितः ॥
प्रत्ययगुणः - सङ्ख्या, परिमितिः, पृथक्-
त्वं, संयोगो, विभागः - इति भाष्यपरि-
च्छेदः ॥ कालश्च त्रैलोक्ये कामतत्त्वः
स न प्रनागततादिभेदव्यवहारं प्रकृत्यती-
ति रहतीति तस्मादयं वैराग्यादिभेदे रतागता-
दिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽ-
सागतादिव्यवहारकत्वेन हेतुः कृतमन्त्र-
गडुना कालेनेति साङ्ख्याचार्याः । तस्मान्न
कालरूपतत्त्वान्न सानुपगम इति । लिङादि-
विषयां भूतमविष्यकवर्तमाना रूपमः काला
इति वैभाकरणाः । कालो हि भगवद्विभूतिः
कालः कलमतमहम् । कलमतो सङ्ख्याने
कुर्वतां महमे । विमलशान्त्यपहितः सर्वस्य
संहर्ता परमेश्वरः कालः । प्रहमेनाक्षयः
कालः । प्रहायनालामिमान्यक्षयः परमेश्व-
रारव्यः कालः ।

कालनात्सर्वभूतानां सङ्ख्यादीनां निमेषकः ।
कालशब्देन निर्दिष्टोऽस्य स्वच्छानन्दप्रद्वयः ॥
कालसत्प्रत्ययः । कलसंख्याने । कलपते । कल
सङ्ख्याने शब्दे च । कर्मलिङ्गम् । कालमति
सर्वमिति ना । कालापुरणे उपन्ताद
पचायन् ॥ यद्वा कालपते । काल उपदेष्टे
द्यम् । यस्याहः प्रणमं रूपमरूपस्य तथानिशा
सन्ध्या च परमेश्वरस्य तस्मै कालात्मने नमः ॥

कालः —

परमेश्वरः सुदर्शनः कालः परमेश्वरी
परिग्रहः — विष्णुसहस्रनाम । प्रमीनयोऽमेनज
वान् कालात्मा कालवृद्धिः — सूत्रसि ०

Then Quotations from Nyāya Sūtra,
Bhāṣya, Upaniṣad, Upaniṣad-
etc.

उपनिषदं दशमिष्यमाणमाद्यवशात् न काल-
रूपतिष्ठते कालरूपेण न नित्यनिमुक्त-
रूपेण न तथा हि — "उपाधिभिर्द्वये न न तद्वानिति
सां सू० उपाधिमेवे न च धर्मिभेदात्मनश्च
व्यवस्थापनात् धर्मिणाः कालरूपैकत्वेनोपा-
धिरा भेदात्मनश्चात् उपाधिरा नाऽवगातादि-
भेदव्यवहारसम्भवात् । तथा चानुष्ठादेरेन
उपाधिभूतरमानागतादि व्यवहारोपपादक-
तया तस्मैव कालत्वम् । अतएव तस्मैव काल-
इत्यभिमुखोक्तिः ।

कालमाद्यवीमे न माद्यवेन शङ्कापूर्वकं
कालरूपेण व्यवहृतिः —

न न तामुच्यते सफलः कालरूप-
गगनदुष्प्राप्तमात्रत्वात् तदेतत्परमरूप-
मभिजानातः कालि मुनिस्तत्त्वानिनिर्वि-
वेककालः कालमुत्प्रेक्षयान्मान्येन पर-
विंशतितत्त्वानि विवेच्य ।

मूलपुद्गलरविवृतिः सदृशाद्याः प्रवृत्तिविवृतमात्र-
षोडशकस्य विचारो न प्रवृत्तिर्न विवृतिः प्रवृत्तिः
न चैतेष्वपि तत्त्वेषु कालत्वमात्रो मुनिना
विश्लिष्टं शङ्कनीयमस्ति । त्वदभिमतस्य कालरूपस्य
लक्षणाभिनि । सत्त्वरजस्तमोगुणानां लक्षण-
वरका मूलपुद्गलमदृक्प्रकारेण पर-
रूपानां स्वरूपानां प्रवृत्तिविवृतीनां सदृश-
वसाय हेतुमत्तत्त्वमभिमानहेतुसदृशः । शब्द-
स्पर्शरसपरसंज्ञागतानि कानि च नान्य-
आणि पृथिव्यादिमहाभूतानां भेदादेश-
यागान् च षोडशविचारानां लक्षणानि

पुसिद्वानि । १५५ नृत्तिरस्ति वृत्तिः पुसिद्वानि वा
 तमकः । न हो नैलसु वादे पु तत्वे पु कालरत्नात्
 मविः सम्मान्यते नापि च द्विशं तत्त्वात्तरं मुक्ति
 रनुमन्यते । कथं तदि मुनिपुणीतानि तन्मात्रे
 १५५ मविः सं गृह्यते ईश्वरवृत्तौ बहिः करणा
 न्तःकरणे विचिन्तयन् कालं व्याजहार ?
 "साम्प्रत कालं व्याजं विचालमन्त्यन्तरं करणम् ॥"

परपुसिद्वाना परो बोधनीय इति न्यायेनामं व्यक्त
 हारो न रत्नसिद्धान्ताणि प्रायेणेति वक्ष्यते ।
 १५५ त एतैतद्वचो व्याजव्याख्या वा चर्यति मित्रा
 तत्त्वात्कोमु व्यामेवमाहुः - "कालस्तु वै शेषि
 व्याभिमत एको नानागनादिभेदे प्रवर्तयितु
 मर्हति । तस्मादप्यं यैरुपाधिभेदे रतीतातागता
 दिभेदभावं प्रतिपद्यते सन्त्य त एवोपाधयो
 व्यजहारहेतवः नृत्तमन्त्यगुणा कालेनेति
 सादृश्यात् चर्यति ।" तस्मान्न कालरूपतत्त्वा
 न्तरात्प्रमाणमिति । १५५ यो चेत - मूलकालो
 मविष्यत्कालो वर्तमानकाल इत्येवं विधौ
 मूलादिष्वनुगतः काल इत्यम एव अनुगतं काल
 त्वमन्तरेणानुपपन्न इति तन्व । पक्षार्थजुल्यम
 नदपपत्तेः । यथा मवन्मते ह्यप्यपदायो
 गुणपुदायी इति पदसु भावेषु चतुर्विधवि
 ष्वनुगतः पदार्थपुल्यम एव अनुगतं पदार्थ
 शब्दवाच्यं तत्त्वान्तरं मन्तरेणाद्युपपन्नः ।
 तथा कालप्रयोगोऽपि पुतो तो पपयत
 तस्मानि रत्नत्वमुन्नेतुं महानममुक्तम् ।
 प्रेशावच्छिरो मणे नदिवा चर्यत्य न कदापि
 वदुपपन्न इति पुल्ये व्यसः - "प्राप्तव्यत
 २-चेतस्मेवं निरुद्धकालतत्त्वं यः प्रद्वेष स चर्य
 हेतो रिति वक्ष्यते ? किं चर्यिलमुनिना
 निरादृतत्वात् ? किं वासांर्यशास्त्र
 पुणीते पु तत्त्वे एव संगृहीतत्वात् ? उल्लेखणा
 भावात् ? १५५ यवा प्रमेजनाभावात् ? १५५ यवा
 तत्त्वगत संस्कारा यवविं शतिल इत्यादिभ्यो
 पाटवेनाभ्यसितात् श्रद्धा जा उभात् ?

न प्रथमः । कालनिराकरणसूचस्य
 मुनिना पुणीतरूपानुपलम्भात् । न द्वितीयः
 प्रतिपद्यत अनुवेद प्रोक्तानं ज्योति
 प्रोक्तादीनामासु वेद धनुर्वेद गानधर्ववेद
 प्रोक्तानामौ वेद शास्त्रे चरादीनां - पाठ
 गृहीतत्वेन ते व्यापिभवतः प्रद्वेषः केन
 वाप्येति । १५५ यत्तेषां विराज्या उल्लेखेऽपि
 सुराहुः कालोहात कत्वेन गुणभमान्तर्ग
 तत्त्वादेरत्येवा काल इ. इ. इत्यमने तदि
 कालरम्य कालो न यदु वाहित इति वाहि
 निमाहातव्य । कालरम्य गुणप्रम

परिणामत्वे सावयवत्वमनेनाप्यता च धट्टादीनां
प्रत्ययमेते चेत् ? नित्यत्वनिर्वचनमन्वयतत्वाभिनिवेशा-
वतो वैशेषिकादेः पतलमं वज्रप्रहारः विशालि
वेदनादिनां तु न व्यापि शक्तिः । आलस्योत्पत्ति
सावयवत्वमेव प्रत्यक्षश्रुत्यानुपलभ्यमानत्वात्

तैत्तिरीयशाखायां तारामणीये आलोत्पत्ति-
रात्मकमते । सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पलका-
दधि कला मुहूर्तः आष्टाशकादोरात्राश्च
सन्निवृत्तः । अल्लुसाका मासा चतुर्विंशतिः संवत्सरश्च
वत्सपन्तामिति । तस्मादेव शाखायामाह
वेत्तु च फलसाधने सावयवत्वं श्रूयते ।

“ उक्तो वेष्टो वासोऽस्ति च आलस्यमेव
मात्रमिति प्रतीत्येवमिति । इतोऽस्मादनुवाक्यात्
प्रतीत्येव धर्तृत्वेन अत्रानुवाकेषु आलोत्पत्ति-
तुक्त्वात् धर्तृत्वमेव उक्तो वस्त्राणि चोक्त-
नीत्यर्थः । कित्त्वानिरवयवत्वाभिधानेनो
वैशेषिकादिशास्त्रस्य इति वदामि
नित्यतामात्मन्तद्धर्तृत्वात्पेन मय्यशास्त्रादिवत्
संस्पर्शशयोक्तमवयवशून्यतायां च तात्पर्यं
वर्णनीयम् ।

अथ नान्यत्वे महता तत्पला शिवसाराद्य-
तत्पलादलब्धसर्वस्वत्वपदः कदादमुनिर्वच-
तात्पर्यं सन्मग्न वेत्तीति वेदस्वैव मन्दमति-
प्रतीतादर्थदार्ढ्यात्तदं नेतव्यमिति । एवमपि मय्य-
परस्य प्रसादादयं सर्वज्ञतामलान्त तस्य सर्व-
मुत्पन्नो शिवः सर्वज्ञ इति तन्मतानुसारेण
कदादमुनिर्वचनमन्वयान्ननुमुचितम् । शिवो
हि शोवेष्वागमेषु षट् चिन्तित्वानि निरूपयन्
आलतत्त्वस्योत्पत्तिमङ्गीकरोति । निविल-
शोकागमस्यारमास्पृष्टः सङ्गुहानो भोजराजो
शुद्धानिर्गुणतत्त्वानि शिवशान्दस्योक्त-
शब्दसंज्ञानि विचार्यमानि निर्दिश्ये
तराणि निर्दिष्टान् मायाकार्मत्वोद्विष्टवत्त्वेन
आलोत्पत्तिरदिशत ।

“ पुंसो जगवः वृत्तमे मायावत्तत्त्वपञ्चकमस्ति
आलोत्पत्तिश्च तथा कला च विद्या च रागाश्च
इति तानि माया लब्धतामेव कदाचन तत्त्वमसि
सांख्यप्रतिपदः च विंशतितत्त्वानि
चोद्दिष्टं विभृज्वन्ति इमाह

“ तानाविधशक्तिमयी सा जनमति आलतत्त्वमेवावो ।
भाविमवद्भूतमयं कलामतिजगदेव कालोऽतशी
तद्दीकाकार इत्यं व्याचक्षते । नन्वेव
आलोत्पत्तिमायिकादिनिर्दिष्टोऽमुपगत

[illegible]

स्मृतिः पुत्रपक्षमेति ह्यं उपनमानश्चतुष्टयम्।
 एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव निधास्यते॥
 तत्र स्मृतिरनुमेयश्रुतिमूलं मन्त्रादिशास्त्रं, पुत्रपक्षं
 ओषध्याद्योऽवृत्तिमो वेदाख्योऽक्षरशास्त्रं, योषि-
 पुत्रपक्षमोपनिषदाभिमतं सांख्यपुत्रपक्षं वा। ऐतिह्य-
 मितिहासपुराणादिवेद्योतिः शास्त्ररमाध्यन्तर्भा-
 गोऽनुष्ठेयः। अनुमीयते स्वमूलमूलं स्मृतिवाक्य-
 मनेनेत्यनुमानः शिष्टाचारस्तस्य च स्मृत्यनु-
 मापकत्वं मृदाचारैः स्पष्टमभिहितम्।

॥ प्राच्या रा च्च स्मृतिं शास्त्रा स्मृतेश्च श्रुति कल्पनम् ॥
 तदेवं स्मृत्पादौ नां चतुष्टयं सफलम् । एतैश्च-
 त्पुमिः तत्रै ररणा दित्यम उलं परिणीयत मन्त्र-
 स्मारकः । ननु मण्डल साधकत्वे नात्रोप-
 यस्तानि ननु पाल साधकत्वे नेति चेन्नैकम्
 मण्डलस्य सा विजिनीन प्रत्यक्ष लिङ्गत्वेन तत्र
 स्मृत्पादा नुपयोगात् पाला विवक्ष्यते वा न
 पालानिवा ह्य मण्डले वा नुपयोगात् तदा
 च मण्डला द्वारा पालः प्रतीयते । पालं
 विवक्षा यो त एव न्वेति लुप्टा तत्रान्वयस्य
 मन्त्र एवमाहनायते

"सूत्रम् मरीचिना च ते सर्वस्माद्भवना दधिम्
 तरन्माः पादविशेषेण स्मृतं कालविशेषणम् ॥
 तरन्मा मन्थः — मुक्तावतं सर्वं मूलजातं
 मधिवृत्त्य रसवीर्याकादिभिरन्तर्गतं दनुषं ह
 समर्थं मरीचिं सूत्रम् स्वीकरोति तत्कृतेन
 मूलपादभेदेन निषेधादिः परास्त्वपि च्यन्तः
 कालविशेषोऽस्माद्विरवगतो भवतीति
 कालप्रतिपादकानि च स्मृत्या दीन्यु-
 दाहरातः — तत्र मनुः "कालं कालविमर्शिन-
 २-वेति सूत्रे प्रकरणे कालं व्याजहार
 याशक्त्योऽपि शब्दकालः प्रकीर्तित इति
 एवमन्त्या एव विरन्तात्तु दाहार्थम् श्रुतिवति
 कृतं स्वप्ने विमिश्रितं काल इति बह्वचः
 उपरमेव कालो नाहं कालरमेति ते निरीमाः
 का च सन्ध्या वरन्ध्या चः काल
 इति सामानाः। योगशास्त्रेऽपि संयमविशेषा-
 द्वा रणा ध्यान समाधि च परत्वाद्यो गिनो

३५ तत्तु ३५ तत्तु मा विमलवद् भूतमपमिति । भूतादिनां
 विविधत्वाद्वेत्तव्यत्वेनास्माद्विद्वत्त्वं नित्यत्वं
 सिद्धमिति भावः । येन वायं जगत्मा सिद्धि
 रत ३५ तत्तु — कलमति जगदेव बालोऽत इति ।
 विरहि प्रादि पुत्र मो पादि प्रादि कलमति
 द्विपती लुक् । इत्यं पुत्रमपि सति सति
 शीवागमः । जगदशास्त्रस्य नाद्ये सति उत्तर
 मीमांसा गमद्विपतीका च काम पुत्रमपि विवर्ण
 ज कामोऽनुगृह्यते तरम च न्यायस्य लुक्
 ह्ये शलोको —

"सांख्यस्मृत्यास्ति सङ्कोचो न वा वेदस्मृत्यर्थे
 धर्म वेद सावकाशः सङ्कोचोऽनवकाशमा ॥
 प्रत्यक्षं श्रुतिमूलाभिर्नन्वादिस्मृतिभि स्मृतिः ।
 ३५ मूला व्यापिली वाध्या तं सङ्कोचो न मातता ॥"
 ३५ ममर्थः —

अत्र वेदादिभि रग्नि होत्रादि धर्मो ब्रह्मणो
 जगत्कृतृत्वं च प्रतिपाद्यते । साङ्ख्यस्मृत्यादि
 तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादयति
 तत्र तमा स्मृत्या वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति
 न वेति संशये स्मृते जगत्कारणत्वमन्तरात्
 न व का शास्त्रात् प्राबल्यं वेदस्य न धर्मोऽपि
 चरितार्थत्वात् पूर्वोक्तम् । ततः स्मृत्यनुसारेण
 वेदः सङ्कोचित इति पूर्वः पक्षः । प्रामथ्यं श्रुति
 मि बहिर्भि रनुगृहीता बहुषो नन्वादि स्मृत्यो
 अत्र कारणात्तादात्म्येण सांख्यस्मृति त्वेवा
 मूलगृहीता चेति दुर्बलत्वात् तत्र वाध्या
 ३५ ततो वास्ति वेदस्य सङ्कोच इति सिद्धान्त
 इति । ३५ य ताव्य कत्वा मिमांसापु ह गृहीतः
 सन् परव द्वा एवं ज्ञप्ते भूतादीनामौपाधिकानो
 बालविशेषा गतमेवोत्पत्तिर्न तु निरुपाधिकत्वे
 बालस्येति तर्हि कथं काले पणाम प्रवृत्त
 शिव तादात्म्यमलमते त्वेवं वासि छराभाषण
 जेत्तदस्य माता करस्य त्वेमेव विषयोऽभूः ।
 यतः साधन्य वेधर्म शानाम त्वेवादी न्यान्व
 न परब्रह्म तत्त्व मवागमः । यवहारहेतुतां
 भूतादि बालविशेषाणामाधार स्वयं व्यवहार
 तीतो नित्यो निरवयवयो मुरव्यो यः बालः स
 नन्ति — "यः बाल बालो गुणीतर्कविषयः" ।
 ३५ तानां निरुत्पत्ति नित्यत्वं तावम वाच्यम् ।
 सर्वथाऽप्यस्ति साङ्ख्य तत्त्वे व्यापिक
 बाल सङ्कोचः साक्षात् सङ्कोचमानस्य
 ह्येमादि न त् उद्भूति पुत्रविवेका नु प्रयोगा
 दित्यवगन्तव्यम् । तृतीय चतुर्थ पक्षे न

5 तीतादि कालं उत्पद्यतः पश्चन्ती त्वमिदं हिवम् ।

तथा च पातज्जलसूत्रम् - "परिणाममम -
संयमादतीतानागतदिशानमिति" । ना हि प्रत्यक्षमपि
उद्भवस्मिन् काले निवृत्तादि इति अनुभवस्यापि
सार्वजनीनः । न चालौ आद्येन्द्रियवृत्तः कालस्य
रूपादिहीनत्वात् । नापि मानसरत्वात् किं चेत्तद -
मङ्गीकारात् । अतः सामग्र्यभावेऽप्यपरोक्ष
दृशनात्सा हि प्रत्यक्षमेतदित्येव निश्चयमन्यत्र
इतिहासेऽपि महाभारते -

पृथगे दृष्टि कालमुन्ने पृथगे दृष्टि कालमिदम्
स कालः कृतो रोषः पितृणां कृतमप्यमिति ॥
पुराणेऽपि -

प्रनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तो जरः परः ॥
इति शिष्टाश्च पौर्णमास्याख्य काले स्वस्व कालो -

चितान् देवविशेषेभ्यः क्षीरदद्यादिसमर्पणदिनान्
धर्मविशेषान् मानुषादि कालविशेषे च समा -
चरन्ति । तदेवमनेन प्रमाण प्रमिते काले प्रमाणा -
भाव रूपश्चतुर्थः पक्षः कथमाशङ्क्येत ? नापि प्रयो -
जनमावादिति वाच्यम् । पक्षो मुज्यते तार्थिके -
स्तावत् सर्वोत्पत्तिनिमित्तकारणत्वमुद्धो वितम् । लोके
वृष्यादि उपयोगः कालविशेषस्य वृषीवलादिभि -
र्व्यवहियते । गृहप्रवेशप्रमाणाद्युपयोगोऽप्येति -
शास्त्रप्रसिद्धः । श्रौतस्मार्तकर्मोपयोगस्तु प्रदर्शयिष्यते
तरमात् साङ्ख्यत्रयं जातवृत्तसंज्ञकप्रवेष्ट इत्यने
पक्षः पक्षः परिशिष्यते । तथा च पातजनः स्वस्य
अक्षयपराधं पुण्यमिति माधवाचार्यसमारोपचर्
कया वा शिक्षया न दृष्टव्योऽपि । तदेवं कालस्य
प्रत्यक्षमनुभवसम्भवात् निर्णयोद्यमः सकल इति
स्थितम् । ननु कलरः कालोऽत्र निर्णीयते इति
वेत्तलः कालः, उत कालकालः ? ननु विनित्यप्रतिष्ठ
माधवा भीष्मसि न भीष्मस्य हं विनित्यत्वे
न कलमित्यनेन काल इति विध्यम् । मेन
प्राणिदेहादयोऽतीतवर्तमानादिरूपेण कलमि -
तव्याः स केवलः कालः । स च तन्न प्रकाशवन्नेन
पूर्वमुदाहृतः - कलमिति जगदेव कालोऽत
इति । तादृशोऽपि कायोत्पत्तिस्थिति -
विताशंकारिणा केन कलमित्यम् । स काल -
कालः । स वसिष्ठरामायणे दर्शितः -
कालोऽपि कलमते मेनेति । श्रुतिश्च यतीति -
"स विश्ववृद्धिश्च विदात्ममोर्निर्गः कालकालो
गुणी सर्वविद्यः प्रधानश्चेज्ज इति" । गुणी
संसार मोक्षस्थितिबन्धहेतु इति - च
दुर्भपुराणेऽपि "प्रनादिरेष भगवान्
कालोऽनन्तोऽजरः परः । सर्वगो वा व

रन्वत न्यत्वात् सर्वलि त्वा न्ते श्वरः ॥ १ ॥
 अङ्गाणो बहुवोरुद्रा उपन्ये नारायणादयः ।
 एको हि मगनातीशः बालः क्विरिति स्मृतः ॥ २ ॥
 अङ्ग नारायणेशानां प्रभावां प्रादुर्बो लयः ।
 प्रोच्यते बालयोगेन पुनरेव न समभवः ॥ ३ ॥
 परं अङ्ग भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।
 बाले नैव हि सुज्जन्ते स एव यस्मिन् पुनः ॥ ४ ॥
 तस्मात् बालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वरः ॥

विष्णुचमोत्तरेऽपि —

प्रनादिनिधनः बालो रुद्रः सङ्गु वणिः स्मृतः ।
 कर्षणात् सर्वभूतानां सगुलङ्गु वणिः स्मृतः ॥ १ ॥
 सर्वभूतशक्तित्वाच्च स रुद्रः परिधीर्लिवः ।
 प्रनादिनिधत्वेन स महा परमेश्वरः ॥ २ ॥
 उच्यतेति शारङ्गेऽपि —

भूतानामन्तर्गतकालः बालोऽयः बालात्मकः ।
 तत्रैवं सति बालकालोऽत्र तन्निर्देशस्वरूपधर्मानु-
 छानेन हेतुमत्त्वेन हेमत्वाद्गुणोद्देशत्वाच्च । अद्वि-
 त्वो मातृपद्विध्यादित्यः सोऽपि उच्यतेति शारङ्गे-
 समुद्रनिर्णीतवृत्तिवृत्तमनसा बालानिर्णय-
 प्रवृत्तयेति प्राप्ते भूतः । उभयमध्यधर्मानिर्णेत-
 बालकालरूपजिगीवीश्वररूपसर्वेषु कर्म-
 समेष्वनुरूपमव्यात् । प्रता एव पुण्यमादेवाचना-
 दावीश्वरमनुरूपमस्ति ।
 " सर्वेषु कामेषु लोकेषु शेषेषु कार्येषु
 समस्तदेशेष्वशेषकार्येषु
 तथेश्वरेश्वरः ।
 सर्वैः स्वरूपैर्मगनानामादिमान्
 ममास्तु माङ्गुलमविबुद्धमेव हि ॥

मरुत्तस्मृत्त्यावनामोभ्या तपोमंशान्निमान्देषु ।
 न्यूनं सम्पूर्णतां माति सद्यो नन्दे तमन्युतम् ॥
 मास्मादिस्वरूपनेदस्वगु स्वरूपेण उच्यतेति चे-
 निनीतित्वेऽपि श्रौतस्मार्तकर्मविशेषेण सह
 बालरूपमाङ्गुलमात्रो निर्णेतव्यः । मध्यमसौ-
 हेमादिप्रवृत्तिषु गुणेषु निनीतित्वात्वाप्यनेकत्र
 विप्रवीर्णितमैकत्र सङ्गुदायमत्र मत्तः नियते ।
 तदेवं निनीतित्वस्य गुणव्यत्ययबालरूपो निवर्त-
 लङ्गुद्वयं प्रयोजनं कारतीति उच्यते गुण-
 प्रारम्भते ।

" नित्यो जन्मश्च कालोऽयं तमोर्जन्मपरेश्वरः ।
 सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देही भक्तानुकांक्षया ॥

नित्यं चालयन् परमेश्वरत्वे प्रमाणं पूर्वमेवोच्य-
 स्तम् । परमेश्वरस्य चावाङ्मनसगोचरत्वे सर्वे
 वेदान्तरस्तदनुकारि स्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुकूल-
 प्रमाणम् । स हिानुशादिमूर्तिस्वीकारस्तत्र तत्र
 दारारव्यस्य लामने देशारवाविशेषे च स्थापित-
 व्यामामेवगुणम् — अग्निवायिन्द्रादमोदेवा ईश्व-
 रानुगृहीता सत्त्वत्रयविजयमाना स्वकीयमेव
 तस्मात् सर्वमित्यपि मन्यन्ते स्म । तान् बोधा-
 पितुं वाङ्मनसगम्यं परमेव अहं पूज्यां
 वरुणमिदं वाचिन्मूर्तिं धारयित्वा प्रादु-
 र्भव । तस्मात्तदवादे कृत्वापि राजसन्धिता-
 वाग्निवायू तद्वत्त्वत्वं नैव बुद्ध्यान्ते इन्द्रस्तु
 साविकान्धितो बुद्धधरति । वासिष्ठराजस्य
 ऽपि शुद्धोपस्थाने शुद्धमूलमवलोक्य तत्परिज्ञा-
 मुगुम्भिरमितारं कालं शलुमुद्यतः । तदानीं
 कालोऽनुगृहीतुमीदृशीं रत्नेणाविकीर्णवेति
 पठ्यते —

ऽप्रथाकलितरत्नोऽसौ कालः कवचिलमुजः ।
 ऽप्रथिमौलिकमास्याम वपुर्मुनिमुनाममौ ॥१॥
 बहुपाशाधरः श्रीमान् कुण्डलीकवचान्वितः ।
 तटुतवद्वक्त्रमोदारवक्त्रं चद्वक्त्रसमान्वितः ॥२॥
 मालद्वादशकोटामुजं द्वादशकोट्यद्वयः
 स्वाकारलनमा बहुपा नुतः सिद्धरसेनमा ॥३॥
 स उपेत्य पुणाम्भारौ कुरितं तं महाभुक्तिम्
 कल्पयुग्धविधगम्भीरं सान्त्वपूर्वमुनाच ॥४॥
 त्वमेत्यन्ततपाविप्र वसें निराले कालकाः (?) ।
 तेनसम्पूज्यसे पूज्य ! साधो नेतरवीर्यमा ॥५॥
 मातमपः क्षापमाऽबुद्धे ! कल्पकालमहानजेः ।
 मोनदुग्धोऽस्मि मेतरस्य किन्त्वं शापेन भक्षयि ॥
 संसारावलो ग्रस्ता निगीर्ण ह्रुकोटयः ।
 मुक्तानि विष्णुवृन्दानि केतशला वयं मुने ॥७॥
 भोत्तारो दिवसें ब्रह्मन् भोजनं पुष्पदादयः ।
 स्वयं निमतिरेकादि तावयोरेतदीक्षितम् ॥८॥
 तं च मत्तानुजि घृष्टमास्वीकृता मूर्ति-
 रीदृश्येवेति काश्चिन्नि मनोऽस्ति सर्वस्मिन्
 परमेश्वरस्य मत्तानि ताडिमाया सर्वस्या
 ऽपदि मूर्तैर्तेः स्वकीयत्वात् । अतएव मत्त-
 वद्गीतामाह — यो यो मां पां तनुं मत्तः
 शत्रुमाचिनुमिच्छति तस्मत्तस्माच्चलांश्चक्षुः
 तामेव विदधाम्यहम् ॥१॥
 स तमा शत्रुया मुक्तस्तस्याराधनमीदृशे ।
 लामते च ततः आमान् स मेव विदितानुदितान् ॥२॥
 विष्णु हृडादि वदनेतन मूर्तमोऽपि तत्तत्पद-

विशेषागर्भे मिहरी इव रत्नोपायमात्रं तद्वत्तु
संभारमायते - एतं देव ब्रह्मा महात्मनो
मीमांसन् एतमसत्तावदेवमनः, एतं महाव्रतं च्छन्दो
एतमस्या (पृथिव्याम्) एतं दिव्येन वायावेतं
माकाश एतमोवधी ज्वेतं वनस्पति ज्वेतं हृन्दरमे
नष्ट्रे ज्वेतं सर्वेषु मते खिति ॥"

वाजसनेयिने ११ रि मण्डल आ इणो -
" तमेतमग्निमध्वमन उपासत " इत्येतदा
रम्य पठन्ति - " विधमिति सप्रतिः, सर्व
मिति सर्वविदः, उर्गिति देवाः, रुक्मिरिति मनुष्याः
मायेत्यसुराः, स्वयेति पितरो देवजनश्च
देवजनविदो स्वयमिति गन्धर्वा गन्ध इत्यप
रसरस्तं यथा यथोपासते 'तदेव मवतीति'
तैत्तिरीयार्चपठन्ति - " होम इति वाचि
योगश्चेममिति प्राजापानमोरित्यादि परब्रह्म
उपासतमा परमेश्वरं विपवात्तवतीति
हिरण्यमाधिष्ठाता तेजोममाधिष्ठातोः
प्रकाशितम्। एवं पठन्ति यो यदा मत्कर्म
रमते सतदा तत्कर्मोपमुक्ता कालात्तत्केश्वर
मूक्तिनिवदेवत्तारूपेणा नृसिंहेत्। अतएव नन्व
शास्त्रेण नात्र विधानेदमात्रं पदिष्टानि।
तौ मे १५५ विद्वद्भिरागोपालाङ्गैः सर्वोऽपि जग
एवैषां देवतां स्वेच्छमा पूजयति तदेव इमा
वाचाह -

"यजन्ते सात्विकान् देवान् यश्चरश्चांतिराजसाः।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्यै यजन्ते तामस्य जनाः॥"
इति तस्माद् यजमाना कर्मफलप्रदो निजेष्ट
देवताकूपो नित्यः कालः कर्मरिम्भेषु
अनुस्मर्तव्य इति लिख्यम्।

अथ जन्म कालं निरूपयामः। तन्म काल इव
जन्मत्वे सति कर्म कालरूपेण जन्मत्वे निरूपयामः।
पुनर्ये काल इव कालः। अथ काल इव
जन्मानधिष्ठणत्वरूपेण कालः। अथ काल इव
तीतः अलमो भावीति कालातिव्यक्तनामिकः
स्तवादि समो दोषः। नित्यस्य कालरूप
तदनपरिच्छेदाद्युपाधिभिः परिच्छेदे सत्त्वे
तावान् काल इति काले मत्ता नष्टमिति वा।
न च अलमे तदुपाधम सन्ति। अथ तत्काल
व्यथं अलमकाल इयत्तानि निर्ममः ३ अथ
स्तव्या मत्ता दा नृपगमैर्नो पाद्यमोऽपि
कालनालपेण सन्ति तर्हि कालोऽपि तत्कालमात्रं
न येतावन्ना नित्यता प्राप्तिः, उपाधिषु
तदनङ्गीकारान्। अथ मन्मते इमत्तारहिते
५ पि अलमकाले सृष्टिकाले मत्ता वा तना
वशादिमत्ता व्यवाहिकमते, तत्रोपाध्याय

॥१॥
 तत्रादिदृष्टान्तः। यथा कश्चिन्मात्रावकाशं निरा-
 दयं न भवति तथैव लुप्तपुत्रस्य संवत्सरस्य भीष्मपुत्र-
 पादयाम्। अत्रिंशद्द्वयवयव इत्येवमनरुद्धिर्लोड्य-
 तीते लयस्युपादयत्वं व्यवहरति। तदेवद्विषय-
 मवधारः। एवं तद्वर्तनेन - मायेन कालरहितप्रलये
 कालमवधारः किं न स्यात्? कालरहिते -
 पुलमादिकं वस्त्वस्तीति सा एवमुक्त्यादिभिरुक्तोऽ-
 म्युपगच्छन्ति। तत्रा - यथा मते -
 "यच्छान्त्यादि कालातीते तद्व्योङ्गार एवेति॥"

प्रामाण्यं रश्चापूव्वस्ति कालत्रयमासं सृष्टं -
 काश्चिदवस्थायाः। तस्मात् कालः सुप्तेन
 जन्मलो - त - विविधः। सामान्यविशेषाभ्याम्
 तस्मै योग्यविधये श्वराख्यातिनिर्मातृ
 कालादुत्पत्तिमाह मनुः -

कालं कालविभक्तिं च तद्व्याप्तिं गृह्यन्तथा।
 सृष्टिं समर्जयेत्तं सुष्ठुमिच्छन्ति सा प्रजाः॥

तत्रमः सामान्यकालः स विशेषानुगतत्वत्
 तदपेक्षया नित्यो गृहगत्यादिभिरनुमेयो भूतो -
 त्यन्ति निमित्तकारणमिति तादृक् उच्यते विधा-
 दमः प्रतिवेदिरे। तत्र उच्यते विधातुमाहुः -
 "

प्रभवविरतिमध्यशानवन्धनानि तात्तं
 विदितपरमतत्वाद्यत्र वे योगिनोऽपि।
 तमहमिदं निमित्तं विश्वजन्मात्मभानं -
 मनुमिति विद्विषन्ते मग्नैः कालभीरवः॥ १॥

मुगधालवर्षदिनयोः समे इव तास्तु चैव शब्दादेः।
 कालोऽसमतामन्त्रो गृहमेरुमीयते श्वेते॥ २॥
 इति कालविशेषेषु यत्नवत्तः प्रधानभूतः।
 प्रत्येकमेव गुणभूतः। तथा माह उक्तैर्गुणै-
 समस्तमते।

नदीवपुमवाकाचिद्वृत्त्या स्मन्दवे यथा।
 तं नद्योऽपि समामान्ति सहस्रान निवर्तन्ते॥ १॥
 एवं तावत्समुत्थानाः कालाः संवत्सरे श्रिताः।
 प्रपुशश्चमदात्तश्च लवे समवयन्ति तस्मात्
 स तैः सर्वैः समविष्ट आहः समन्त निवर्तते॥"

प्रथममर्थः - मागीरपीतो दावमसिद्धि-
 नदीव कालः कुतश्चिदुत्पत्तिरन्यत्रादुत्पद्यते।
 तच्छब्देनोत्पत्तिरन्यत्र सादृशेन्द्रा प्रकृतिः शिव-
 गमोत्पत्त्या वा क्षालिमुत्पत्तिरिति नित्यकाल-
 मवर्तते इत्यर्थो वा। मविष्णोर्। यथा तं
 गङ्गादिनां महा नदीसन्मः स्वल्पमयोऽस्मिन्
 प्रविशन्ति तावत् प्रविष्टैर्नदा न्तरेः सह विनीता

प्रवृत्तप्रवादासुती न कदाचित् शृण्वति। एव ता मा
विषा काले २०५: कालमेवाः समुत्पन्नाः कालमेवाः
संवत्सरारब्धं पुधानं कालमाश्रिताः। तत्र निमेषा
चा ३३ म न प र्म ताः कालमेवाः संवत्सरादुपानो
मुगाद्याः पराहृपर्मताः संवत्सरा न्महा न्तरान्ते
सर्वे तं संवत्सरं सम्यक् प्रविराजन्ति।
अणूनामवमत्वेन उवेशः। महतो नु संवत्सरावृत्ति
निष्पाद्यानामधमः संवत्सर इति तत्र प्रवेशोऽ
मिच्छीयते। तथा च वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थे पश्यते
पञ्च संवत्सरमयं मुगाद्यष्टं प्रजापतिम्।

दिनत्वमनमासाङ्गं प्रणम्य शिरसास्मितः॥१॥
इति। स च संवत्सरस्तैरष्टमिर्महद्भिश्च लब्धो
समाविष्टोऽतिदीर्घः सन्नस्मिन् जागति न
विह्वलने इति। नन्वणुत्वे निमेषे पर्यवसितं
महत्त्वं नु पराह तथा च तपोरन्यतरस्य
प्राधान्यमुच्यते। तत्र कथं संवत्सरस्य
प्राधान्यम्? इति चेदीश्वरेण प्रथमं
सृष्टत्वादिति सूतः। तथा च वाजलनेपि सः
समाप्तकन्ति - सोऽव्यापयत द्वितीयो मञ्जरात्मा
जायेतेति समनसा कचामिधुरं सममवद
यत्तदुरेत उवासीत् स संवत्सरोऽभवदिति।
तस्मात् संवत्सरः प्रथमम्। अतो वयं
संवत्सरमारभ्य कालविशेषं निष्कर्षामः।
तत्र संवत्सरोऽयमष्टमसिः पक्षः तिथिर्नक्षत्रं
योग इत्येवंविधाः धर्मकालाः। यद्यपि पुराणेषु
तत्रादिमादीनां मुगादिकल्पानि परिकल्पितं
तत्र स्वमते तथापि सप्त संवत्सरा मुषो
मनुष्यान्धिवृत्त्य धर्मशास्त्रप्रवृत्ते मुगादि-
विनिर्णयो नोपयुक्तः। शालिभाष्ये मनुष्या-
न्धिवृत्त्य धर्मशास्त्रिः पाराशरस्मृति-
व्याख्याने मनुष्याणां दितं धर्ममित्य-
स्मिन् वचने प्रवृत्तिरिति मैत्रेयकलो-
प-न विवर्जमेदित्वा दयो मनुष्यधर्मित्वेवादि-
तं मुगादिकं निर्णेतव्यं सन्देहाभावात्। न च
शालायुष्माधिव्यापे कथं सदृशं संवत्सर-
संज्ञाविरिति शङ्कनीयम्, तत्र संवत्सर-
शब्दो विवक्षित इति वक्ष्याम्ये
सहस्रपदे निष्ठीतत्वात्।

सू. त्रि. ८३ ० कालविभागश्चेत्ये
पुनर्विनिर्णयः -
लोकात्मना तावत्कालो वातोऽ-नः कालो वायुः
स विधारयुतश्च सत्त्वात् सूतश्चापि उच्यते॥

आलो रूपा तत्रैकः आलोऽनन्तं दृष्टव्यमानः
 शारभान्तरप्रमाणसिद्धिः। लोकाणां जीवानामुपलब्ध-
 ता दन्तेतनानामपि। अन्तर्दृष्टिनाशः। यथापि
 आलरते वामुत्पाते दिव्यलि कारकरव आपि विनाश-
 समानन्तत्वात् आलत्वप्रतिपादनाय आल-
 दृष्टित्युक्तम्। अन्तर्दृष्टित्वेनेनैवोत्पत्तिरिति
 दृष्टित्युक्तमन्यथा नाशकत्वासम्भवात्। अतएव
 आलः सृजति मृताग्नौ आलः संहरति पुजा इत्याद्युक्तं
 गुणव्यान्तरे। अन्तर्दृष्टिः सः आलः स्वयं दानं।
 अलनात्मनो शानविषयस्वरूपः। शांतिं शब्द-
 इत्यर्थः। स अलनात्मकः आलोऽपि द्विधा भेद-
 द्वात्मकः। तदाह स्वूलसूक्ष्मत्वादिति महत्वात्
 त्वाम्भाम्। मूर्ति इयता वच्छिन्नपरिमितः।
 प्रमूर्तिस्त्वादिनः आलविद्धिः कथ्यते। यकम्भे हेतु-
 कथेन मूर्तिमूर्तिवृत्तार्थकः। तेन महान् मूर्तिरालो-
 पुरमूर्तिः आल इत्यर्थः। अन्तर्दृष्टिं भेदद्वयं स्वरूपेण
 प्रदर्शयितुं प्रथमभेदं प्रति नीता दक्षिणुरवद्वान्तर-
 भेदे द्वयं स्वरूपेण प्रदर्शयितुं पुं भेदद्वयमाह।
 रद्वान्तरः।

"प्राणादिः कश्चित्ते मूर्तिरुत्पाद्योऽधुनी-
 सः सः। अतिः प्राणैर्विनाडी स्वात् तत्त जश्च-
 नाडिका समुत्ता॥" सूय सिद्धान्त

सोऽयं आलः अतिन्दिमवे यदिति श्री भान्तवा
 मन्मन्ते। "तसोऽस्मि पुत्र्य मो लो के मन् आलो
 न भासते" इति लेषामुक्तेः। ने दान्ति नस्तु तस्य
 साधित्वं प्रमाणत्वमसीति चहुः। तत्र प्रमाणं
 आलका ० अन्तर्दृष्टिं देव ही शक्तिम्। सोऽयं आलो
 देशवृत्तेरव्यापिका वृत्तिता निमासकः। त आदि
 दाः प्रशब्दः स्वाधिकारण वृत्तिभावप्रतिपोगी
 सोऽयं प्रमाण वृत्तिरिति मन्मन्ते तजानिर्विद्वद्भ्य-
 आलो देशश्च। अन्तिद्विष्टः। अतिरस्य तादृश-
 पदार्थस्य आलभेदेन तत्रैकाधिकारणे तत्र
 ५ भावस्ति प्रुति। यथा शांतिं प्रुमे अन्तर्दृष्टिनि
 मुमुक्षुलि आले इच्छादिविशेषगुणान्तरदाले
 च शांतिभावः। यथा वागुर्धनं कति जन्मद्वये
 उत्पत्ति आले गुणभावः श्रामले अन्तर्दृष्टि
 द्वाटे रज्ज्वत्वाभावात् रज्ज्वत्वात् पाकोनां
 जा ममानत्वात्। आलसत्वे च देशोऽपि
 तया यथा अन्तर्दृष्टिनि शांति आले शांति-
 वच्छेदेन शांतिं, दारा धनच्छेदेन तदभावात्
 तया वृच्छे वा विना मोग आले अति मूले
 तदभावात्। आलेन वृत्तान्तरं न्याशब्द-
 आलिका तन्त्रं न्याः तेन रज्ज्वत्वात्
 तन्त्रेण जन्म भावेण जन्म भावाभावे
 वृत्तिप्रता निम्नेषु आलिका तन्त्रं न्या
 न कारकाविलम्बिता निम्नत्वे निम्ना-
 गुणैर्गिक आलिका तन्त्रं न्या गुणगमात्
 इति नेमायिकाः।

TIME

(१) तत्र कालशब्दव्युत्पादनार्थमाह —

कल पञ्जामाणं कलिज्जलतेज वा जज्ञोवत्पु।
कलमन्ति तस्य तस्मिन् सममाह कलासमूहो वा ॥

कल शब्दसंख्यानयोः । तत्र पुराणादीनां समया-
दीनां वा पर्यायानां कलनं स शब्दनं संख्यानं वा
भावपुत्र्यमे कालः । अथवा मासिको ऽयं सांवत्सरिकोऽयं
शतारहो ऽयमित्यादिरूपेण कलमते पाशे च्छिद्यते
मते यस्माद् वरत्कनेनेति कालः । अथवा - कलमन्ति
ज्ञानिनः सममादिरूपेण परिच्छिन्दन्ति तामिति
कालः । यदि वा - मासिको ऽयं सांवत्सरिको यमित्यादि
रूपतया कलमन्ति परिच्छिन्दन्ति वस्तु तस्मिन्
सतीति कालः । सममादिकलानां वा समूहः कालः ।
अह - ननु कालमूहिके पुत्र्यमे न पुंसदीवं प्राप्नोति ।
यथा कालोत्तं मासूरमित्यादि । सत्यम्, किन्तु
शिष्टप्रयोगाद् कृदितश्चादौषः । तथा चाह -
'लिङ्गमशिष्यं लोकान्तमस्मादिति' । तदेवं कालस्या-
न्तर्गतानि काली भागिते ।

इदानीमुत्तरगणधायनार्थमाह —

एते वत्तपाहुरवो कालो दुर्वारस्य च पञ्जाज्जो
किंचिन्मैतविलेपे - ण दुर्वकालाश्च वल्लो ॥
ए वत्तनादिरूपः कालो दुर्वारस्यैव पर्यायः । ततः
पर्यायरूपतया तत्त्वतएव पर्यायः । तस्य
किञ्चिन्मात्रविशेषविनष्टमा दुर्वकालः, प्रह्ला -
कालः । यथा ऽऽमुख्यकाल इत्यादिव्यपदेशः
प्रवर्तत इति भाष्यगाथायुक्तिः । विशेषः । यथायमेन
परापरव्यतिकरयोगपथायोगपथपिराह्यपुत्र्यय-
लिङ्गे दुर्वकाले, सम्म ० ।

(२) ए - य दुर्वकालान्तरम्

तथाहि - परः पिता ऽपरः पुत्रो मुगमुग-
पुत्रा, कृते । अरं द्विपुं वा कृतं कलित्वे
मत्परापरादिशानं तदादिप्रिया दुर्वकालव्यतिकर
पदार्थनिबन्धनं तत् पुत्र्यमविलक्षणं च तत्
घटादिपुत्र्यगवत् । यो ऽस्य हेतुः स पादितो व्यतिकर
कालः । मतो न तावत् परापरदिपुत्र्यमो दिग्देश

(3) सूचक लक्षण

१ दिक्कालासाध्य न प्रयोगे लक्ष्यते दोषाः —
 सामान्येन साध्यते सिद्धसाध्यता विशेषसाध्यते
 हेतोरन्वयासाक्षाद्विरुद्धानुमानबाधितत्वे —
 प्रतिज्ञाकारति समानाः । तथाहि — पूर्वपरोत्पन्न-
 संस्कारनिबन्धनत्वा कृतप्रत्ययस्य साक्षात्कारने-
 साध्यते कथं न सिद्धसाध्यता? विशेषे —
 प्रतिज्ञाकारति पूर्ववदभावनीयम् । इतएव न लक्ष्य-
 काय दोषोऽस्ति पूर्वपरोत्पन्नविशिष्टपदार्थ-
 लक्ष्येन प्रत्ययत्वे । इत्युक्तं प्रत्ययस्य विशेष-
 प्रत्ययस्य विशेष-
 प्रत्ययस्य विशेष-

The Mystery Beyond Time & Space.

(Svāmī Yatis'waraanda)

The great German philosopher of the last century, Immanuel Kant declared that whatever we perceive either in the outside world or within ourselves we know in terms of time, space & causation — the categories of our thought or intellect. Just as when we put on coloured glasses, we see everything tinted by the colour and not as it is — so we can never know the thing-in-itself within ourselves or within the phenomena of the external world. From the Vedantic point of view we say that Kant's intellect led him into a kind of philosophical agnosticism which holds that there is the Absolute but it can never be experienced as it is.

In the eighth century in India, there lived a non-dualistic mystic and philosopher named Śaṅkarācārya. He, too, spoke of *deśa*, *kāla* and *nimitta* — space, time and causation — through which the Supreme Spirit manifests itself, but which can never reveal the nature of the Absolute Reality beyond time, space and causation. But there are many points of difference between these two great thinkers. To Kant time, space and causation, the categories of the mind, are real. According to Śaṅkara they have only empirical value. They hold for all practical purposes of our phenomenal life but have no absolute reality because they are products of *Māyā*, ignorance. So we find that Śaṅkara's Vedānta is more critical than the Kant's critical philosophy.

Cosmic Ignorance and Creation of Phenomenon.

Kant held that it is the individual who creates the world of name and form. Shankar declares that the universe of name and form is a cosmic phenomenon which the individual perceives in a certain manner. Each individual understands the world in his own way. An initial mistake is made owing to our ignorance, and then each of us is in his own way.

Let us try to understand something of space and time. In an unremarkable passage of the Upanishads we read: "All this whatsoever moves into a 'gagat' (universe) is to be enveloped in the Self! The Skt. 'gaa', which means to move or change. The nature of an universe is to move, to change. But how do we perceive these changes. A movement exists in time. How do we get our conceptions of space and time?"

The ordinary theory is that when we become aware that a certain thing which is near moves away from us, we perceive a movement in space or extension. Again, when we experience that one thing follows or succeeds another either in the same or another space, we get our sense of time, our ideas of 'now', 'earlier', 'later', 'past or future'. Consider the pendulum of an old-fashioned clock which we see moving in space. Movement follows the other when the pendulum moves in space. The number of periods (Clock-time) elapsed serves as a measure of time.

The modern theory of Relativity, which many of us talk about but

seem to understand, has
effected a fundamental change in
scientific conception of time and space
In the words of a great scientist
Minkowski "From hence forth
Space is itself and time is itself
sink to mere shadows, and only a kind
of union between the two preserves an
independent existence. Every event
that happens in this world is determined by
space-coordinates X, Y, Z and time-
coordinate T . Thus physical dimension
was four-dimensional right from
the beginning. Whatever it is this
measuring of outside events in terms
of space and time is possible because
the sense of four space and time we
have in our minds. The objects we
perceive in space have height,
breadth and thickness; change and
movement arise in time. But if the
sense of time and space exists only
in ourselves, something must be
done to rise above the illusory
sense of time and space. If we
want to know the reality! If we

posture expressed by the time of going,
and the time of shopping; (ii) the
revolution of the moon, sunset,
expressed by morning, evening,
day and night; or (i) the grouping
of days and nights etc. into
periods expressed by half-months,
months etc; (The Expositor Attha-
sālinī) part II, Analysis of Terms
pp. 57-60)

The Buddha is held to at it
should be understood that ab-
stract time is a mere concept
because it is not existing by its-
own nature. This is, in short,
the notion of time in ancient
Hindu philosophy which held that
temporal characteristics are
among the most fundamental in the
objects of our experience and
therefore, cannot be defined
properly.

A

can modify things,
aid the modification of other things,
but also allows its own modifi-
fications as moments, hours etc.

It is thus a dravya (substance)
and the moments, hours etc are
its paryayas (modifications) The
unit of Samaya is time required by
an atom to traverse a unit of
space by a slow movement.
(Dravya Samgraha-vrtti)
(19-20)

In Buddhism Time is re-
garded as a subjective element.
Time is the concept (kalapa-daratti)
by which first and foremost
mental states are distinguished in
interval intuition. It is a suc-
cession of mental states (Vide Abhidhamma
Sangraha) The Buddhist
philosophers looked upon Time as
only a concept derived from
this or that phenomenon such
as (a) states expressed in such
phrases as 'temporal aspect of
'mind', temporal aspects of matter;
(b) the phenomenal occurrence
expressed by such phrases as
'the past' and 'the future' (c)
the phenomenal succession in
an organism expressed by the
time of seed generation and the
time of sprouting; (d) the char-
acteristic marks of phenomena
expressed by the time of genesis
and the time of decay; (e) the
functions of phenomena ex-
pressed by the time of feeling
and the time of cognizing;
(f) functions of being expressed
by the time of bearing, and the
time of dropping; (g) the mode of

(9)

This is the view of the followers of the Nyāya system.

Being a modification of रजस, as it is प्रकृति, and being a particular modification of the great element, Kāla (time) is not different from Prakṛti (Primal matter).

Kāla is a substance and is eternal.

There are only four Elements: Earth, water, wind & Fire.

Earth, water, fire and wind are the four Elements. Only the perceptible exists.

Kāla is ~~what serves as~~ the basis for such pardance as past. Kāla is so called because it is the substratum of everything in so far as everything is comprehended by it.

मालिकान?

Kāla is devoid of 'सत्त्व'. It is the cause of modification of दृष्टि and it evolves and itself modified → कृति, काला etc. It is eternal. It is the Lord's field of activity & His body.

परिकर = परमेश्वर

(painless)

Thus refined, Kāla is the Lord's field of activity. In the display of His (painless) activity, the Lord effects His purpose with the help of Kāla, etc.

Kāla is known to be a ^{particular} non-sentient substance, which is wanting in all the three gunas (satva, rajas and tamas).

Although Kāla does exist in the eternal divine glory, it has no independent existence of its own. Some, however, maintain that there is no such thing as time.

Since the one indivisible time is deemed to have undergone modifications such as शीत, गरम etc it is possible to carry on with the all-pervading (time). The modifications such as शीत are also all-pervading; for relation with each and every शीत is perceived in all objects. On this it has been said: —

As all this is qualified by the one moment (शीत), the moments of time are, like time itself, held to be pervasive.

Some, however, affirm that Kāla (time) is comprehensible by the six senses. The A pot is, for it is an object of ocular perception, as admitted by all. Being is here no more than

being related to time.

Time is ~~one~~, eternal, all-pervading & one only.
Appellations such as 29.07 of that one time are possible because of the limiting adjuncts.

In reality, the Atman externalizes itself of its own free will.

Great Principle of the world is a verily ^{the} one is indicated by the Veda; it cannot be otherwise. ^{there is no} conflict with the ~~Smriti~~ ^{our} ~~Smriti~~ ^{that} ~~there is no~~ ^{variance}.
(proposition) Kālā too is ~~not~~ ^{not} contradicted. The great Principle has ~~un~~ ^{potency} thinkable power, being potent enough ~~to~~ ^{to} bring into being all existent things.
for mutation into

Here Samabhāva is ~~to~~ change into all forms. As it is capable by itself of mutation into all forms, ^{and as} it is the efficient & cum-material cause, Brahman has power transcending ^{all} thought, hence there is therefore no clash with the Smriti which declares it as ~~asau~~ ^{asau} asanga (unattached).

He (the jīva) is a part (29.21) of Brahman as is clear from the B. Smriti and the Brahma-sūtras;

That Brahman has neither a body, nor the ^{senses} ~~the~~ ^{there is none} equal to it, ~~or~~ ^{greater} than it; it has transcending power & manifold; it has also knowledge, strength and action ~~for~~ ^{as} inherent qualities.

If you think that Kālā too is nothing but Brahman, then we say: "We agree." (Hence the Lord says - "I am time" ^(Bh. II.32) and I have ~~incarnated~~ ^{manifested} as time."

Intelligence is absolutely pure in the ultimate analysis. This self-same Intelligence seemingly transforms itself into ~~all~~ the objects of our senses.

whether manifest or unmanifest,

All this is nothing but that (Intelligence); it appears as Puruṣa ~~and~~ as Kālā. By Vākta is here meant Maheś, ~~etc.~~, and

by 'avyakti' is meant Pradhāna (= Prakṛti).

O Maitareya, Viṣṇu is of the form of Kāla.

stay
O Brāhmaṇa, the all-powerful Kāla is eternal (beginningless) and endless; hence creation, maintenance and resolution ^{are} all undetermined - ever recurrent.

He (Viṣṇu), with drawing all beings into (making all beings re-fold into) his (all-encompassing) Body, and bringing into play his śakti known as Kāla, dwelt in his home of water, like fire latent in wood.

& distinct
The universe is verily Brāhma-tanmātra (in essence Brahman) and is ^{with drawing} ~~substantiated~~ by the māyā of Viṣṇu. It is ~~substantiated~~ ^{put forward as something} by the Lord, ~~where is no other than the formless Kāla~~ with the help of -

The phrase epithet avyaktamūrti purports to mean that the Lord is by Himself unqualified. This is how the Commentator Śrī ^{Shara}paramāraṇa says in verse. I, however, differ. I think the Lord is here identified with Kāla. 'Kālena' is in opposition with Ishvareṇa and not the instrumental Case signifying nimitta. The epithet avyaktamūrtinā is also ~~to be~~ in construction with Kālena and ^{with} the intercepted Ishvareṇa.

Thus time is inferred to be both gross and subtle, O best of men, the Lord, by reason of His pervasion of Paramāṇus, though He Himself unmanifest, enjoys the manifest.

Saṁsthāna says the Commentator, is the form such as paramāṇu & bhukti is its pervasion. Bhagavan means the Sakti, for (there is the identity of Sakti and the possessor of Sakti).

That much time is termed the Paramāṇu-Kāla, which the Sun takes to traverse an atom; and that which it takes to traverse all the twelve signs (the zodiac) is the year. By its rotation we have the yuga (cycle) manifestation.

On this is the
Commentator
Śrī Shara
paramāraṇa
says:
The verse
pervades,
determining
the
rksa
tā
Bha. 3.11.13
of the
of the sun.

a development
beginning with

(4) (period) and ending part of the division of time / the author will speak that of the division of time / is effected by the motion of the sun.

Immediately after (the creation of # jina),
~~the 'Kha'~~ ^{the 'Kha'} emerges which is almost a void,
the germ of all properties such as sound
& which gives significance to future names.
Later Akāśa follows along with Time.

Now with a view to discussing the creation
of māhā bhūtas, the writer begins with
the creation of ~~the 'Kha'~~ ^{the 'Kha'}. Immediately after
the creation of jina, ~~the 'Kha'~~ ^{the 'Kha'} comes into being,
itself almost a void, being the substratum
of the remaining ~~four~~ ^{four} elements. After the
creation of the sun, etc, it gives significance
to future names such as ākāśa, which literally
means 'shining all round'. ----- This
creation of ākāśa, ahankāra and kāla is not
from Hiraṇya garbha, but from the Supreme
Being limited by its particular forms; for
(Vāsīṣṭha Prakāśha
Tāt-parya)

From whom hundred of the series of pot,
cloth, etc. proceed as do ^{the} waves and billows
from the ocean.

as concerned ~~According to the Vaisiṣṭhas, it is~~ ^{Kāla} ~~which causes the efficient cause of multi-~~
~~various motions; therefore such usage as~~
~~अतोऽस्ति (not come, i.e., future); therefore let~~
~~those limiting adjuncts by virtue of which~~
~~Kāla leads to the variety of usage such as अतोऽस्ति~~
~~be regarded as the cause; there is therefore~~
~~no need of assuming the superfluous Kāla, say~~
~~the teachers of Sāṃkhya. Hence another~~
~~substance Kāla is not to be accepted.~~

The teachers of Sāṃkhya ~~say~~ hold that Kāla
is the an evolutive of ~~अतोऽस्ति~~. For they say,

He is the cause of all.

(5)

the stages
of growth,
youth, etc
of

Time as accepted by the Sāṃkhya cannot be maintained, since one is to infer from the body which is the substratum of the experience of the experiencing self, that Kāla is something other than ~~the~~ a modification of Prakṛti.

Since the Pradhāna theory recognizes only two principles, which do not cover the principle of Kāla, the Pradhāna itself has to be called Kāla.

There is no such thing as Kāla; it is only the actions that get the designation Kāla.

dikākalākaśābhyah (Sāṃkhya Sūtra 2-12).

Here Viṣṇuāna Bhaṭṭa says: The space time which are eternal are the Prakṛti (the primary cause) of ether (ākāśa) and are no more than the gunas of Prakṛti. Hence space and time are justifiably & vibhu (de-personal). The space and time that are parts are, however, proceed from ākāśa on coming into contact with manifold limiting adjuncts.

Although ākāśa as conditioned by the various limiting adjuncts is the space and time in parts, still what is conditioned is looked upon as something distinct, they (khāṇḍikālaḥ) are therefore said to have been created, as the ear is held as a creation by the Vaiśeṣikas. (Sāṃkhya-pravacana-bhāṣya)

Because of the various limiting adjuncts, ākāśa itself is expressed by the words — dik and Kāla; hence both time and space are contained in the ākāśa.

Although ^{the conditioned} ākāśa alone ~~is~~ is time & space, ~~is~~ is conditioned

Kāla (time) is nothing besides, and independent of, objects spoken of as past, present and future.

There are two classes of the Sāṃkhya is ~~two-fold~~ : It recognizes God and the other is ~~two-fold~~ ^{Manasollāsa Vṛttānta Vers 40-41} the

Now, there is no time besides Kṣana,
 divisions of time beginning with Trachāṣṭā
 and ending with mahākālā simply don't
 exist. This is what the author incidentally
 establishes as the settled proposition of his own
śāstra; ~~who he says~~

Again, he "The multitudes, the days, the nights, etc. are
 says: only mental accumulation (of Kṣanas)."

The Vyāsa bhāṣya here commented on by Vijāna-
bhikṣu ~~means that~~ may thus be presented
 in translation:—

The Kṣana and its succession are not comprehended
 accumulatively in the object, ^{therefore the multitudes, the days, the nights, etc.} but are comprehended in the
 mind; hence I indeed Kāla has no factual
 existence, but is only a mental construction. It
 is only a Vikalpa which appears to the common
 man in abstract meditation. The Kṣana
 is a reality. आत्मितदर्शनानाम् (?)

Māyā is variously called as प्रज्ञा,
अप्रमत्त, अविद्या, अज्ञान, अकार, अपानुता
 and तमस.

By the reflection of सह consciousness
 in the Māyā are generated the महत्तत्त्व,
Kāla & the Puruṣas.

According to the God-believing Pāṇicāhya,
Kāla is a particular reflection of Brah-
ma consciousness, which ^{disturbs} ~~causes~~
 the ~~causes~~ gunas from their state of
 equilibrium of the gunas.

Foot note

Kāla gunas ks. obhakat — Vṛttānta Vyākhyā 3?

Kāla is the action of the Lord. (पौराणिक)

The Paurāṇikas believe in thirty तत्त्व
 which include among others, मा

(7)

Kāla, pradhāna (prakṛti), māyā, avidyā
and puruṣa. (Manasollāsa: 2. 41-42)

~~Although Kāla is one vitthū (all-pervasive).~~

The Mīmāṃsākas of the Bhāṭṭa school
believe that Kāla is perceptible by all the five
senses. Says the Sāstra-dīpikā —

*Translate
to the same* Kālo na svātantryeन्द्रियाग्रह्यते, atthā
ca viśayeṣu svetaṣu grhya māneṣu tad viśeṣa-
tayaḥ sarvairāpāndriyagrhyate.

Śrīharṣa rejects Kāla. While dis-
carding the usual definition of Kāraṇa
(cause) — Kārya-pūrvavartitvān
Kāraṇam, he first rejects the notion
of the present & past times & then time
in general. Says he —

The Brahma-sūtra or the Sāṅkara bhāṣya
thereon nowhere treat of Kāla, though
in works of Vedānta such as the Vedānta Pañ-
bhāṣā we do have a treatment of the
empirical objects such as ākāśa. Hence
the Siddhānta Bīṇu declares —

Time and space have not been noticed; for
~~they are~~ ^{there} is no evidence of their existence.

Yet the Vedānta pañbhāṣā seems to recognize
the empirical time. In order to show that the
definition of Pramāṇa (correct knowledge) as anadhi-
gata bādhitā the viśaya jñānatva is not
suffer from the defect of being too narrow,
leading to the exclusion of उत्तरावाहिक प्रत्यक्ष,
it reads — nīmapasyāpi etc. (p. 16). This means
that the author holds believes in the existence of
Kāla and holds it as being directly perceptible.
The Commentary Sūktamānī thereon explains

how time is experienced. It says:
pratya kṣa jñāna eva sarvatra viśeṣanāyā
bhāvanā na tvanumityā di parokṣa jñāne pit
pratipaditam.

Kāla is merely avidyā (nescience); for that
is the substratum of all. (Siddhanta Bindu)

Similarly, Kāla is of the nature of avidyā. Māyā alone
is Kāla, say the Vedantins.

The relation of ^{māyā} cit with cit is alone Kāla,
is the view of ~~the~~ a section of the Vedantins.

This is rejected by Gaṇḍa brahmananda
Svāmī in his Commentary, the Nyāya ratna-
vali in the Siddhanta Bindu. I quote the
pertinent passage — Nāna vedān yuktam
etc.

In the concluding line, he tells us that
Kāla is of the form of ~~reflected~~ avidyā
with a reflection.

"As a matter of fact, there is no evidence
for the existence of mahā Kāla" says the author
of the Nyāya ratnavali; "for 'now', 'this' — notions
like these have for their object and the created
units of time."

n
o o o o
n n n n

how time is experienced.
pratya kṣa jñāne eva sarvatra viśeṣanātaya
bhāvanā na tvanumityā di parokṣa jñāne pīt
pratipaditam.

Kāla is merely avidyā (nescience); for that
is its substratum of all. (Siddhānta Bindu)

Similarly, Kāla is of the nature of avidyā. Māyā alone
is Kāla, say the Vedantins.

The relation of ^{māyā} cit with cit is alone Kāla,
is the view of ~~the~~ a section of the Vedantins.

This is rejected by Gaṇḍa brahmananda
Svāmi in his Commentary, the Nyāya ratna-
vali on the Siddhānta Bindu. I quote the
pertinent passage — Nann nēdvin yuktā
etc.

In the concluding line, he tells us that
Kāla is of the form of ~~reflected~~ avidyā
with reflection.

"As a matter of fact, there is no evidence
for the existence of māhā Kāla" says the author
of the Nyāya ratnavali; "for 'na', 'tis' — notions
like these have for their object not the created
units of time."

n

o o v o

u v n n n

?)

pratyakṣam prāpnoti. Anādhāram ca kāryam nāstīti
pratyakṣānupapattih. Pratyakṣānupapattesca sarvepramāṇa-
lo-
pan, Sarvaprāmāṇalope ca sarvasya grahaṇam na syāt. Asti
ca sarvasyagrahṇam, sarvasya grahaṇāt paśyāmostivartamānaḥ
pratyakṣanimittaḥ pratyakṣaviśayaḥ pratyakṣam ceti sovaṁ
vartamānaḥ kāla iti.

Done

✓ "Katham punarvartamānābhāve prā^aktya ksānupapattih?

Yasmādidam pratyakṣam vartamānādhāram kāryatvāt ksīra-
vediti- Yatkāryam tadvartamānādhāram drṣṭam yathā ksīram

Done
kāryam, ca pratyakṣam, tasmād vartamānādhār^amiti

vartamānakālānabhyupagamādanādhāram.

"Etaduktam Bhavatu Dravyāśeṣe
viśayeṣu pūrvāparādipratīyā jayante
na caisān draugādāyo nimittani
tat pratīyavilābhānāvat. Na ca
nimittamāntareṣa kāryaḥ pāttirasti.
* Tasmā dyadatra nimittam - sa
kāla iti."

Nyaya Kaudali leg. Śrīdhara
V. S. S. P. 64.
1895.

in the library of the
University of Madras

mined

"Etaduktam bhavati Dravyādeshu
visayesu pūrvāparāde pratīyā jayante
na caisāmi dravyādayo nimittāni
tat pratīyavilambatvat. Na ca
nimittamantaraya karyat pattivasti.
† Tasmā dyadatra nimittāni sa
kāla iti."

Nyaya Kaudali by Śrīdhara
V.S.S. P. 64.
1895.

in the library of the

"Etaduktam bhavatu Dravyādhy-
visayaṣu pūrvāparādipratyayā jayante
na caisāu dravyādayo nimittāni
tat pratyaya vilambatvat. Na ca
nimittamantaraya karyot pattivasti.
* Tas mādyadatra nimittam - sa
kāla iti."

Nyaya Kāndali by Śrīdhara
V. S. S. P. 64.
1895.

Yuvastavarayon Sarvavastava
bhāṣāt

Evam ~~h~~rasa hrasvatvadirghatve
api paramāṇa-bheda na
parasparāpekṣaḥ pīta-putraś ca
pramāṇa-prameyavyakhyaya
vyakhyataḥ.

NOTT. Ibid.

Tasmat dvartamāna evaikah kṣano
na pūrvottarakṣaṇāḥ santiti
(tasmānnasti soanāharaḥ).

Yogabhāṣya. 3. 51.

Katvāim paṇḍuppaṇḍāramāṇam hō?

Paṇḍuppaṇḍam kāmā trividham:

Khāṇḍapaṇḍuppaṇḍam, Santatipaṇḍu-
ppaṇḍam ciddhapapaṇḍuppaṇḍam ca

Tattha uppatatthiti bhāṇḍapaṇḍu-
am khāṇḍapaṇḍuppaṇḍam. Ekadve
Santatipapaṇḍuppaṇḍam

V. 5 M. 431,

Gāṇḍī purvapaṇḍam nīṣṭhivṛttagr-
paṇḍam sthitiḥ nīṣṭhiteto.
S. A. 7. 21.

Khase khase laya buddho
sabbelokani avekkhato
paā ca ca kkhā vivarita
olokesi bahujane.

DP.V. 1.16.

Jivitani attabhavo ca
Sukhadukkha ca kevala
Ekacittasamayutta
labheso vittato khano.

V.SM.D.PK. 238

Bhavanirodho nibbānani.

5. 2. 117. 220

✓ { Kṣāṇa tatkramayoh saṁyamaś
vivekajñānī jñānam.

Yoga Sūtra 3.51.

Apakarṣaṇa paryantāni draṅyāni
paramāṇuḥ tat pra-
va ha vi c che da stu kramah, kṣāṇa
tatkramayor nāsti vastu samā-
hara ti.
kṣāṇeṇa kṛtiś cā le ha iteṇa
na māna nu bhavāti.
Y. 134. Ibid.

Ibid. p. 65.

Nanu tattvaanimitta nibandhana
erāste pratyakṣaḥ, kṛtān
kālena. Asati tasmā pratyaga-
buddhatvāt vāstūtpādakāḥ syāt.
Na tāvadat yāntasāto gaganaśyot-
pādeḥ nāpyant āsāto naravīṣāṇ-
aśya kintu pragavataḥ kālābhāve
sattve cābhavarīṣaśya
prāk śahdā vāśya bhavānīyān
vīṣaśaśiddhyātiṭi na kaśyācīde-
t pātīh syāt.

Ibid. 65.

Bodhaikasāhāṭvāśya jñānaśya
kāla vīṣītatā vā gatīh
pratyeta rekātvāt pramāṇānta-
ropanītātāt syāpi vīṣaśaśvā-
vīrodhat yānaśśurabhi-
cāndanāriti.

Ibid p. 65.

Tasmat dātī tāvāgatā gōvā-
rtān ānāpekṣātvāt vartamāna-
ya ca tadapekṣātvāt dāstītrai-
kālyāṇāntaśiddhāntāh
NVTT. P. 262. 2. 1. 40.

Bhartrhari & Dinnaga

(By H. R. Rangaiahdyog)

The date of the great grammarian Bhartrhari, author of the Vakyapadiya, which is regarded as a landmark in the literary history of India in as much as it forms the basis for determining the dates of several Sanskrit authors, has been determined so far on the statements of Itsing in his, "Record of Buddhist Religion". The Chinese traveller has recorded that Bhartrhari was a great grammarian, whose fame had spread all over India, that he was the author of the three works Vakyapadiya, the commentary on the Mahabhasya, and another work Peina, (which may perhaps be the Prakirnakanda or the third and the last chap. of the Vakyapadiya), and that he died in about 650 A.D. i.e. 40 years before the date of his record. The accuracy with which Itsing has reported other contemporary events as well as about the extent of the Vakyapadiya itself has led scholars to assign Bhartrhari to the 7th cen. A.D.

But new evidences which have come to light completely falsify the statement of Itsing and push back the date of Bhartrhari to the 5th cen. A.D.

(Notes 1. Cf. "A Record of the Buddhist Religion" by Itsing translated into English by J. Takakura, p. xv. The most important of all the data

96id. p. 65.

Nanu tattannimitta nibandhan
erāste pratyakṣaḥ, kṛtān
kālena. Asati tasmā pratyaga-
bhūdat kṛtān vāste tādābhāvat.
Na tavadat yantavāto gaganaśyot-
pādeḥ nāpyant āsato naravivā-
asya kintu pragavatah kālābhā-
vāste cābhavarīdeśasya
prāk śāldā vāśyabharānigai
vīdeśaḥ siddhyatīti na kasyacide-
t pātīh syat.

96id. 65.

Bodhaikasvabhāvasya jñānasya
kāta vīśītatā vāgatīh
pratyete rekātīh pramāṇa-
ropanītatāt syāpi vīdeśavā-
virodhat yānāśurabhī-
candanaṇṇīti.

96id. p. 65.

Tasmat dātī tanagatā gervā-
vānānūpekṣātvā vartamāna-
ya ca tadapekṣātvā dēstītrai-
kālyāṇānā siddhāntāh
NVTT. P. 262. 2. 1. 40.

Bhartrhari & Dinnāga

(By H. R. Rāgaswamidya)

The date of the great grammarian Bhartrhari, author of the Vākya-padīya, which is regarded as a landmark in the literary history of India in as much as it forms the basis for determining the dates of several Sanskrit authors, has been determined so far on the statements of Itsing in his, "Record of Buddhist Religion". The Chinese traveller has recorded that Bhartrhari was a great grammarian, whose fame had spread all over India, that he was the author of the three works Vākya-padīya, the commentary on the Mahābhāṣya, and another work Peiṇa, (which may perhaps be the Prākīrṇakaṇḍa or the third and the last chap. of the Vākya-padīya), and that he died in about 650 A.D. i.e. 40 years before the date of his record. The accuracy with which Itsing has reported other contemporary events as well as about the contents of the Vākya-padīya itself has led scholars to assign Bhartrhari to the 7th Cen. A.D.

But new evidences which have come to light completely falsify the statement of Itsing and push back the date of Bhartrhari to the 5th Cen. A.D.

(Notes 1. Cf. "A Record of the Buddhist Religion" by Itsing translated into English by J. Takakura. p. xv. The most important of all the data

given by It-sing are the
Bhartṛhari, Jayaditya and their
contemporaries. They serve as a
rallying point for a number of
literary men belonging to what I
called the Renaissance period of
Sanskrit literature."

Note: 2 I bid pp. LVII & pp. 178-180.)

In the second kāṇḍa of the Vākya-
padīya, while describing how the
science of grammar, which had
been almost extinct, was restored
and propagated by the great
grammarians, Chandra & Vasuvata
Punyarāja, the commentator of
the Vākya-padīya mentions several
times Vasuvata as the teacher of
Bhartṛhari.

(Note 3. See -
It-sing & Bhartṛhari's Vākya-
padīya; By D. C. K. Kumbhar Rājā
Contributed to the Krishna-swami
Younger Memorial Volume) pp.

285-298) (Note 4. - See the
Comment of Punyarāja on Kāṇḍa
486 of Kāṇḍa II: - न तेनारम्भ-

गुप्तेन न मनसो वसुवता दत्तः काश्चिदपि
माध्याह्निकेन वगादितुमल मित्युक्तं भवति |
See Ibid II 489: -

येनानि च बहु रक्षणीय-सन्दा-
वायवसुवतः पुनरीनां दत्त इति | ते खलु
यथावत् व्याकरणरूपं स्वयं तत उच-
रन्म सततं वाशब्दाणां व्याकरणम्
बहुशास्त्रित्वं नीते विद्वत्सं प्राप्तिवत्यु-
भूयते |)

In the Kāṇḍa 490 of the Vākya-
padīya 5 (Note 5 - Cf II. 490 b
पुनरीनां गुणानां समागमः इति इति)
Bhartṛhari himself accounts

far to his teacher Vasuvata by 'Guerent'
as is evident from the words of Pungya
raja prefaced to the verse. Again,
a jaina writer Sisibho Surigani, who may
be assigned to the 6th cen. (beginning
of the) A.D. in his unpublished work

Nayakacakratika, a commentary
on the Nayacakya of Mallavadi, the
Senior, which is not now extant
mentions, 'twice in his work Vasu-
vata as an Upadhyaya of Bharth-
hari (Note 6: - Cf. Ibid: -

इति वदन्ति यो गते विचार्य तत्र भगवता
वसुवतः कथा ममाग्रमगमः संशयः नास्ति
तस्मात् उगीत इति स्वरचितस्य ग्रन्थस्य गुरु-
पूर्वकमिति धातुमाह) Note 8 - Mallavadi

author of Dwadasavaranyasakro
should be distinguished from
another jaina writer of the same
name who was author of Naya-
bindutika - Tippiam. Note 9. -

Cf. Nayacakratika folio 272a -
तोऽपि जल्पोऽपि चेमावर्धय रिग्राहो नास्ति
चक्षुषा दन्त इत्यमर्तुदमसि मलम् / वसु-
वतस्य मर्तुदमस्य ध्यायस्य मर्तुदम्

Cf. Ibid. folio 277a - एवं
एवं तावद् मर्तुदमसि दशनिमुक्तम्
वसुवतः मर्तुदमस्य ध्यायस्य मर्तुदम्

Note 10 - Cf. "A Study of Para-
martha's life of Vasubandhu
& the date of Vasubandhu" by
J. Takakusu J. R. A. S. 1905.

pp. 33 ff.) Note 11. - The two
Kavikas may be restored into
Sanskrit as -

विन्दो न सुमुद्राये च वाचका ललितानि विभु
सुमुद्रा प्रमाणसंस्कारनिरपेक्षः पुनर्देते॥

& a crown - happens to come across a Chentianan
(a desire - jelling jewel) as each read in the Parthi
Ramayana, the revised Bharthari, which primarily

given by Itasing and their
 Bhartṛhari, Jayaditya and their
 contemporaries. They serve as a
 rallying point for a number of
 literary men belonging to what I
 called the Renaissance period of
 Sanskrit literature."

Note: 2 I bid pp. LVII & pp. 178-180.)

In the second Kāṇḍa of the Vākya-
 padīya, while describing how the
 science of grammar, which had
 been almost extinct was restored
 and propagated by the great
 grammarians, Chandra & Vasuvata
 Puṇyārāja, the commentator of
 the Vākya-padīya mentions several
 times Vasuvata as the teacher of
 Bhartṛhari 4

(Note 3. See -
 Itasing & Bhartṛhari's Vākya-
 padīya; By D. C. Kumbhar Rājā
 contributed to the Krishna-swami
 1 year Memorial Volume)

pp. 285-298) (Note 4. - See the
 comment of Puṇyārāja on Kāṇḍa
 486 of Kāṇḍa II: - न तेनारम्भ-

गुप्तेस्त्वनमवतो वसुवता दत्तः काश्चिदिदं
 भाष्यान्वितं वगादिगुणमलमित्युक्तं भवति |
 See ibid II 489: -

येनानि च बहु रक्षणीयं चन्द्रा-
 वाचनं सुरात उन्नीनं दत्त इति | ते खलु
 यथावत् व्याकरणरत्नरत्नं तत्त उद-
 तम् सततं वाशब्दाणि व्याख्यास-
 कुरुशास्त्रिणं नीते विद्वन् आभिरुच्यन्
 भूयते |)

In the Kāṇḍa 490 of the Vākya-
 padīya 5 (Note 5 - Cf II. 490 of
 Puṇyārāja's comment on Bhartṛhari - himself accu-

far to his teacher Vasuvata by 'Guerent'
as is evident from the words of Pungo
raja prefaced to the verse. Again,
a Jain writer Sisirba Surigani, who may
be assigned to the 6th cen. (beginning
of the) A.D. in his unpublished work

Nayakacakraṭikā, a commentary
on the Nayacakya of Mallavādin the
Senior, which is not now extant
mentions, twice in his work Vasu-
vata as an Upādhyāya of Bhar-
hari (Note 6: - Cf. Ibid: -

इष्टं यं कदाचित् योगं लो वि चोक्तं लभ्यमानं
वसुवतः गुरुणा ममाममागमः संशयं बाल-
लमात् उगीत इति स्वरचित्तम्यं गुरुं एव गुरुं
पूर्वकं ममि धातुमाह) Note 8 - Mallavādin

author of Dvadāśāraṇayasaṅkro-
should be distinguished from
another Jain writer of the same
name who was author of Naya-
bindutika - Tippani. Note 9. -

Cf. Nayacakraṭikā folio 272a -

तोऽपि जल्पोऽपि चेमा र्वय रिगृहीतो वा ह्य-
च्छेदादय इत्यमर्तद्वयं नि मलम् | नमु-
रातस्य मर्तद्वयं धायस्य मर्तुं तु

Cf. Ibid. folio 277a - एवं
एवं तावद् मर्तद्वयं निदर्शनमुक्तम् |
वसुवतः मर्तद्वयं धायस्य मर्तुं तु

Note 10 - Cf. "A Study of Para-
martha's life of Vasubandhu
& the date of Vasubandhu" by
J. Takakura J. R. A. S. 1905.

(pp. 33 ff.) Note 11. - The two
Kārikās may be restored into
Sanskrit as -

विन्दो नमुमुतामेव वाचका लिलिला दिव्य |
संज्ञा प्रमाण संज्ञान निरपेक्षः उक्तं ते ||

to a comic happens to come across a 'Chintamani'
(a desire-fulfilling jewel)' as one reads in the
Ramayana, the famous Bharukhan, which primarily

1. Brahman is without a beginning and without an end.
S'abda (sound) constitutes its great-essence. It is imperishable.
Thence proceeds the apparent evolution of the forms
of objects. (Single, undivided)

2. Though one alone, it has been declared to be
manifold, being the substratum of Saktis. Though
inseparable ^(non-distinct) from the Saktis, it appears to be
distinct from them.

3. The science of grammar, which (has) treats of
various (letters), each having an independent existence
in the Atharva & Angiras Vedic, the same
the R is, & the gajas formulae.

4. That, though ^{though} ~~it is one & the same~~ ^{uniform}, is diversified by
the different systems of derivation. It is ~~that~~
the comprehension of this science that leads to the
realization of the Supreme Brahman.

Shastras 5. Of many sorts are the Smritis, ^(scriptural injunctions) some having a purpose
in this world & some ^{here} ~~in the world~~ ^{thereafter} ~~in the next~~. These have been
composed by the Rishis of the Veda, on the basis
of the suggestions contained in the Veda.

6. Without recourse to Agama (Scripture), it is possible
to decide ~~from~~ what Dharma is (by reason alone).
The knowledge of the R is too pre-suppose the
Agama.

7. An inference arrived at with great pains by the
adepts in derivative logic is disproved by
others more learned.

8. Reason, not running counter to the Vedas & the Shastras
is the eye for the blind. A The Agama ... cannot be
disputed by arguments.

9. The Nikaya of the Buddha propounded by the disciples of Buddha
is obedience to their doctrine has been refuted
by us after discussing it in detail; and the
perpetual linkedness of the sound & sense has been
shown. Hence ~~the~~ ^{the} ~~fact~~ ^{fact} ~~is~~ ^{is} ~~clear~~ ^{clear} ~~that~~ ^{that}
an ~~idea~~ ^{idea} is based on evidence ~~cannot~~ ^{cannot} ~~be~~ ^{be} ~~concluded~~ ^{concluded} ~~is~~ ^{is} ~~conclusive~~ ^{conclusive}.

Thus after the manner of the S'astras, one seeking
to a cowrie happens to come across a Chintamani
(a desire-fulfilling jewel) as ~~each~~ ^{each} ~~man~~ ^{man} in the Ramayana,
the revered Bhaskaran, who preaches

impassing

discussing the nature of ^{expounded} 21st ^(sound) the
~~in~~ ⁱⁿ ~~the~~ ^{the} ~~life~~ ^{the} ~~in~~ ^{the} ~~order~~ ^{order} that his readers may be
 initiated into the Brahman, without a second
 as enunciated in the Upanishads.
 wherein the seer, the object seen & the act of
 seeing — all these become one, that alone is
 held true by the throwers of the Vedanta.

Dream-like

As One's own self, another's self, an object of love, an object of
 aversion, the speaker, the spoken, sense, the purpose are
 all ~~the~~ mutually conflicting (contradictory) forms
 of one & the same citta, is so the forms such as
 birth are ^{appear to exist} concerned in respect of a principle that is
 eternal & free from sequence.

A Reality is determined with the help of the realities
 which have the appearance of Reality: the falsely-
 conditioned sounds (words) express the ^{truth} (absolute)

^{seems to be}
 This is the view of the author throughout his work, for
 while discussing the sense of words, he ~~states his stand~~ ^{concludes}
 as the Vedanta theory. His dissertation on relations
 etc. after the way of the Vedanta-darsana.

Coaxing the child ^{put} to school is but an expedient.
 (21st 2nd 3rd 4th 5th 6th 7th 8th 9th 10th) From untruth
 one seeks to pass on to truth.

deformed
not affected
at all

Just as a piece of silver rope shrouded in darkness
 is neither ~~for~~ ^{nor} destroyed, nor ~~is~~ ^{is} ~~affected~~ ^{affected} by Avisya.
 And Avisya is the Atma ^{affected} by Avisya.

(Now) the one principle, yet not dislodged from its own nature
 seemingly diversifying itself, assumes other unreal forms,
 — the highest is known as Vimanta. This is of the nature of
 a vision in a dream.

From that very Brahman, known as Sabdo, with all
 sequence drawn in, proceed all modifications, ^{called}
jagat (collectively) — Brahman that was, ^{is} ~~is~~ ^{indefinite}
 (beyond word), being of the nature of Iti for the ^{formless}
 modifications, proceeding dissolution ^{formless}
 when all modifications melt into nothingness. (Iti 1st 2nd 3rd 4th 5th 6th 7th 8th 9th 10th)

It is again one & the same principle, the Seed of all
 (exists) that appears in manifold forms ^{such as}
 the enjoyer, the thing to be enjoyed & the act of ^{enjoyment}

compiled in different recensions, as though
it had many 'paths' called the

The visible (tangible) object (Ved) is one that exists
in २२०११११. Since unity is it is impossible to
explain unity by diversity, it (the Ved) is made to
assume, by the great sages, the form of speech-
self, that takes on sequence for the sake of mani-
festation. This Ved is compiled by the sages into
the Samhita-Patha, Pa. Patha & Krasa-
Patha, (yet ever wedded to oneness) but never
departs from oneness; and the students of the Ved
are given different names according to the ^{get} ~~study~~ ^{of the Ved} ~~study~~
they study after the names of the
students.

which
thus giving
us different
readings,

Based on the २२०११११ of the Ved, many a
(9114) theory of the Advaita ~~that~~ Advaita thinkers has
cropped up, the product of their own way of thinking.

It is generally observed that man-made
theories take their cue from the Vedic Text
which partake of the character of an authoritative
& which doubt. Then again the theories differ
because the human-minds differ.

Here Brahman is admitted (by everyone) and
is of the nature of all S'nti. It is the one
representation of all originals, the source of the
emergence and disappearance (evolution & in-
volution) of all theories, it comprehends (within
itself) all inconsistencies, and prompts
in every possible manner this Brahman(?) & counter-
acts it in every possible manner. Yet
the nature of its Pravrtti (action) suffers a change
in prompting & counteracting. Hence like wise they
say:

That is one & yet many, it is twofold &
not so; the followers of the Karma-Mimamsa see
maniness & the possessors of Sattva see
only oneness.

The Sabda (sound) which resides in the very
self of the speaker, is called the great R. Sabda,
with whom '॥१५॥' is sought.

There are three jyotis or lights, which enlighten
their own self & other extraneous objects.
They are: —

Of the one Brahman that can be conceived by
 of the Saktis which can neither be said to be identical
 with Brahman nor distinct from it, neither existent
 nor non-existent, which ~~are~~ ^{is} are in conflict with
 Brahman, & which ~~is~~ ^{is} again apparently ~~are~~ ^{is} divisible,
 are the various surreal modifications such as the enjoyer,
 the thing enjoyed, object of enjoyment, ^{all which do not}
 exist externally like the person in a dream-vision.

That this universe, though devoid of sequence
 seems to have one — ~~the~~ ^{it} is the working of Time.
 Of the Time, ~~that is one~~, there are three Saktis,
 viz. their contact with these Saktis, that the various
 existent objects appear and disappear. Of these,
 the two are of the nature of MAH (darkness) and the
 one, of the nature of light. The past and the future
 stages (conditions), are of the nature of MAH, since
 they screen objects from our view. Screening is indeed
 (Vanity) the attribute of MAH. It has been said
 that Time is heavy and a covering. The present
 stage is comparable to light, is like Salva. Salva
 is desired to be light and luminous. Rajas is
 genus of all action, it permeates everything (it inheres
 in everything and is Time itself. By action &
 counter-action, MAH ~~that~~ sets things into motion,
 it is the Impulse behind things, it is ~~not~~ ^{no}
 other than Time.

Reality and non-reality are in essence one and
 the same: this is what we have come to learn
 from an old Non-Reality ~~is~~ ^{is} nothing but
 Reality not properly examined.

When forms disappear, (what is left behind)
 which persists in the end is the Reality; that
 is what the word (sound) stands for, and is yet
 non-distinct from Time.

That ~~is~~ ^{is} is, ^{that} that is not, that is one and yet
 diverse; that is related & yet unrelated and is
 variously modified. 'शिव' ^{the}

That ^{the} is 'Svarupa' of words & the 'शिव' is not
 different from it; although non-different,
 the relation between the two is like that sub-
 sisting between two different things.

The Saktis tell of us of an avidya,
 though our systems differ.

The Veda, the means for the attainment of Brahman
 & its 'शिव', though one, has been

(5)
perceptible)

The ~~visible~~ (well known)

(That which is) ~~jag-jāta~~ ^{jāta} ~~vada~~ ^{vada} (fire) ~~that which~~ ^{the light known}
is the inner light in human beings & ~~that which~~ ^{the light known}
is the illuminator of light as well as non-light
~~is known~~ — In these, all that is moving
or stationary has its being.

Of objects undergoing transformation by them-
selves as material causes, the transformation
itself, which acts as a helping cause like the
under the potter's wheel or like fire by the side of
a student poring over his books in the cold weather
is ~~also~~ termed Var-tana. Marked by this Var-tana

is the Niscaya Kāla, of the nature of the subtle
substance called Kāla. That which is free
from a beginning & free from an end, is form-
less and eternal, and though the material
cause of समय, etc., is free from the varieties
such as समय and is of the nature of the subtle
substance, Kāla — is the Niscaya Kāla.
On the contrary, that which has a beginning
and an end, has the form of समय, समय,
समय; that have a beginning as well as an end,
which is another name for the self same substance

the varieties of
usage such
as

— Time, is the Vyavahāra-Kāla. As the
substance Ākāśa is the substratum of all
other substances and of itself too, so is
the substance, Kāla, the helping cause for
the transformation of other objects, as well
as of its own self. That काल, etc. is the effect
of Kāla is an object of direct perception.
The atoms making up Kāla, are each motionless,
each & everyone of them; they may be compared
to a heap of gems in लोह, other लोह flame.

(3)

From that Ordainer of the worlds, the
various sciences, forming its primary &
secondary parts, develop for the knowledge
& refinement of man.

Some say:

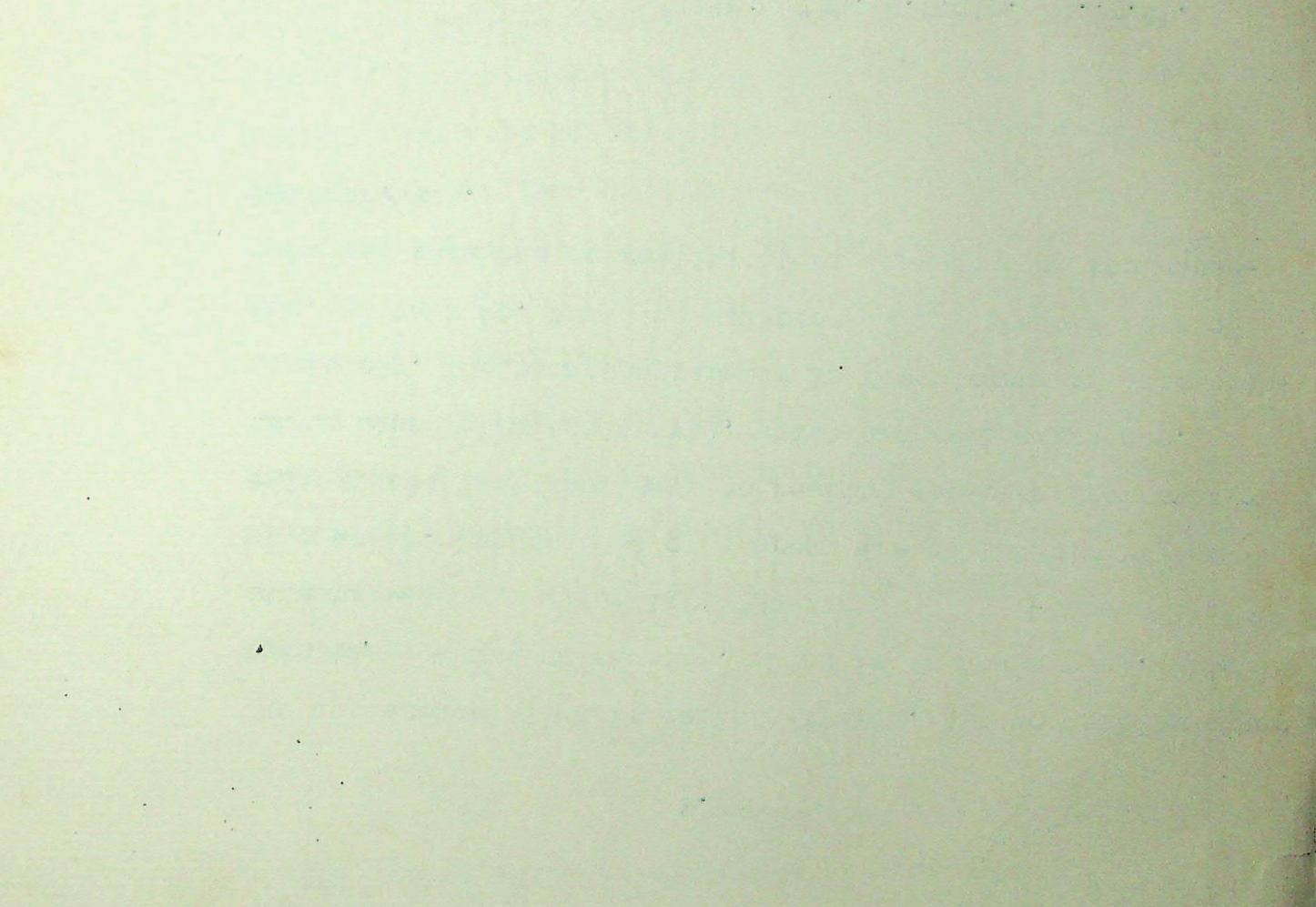
The Veda is the ordainer of the worlds, being
the material cause and instructor (manuśya),
in all forms and processes. वैश्वदेव is
indeed the Veda, for it is the source of all that
is वैश्वदेव (sound & sense). Viewed thus, the various
sciences, being identical with वैश्वदेव, वैश्वदेव
lose the character of Veda.

Hence they say:

All speech is centred in the Veda; one who does not know the Veda, knows nothing of Brahman.

What reliance can be placed on human arguments which are never conclusive (decisive) & which have often settled agreements & no agreements.

It is not rare for a person mainly depending on Inference to meet with a fall, as for a blind person groping his way while running along an uneven path.

The appearance which is called vivarta, has no reality other than that of its substratum, which is no doubt real. This is illustrated by the popular instance - the objects of a dream. The objects of a dream are called vivarta of caitanya in that they have no reality separate from that of their substratum (caitanya), which has real existence. Similarly, the namarupaprapanca is the vivarta of Sabdabrahman, so much so, that the universe in its twofold form of nama and rupa has no reality other than that of its cause-Sabdabrahman.

(ibid; Tika, C.D.S's. Ed., p.6).

The sabdabrahman is devoid of any property, when all seeming changes vanish; and before the manifestation process comes into effect, it is not at all to be spoken of in terms of phenomenal objects, which are unreal. The Brahmas vivartatva of this universe is one of the fundamental doctrines enunciated by all advaitins including Bhartṛhari and Śaṅkarācārya in order to establish their Advaitic conception of ultimate reality.

BHARTRHARI—
A Pre-Sankara Advaitin.

Mimamsakarathna V.A. Ramasvami Sasrti, M.A.,
(Siromani). Sanskrit Department, Annamalai University.

It has already been maintained* that Bhartrhari, the author of the Vakyapadiya, was not a Buddhist. It is proposed in this paper to show that he was one of the earliest pre-Sankara exponents of the doctrines of the advaita system in Indian Philosophy.

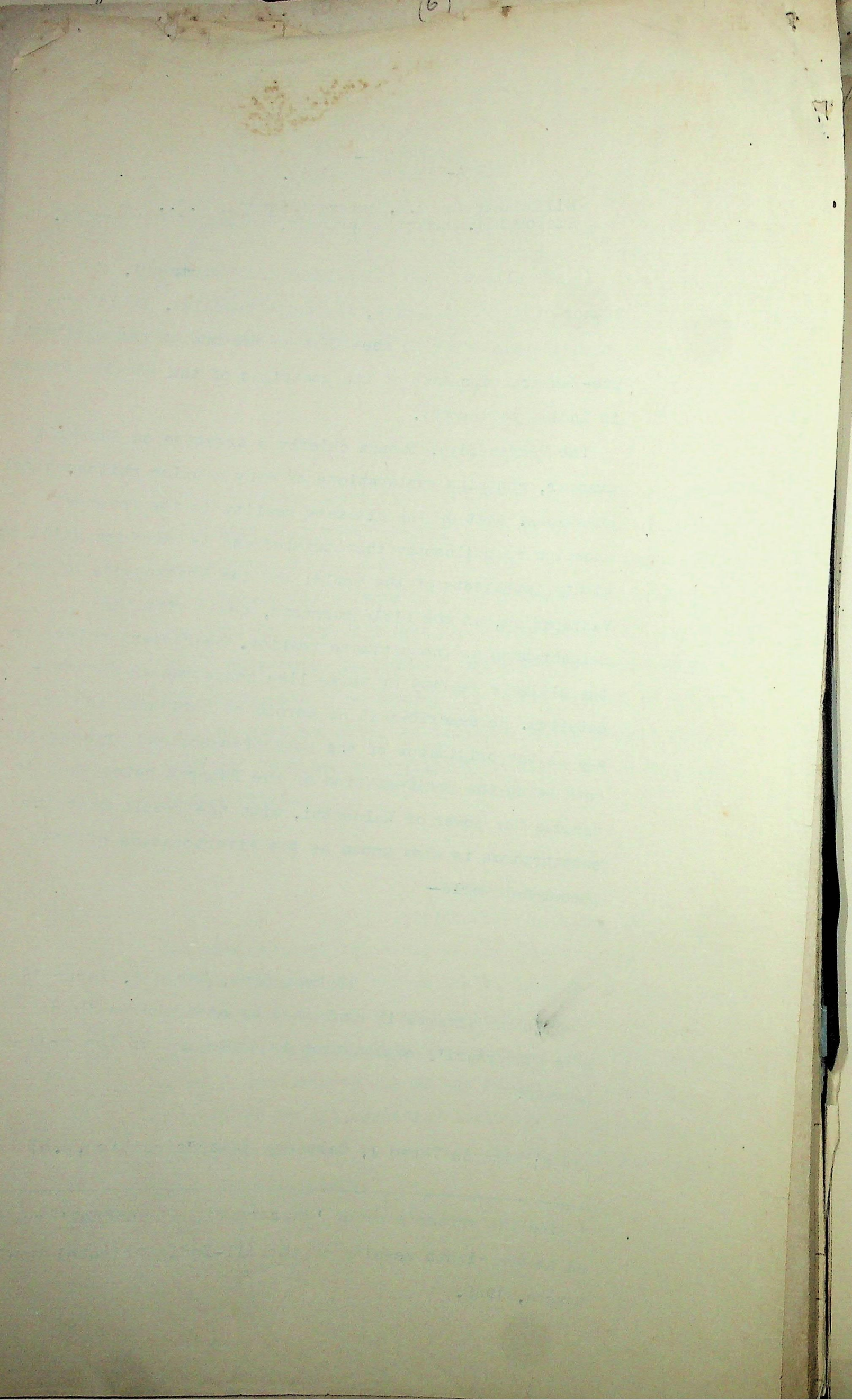
The Vakyapadiya, though chiefly a treatise on Sanskrit grammar, contains explanations of many genuine philosophical questions. What is the ultimate reality is the foremost question in philosophy that puzzled and is puzzling still the mighty intellects of the world; and the Brahmakanda of the Vakyapadiya, as the title suggests, deals with the Sabdabrahman as the ultimate reality. Bhartrhari refers to the ultimate reality by terms like sabdabrahman and sabdatattva. He describes it as devoid of beginning and end and as the originator of the sabdaprapanca and arthaprapanca both being the manifestation of the Supreme being when it assumes the power of Kalasakti, with the result that the sabdabrahman is also known as the vivartopadana of this phenomenal world—

(Vakyapadiya, Kanda 1, Verse 1)

The term vivarta is explained by sastrakaras in many ways Bhartrhari's explanation is contained in the following passage:

(Ibid; Tika on Verse 1, Carudeva Sastris edition, p.5)

* Vide the writer's paper 'Bhartrhari, a Baudha?' submitted to the eighth session of the All-India Oriental Conference Mysore, 1935.

(C.D.S's. Ed. Ibid, Verse 4, p. 12)

It is just like the mist in the horizon. The mist completely enshrouds the rising sun and though it cannot shine by itself, it appears to be shining with the help of the sunshine behind it, and people who look at it fancy that the mist shines-

. This Kalasakti otherwise known as avidya is nothing but Kala. So says Bhartrhari in the Kalasamuddesa of the Prakirnakanda of his Vakyapadiya----

(Trivandrum Ed. p. 66, Verse 46)

It has three properties or powers-atitvatva, anagatatva and vartamanatva; by the first two kala conceals or destroys objects while by the last it manifests or creates them-,

(Kanda III. Kalasamuddesa, Verses, 19-50)

viz., avidya. This explanation of the bahyaprapanca as anirvacaniya on a par with avidya, is a necessary outcome of the vivartavada which the Advaitins including Bhartrhari have expounded. To them sat ever exists and never becomes the object of negation, while asat never exists and never becomes the object of a valid cognition-

But the phenomenal world exists and at the stage of one's brahmasaksatkara, becomes the object of negation-

This idea is explained with some emphasis by Bhartrhari in the dravyasamuddesa of the third kanda of his Vakyapadiya-

5.

that the two saktis-*atitvatva* and *anagatatva*- possess
Bhartrhari further adds/the properties of *tamas* in that
they conceal objects, while the *varatamanatvasakti* is of
sattvaguna and so illumines the objects. The *Kala* itself
is said to possess the property of *rajas* in view of the
fact that it acts persistently by the twofold power-
pratibandha and *abhyanuja*--

(^{ibid}id, *Kalasamuddesa*, verse 53).

(ⁱbid, Helaraja's Com. on verse 53,
p. 68).

These two powers of *Kalasakti*-*pratibandha* and *abhyanuja*-
more or less correspond to the two powers-*avaranasakti* and
viksepasakti- of *avidya* or *maya*, as described/ ^{by} the later
Advaitic writers. They say that *avidya* is *anirvacya*

- that which cannot be identified with
sat(*caitanya*) and with *asat*(*sasarnca*) but is *sadasadbhinna*-
different from both *sat* and *asat*. This *avidya*, they add,
with its two powers-*avaranasakti* and *viksepasakti*- is
responsible for the creation of this entire universe which
also thus acquires - the property of its *parinamikarama*
viz., *avidya*. This explanation of the *bahyaprapanca* as
anirvacaniya on a par with *avidya*, is a necessary outcome
of the *vivartavada* which the Advaitins including Bhartrhari
have expounded. To them *sat* ever exists and never becomes
the object of negation, while *asat* never exists and never
becomes the object of a valid cognition-

But the phenomenal world exists and at the stage of *one's*
brahmasaksatkara, becomes the object of negation-

This idea is explained with some emphasis by Bhartrhari
in the *dravyasamuddesa* of the third *kanda* of his *Vakyapadiya*-

(Chaukhamba Edn., Kanda III. Verse 7.)

According to the Advaitins there cannot be two entities-
satya and asatya- while they accept one ultimate reality
which they call satya, the so-called asatya is explained by
them as the manifestation of this satyavastu in the diverse
but unreal forms of the deep-rooted avidya that completely
enshrouds its substratum, the satya; and when but veil of
avidya is removed for ever, the knower, the satyavastu,
reveals himself in his own form of illumination. Such an
omniscient reality is known as vidya (supreme knowledge) and
its reverse is avidya (ignorance) the latter of which resembles
only a pitch of darkness. So avidya is not a true entity
like vidya.

How these manifestations are called unreal is explained
by Bhartrhari in the verse--

(ⁱbid, K^aṇḍa III, Dravyasamuddesa. V. 11).

While commenting on this verse Helaraja says that this
Karika is based on the passage in the Mahabhasya--

He further explains that just as gold, though it ~~is~~ gives
different shapes and is called by different names like rucaka
is one entity, so also the eternal Brahman is the only
uniformity in all experiences presenting different phenomenal
objects. No doubt, the generalities like gotva (cowness) are
eternal when all their substrata-individuals- perish; but
when these particular generalities are ignored and a higher
generality like prthivⁱatva (earthness) is predicated, it is
understood that only prthivi is real; so, when all high
generalities are also completely ignored, the objects ~~are~~^{are}
experiences ~~is~~^{are} nothing but Brahman which is identical
with the sabdatattva- parā or pasyanti.

That one and the same atman is manifested through avidya in diverse forms is pointed out by Bhartrhari in the verse-

(V.P. Kanda. III, Dravyasamuddesa, V.13).

This phenomenal world is a bundle of manifestations of atman. They possess diverse and sometimes inimical forms and properties like bhava and abhava through the agency of avidya which delimits atman. Hence the only truth is atman and avidya and its parinamas are illusions.

(ⁱbid, Dravyasamuddesa, Verse 13-18)

Even sabda and artha are the vivartas of atman and their separate existence is only empirical. As in a dream which presents atman with diametrically antagonistic properties like priyatva, dvesyatva, vaktrtva and vacyatva, He, though ultimately eternal and devoid of states like birth, is known, in the state of vyavahara, as possessing birth, existence, destruction and many other properties of mutually inimical character.

Thus all sastras including the Vedas describe in detail the nature of avidya and its work in diverse ways by adopting different methods of explanation:-

(Vakyapadiya. Kanda II V. 136)

and the knowledge of avidya and of its functions in making up the phenomenal world is quite essential for a distinct understanding and realisation of the ultimate truth, though avidya and its work are ultimately unreal.

(Ibid. Kanda II. Verse 240)

The realisation of sabdabrahman by the total removal of the bondage of avidya is the final aim of mankind; and Bhartrhari, like other astika advaitins, exhorts people to study the vedas which explain the true nature of this universe and the ultimate reality:

(Vakyapadiya. Kanda 1, Verse 5).

The Vedas are the only means of the knowledge of sabdabrahman; hence they are called anukara-brahman in miniature. Those who have realised the ultimate truth call these Vedas the first vivarta of sabdabrahman (compare the Brahmasutra, Ibid, 1-3), which has, owing to the incapacity of mankind, subsequently been divided into four branches, each with numerous sakhas or recensions. So the formal manifoldness of the vedas, does not, in any way, hamper the inner unity in the text, namely, that they uniformly expound the nature of the ultimate reality-

(Ibid. Tika. p. 14)

Even the different darsanas which seek to explain the true nature of this universe are started on the basis of some Vedic texts which the darsanakaras interpreted differently, Bhartrhari says that there cannot be different interpretations of the Vedic texts emphasizing dualism or monism and that those advocating dualism mistook some arthavadas for vidhis or took those Vedic passages in their literal sense in spite of the established fact that those arthavadas praise or condemn things that are enjoined or prohibited by the adjoining vidhis or nisedhas. Even among the advocates

of monism, Bhartrhari adds, some have fancifully suggested on the basis of arthavadas like ' ' praising the cayanasthana, that asat is the only reality and that this phenomenal world, being the manifestation of that asat, is also asat-- unreal-- in view of the fact that the properties of the cause are transmitted to its effect.

(Vakyapadiya Tika- Verse 6, ibid. 17).

While there is no agreement among the darsanas in their explanation of the nature of this universe, Bhartrhari suggests the final solution, that there is only one reality which appears in diverse forms, so much so, that the ultimate truth is advaita and that the dvaita is only its vivarta.

In the Vedas there are many passages like " " and

- expounding the nature of one ultimate reality.

They cannot be set aside as mere arthavadas. The passages dealing with the dualistic aspect of this universe can be well taken in their literal sense in as much as they emphasise the empirical reality of the phenomenal world.

The ultimate truth, according to Bhartrhari, is sabdabrahman. Its true symbol is the pranava (Om-kara) which contains the essence of the Vedas. It is only through the upasana of Om-kara that mankind can aspire for the realisation of the ultimate Brahman. It admits of both diversity as found in the phenomenal world and unity, in the ultimate truth. Those who follow the path of Karma or avidya view diversity as real while those who transcend Karma and march through the path of jnana see the unity through diversity---

(Ibid. Tika- Verse 9, pp. 20 and 21)

The greatness of Omkara, the essence of the Vedas, cannot be overestimated. From it, not only all darsanas are developed, but also all other vidyas- the six vedangas beginning with the siksa and the various upangas like the puranas and the dharmasastras- thus constituting the main basis of Hindu culture and the sole means of supreme knowledge.

(Kanda I, Verse 10).

Omkara or the Vedas are called the very creator of this mundane world in that all vidyas of both spiritual and temporal utility do not transgress the path of the Vedas.

(Ibid Tika-Verse 10.p.21)

And mankind has to rely on the Vedas alone in order to seek the knowledge of the Absolute and consequently its eternal emancipation.

Like other astika philosophers, Bhartrhari emphasises the fact that all smrtis, including the chief vedanta Nyayakaranasastra, modified by great seers, and the practices or customs of the sistas are also authorities on dharma, in that they are composed or practised by them after their understanding the hidden or scattered truths of the Vedas.

(Kanda I, Verse 30).

The knowledge of dharma and other supernatural things like

moksa can be obtained only by a careful study of āgamas (vedas, smrtis and sistacaras). Logical arguments cannot enlighten mankind on these supernormal questions. Even on matters perceptible and inferable, Bhartrhari says human logic miserably fails in giving a proper explanation.

(Vakyapadiya. Tika, p.46, Verse 30)

So superiority of agama to tarka (logical arguments) is one of the fundamental doctrines that all Advaitins have emphasised; and Bhartrhari in the Brahmakanda of his Vakyapadiya devotes a major section to this topic. Man generally relies on his special gift, viz., reason; but it fails in giving true solutions for the puzzling problems like the nature of the ultimate reality and its relation to the phenomenal world. Tarka leaves always a residue of doubt in man, with the result that he is disinclined to accept even the solution given by agama, which alone, as true revelations and invaluable records of truth, is the infallible authority on those supernormal matters. It is therefore laid down, that, on questions of supernormal character like dharma, agama-Vedas, smritis, etc., generally known as sastra- is the only authority:-

(Bh.Gita.Ch.16, Verse 24)

and tarka— reasonable arguments— chiefly in the form of syllogism— is unreliable, for, however great might be a man's intellectual attainments, his well-thought-out syllogism, will, in no time, be proved fallacious by a greater intellectual giant.

(Vakyapadiya. Kanda I, Verse 34.)

Bhartrhari compares the man who relies simply on his reason in alaukika topics to a blind person, who, when he touches only with his hands the slope of a huge precipice and

advance further, is doomed to death by an instantaneous fall-

(Ibid. Verse 42)

Bhartrhari does not, however, completely set aside tarka as apramana. His famous dictum is—

(V.P. Kanda I. Verse 136)

Tarka which does not go against the Vedas and other sastras is really helpful to those who seek the realisation of the highest truth. It may be noted here, that, this doctrine namely, that tarka which has the support of agama, is an authority, is further elaborated and used by all Advaitins as one of the powerful arguments against the exponents of bhedavada- the doctrine of dualism. It is even said.—

He alone understands dharma, who makes a judicious use of tarka. So tarka is of paramount importance in that it is of great use to mankind for understanding the true import of agama; but, it must be remembered that it cannot enlighten mankind against the authority of agama on all matters on which it cannot be considered an infallible and ultimate authority.

Not only in the glorification of agama as an independent and infallible authority does Bhartrhari was eloquent but also in the glorification of sabda. It has already been said that Bhartrhari conceives it as the ultimate reality. He says that the Vedic seers call sabda the inner Soul of the speaker and the Divine Bull which has come down from heaven to bless mankind—

(V.P.K.I, Verse 131.)

Hence the importance of sabdopasti and onkaropasti which

Kālidāsa in Contemporary Sanskrit Drama

Dr. Satya Vrat

The most eminent poet and plurilingual
Kālidāsa has inspired generations of writers
in India. His name has a magic charm
about it. It has thrilled many a creative
writer and provided him with necessary
urge to come out with works wherein a
clear effort is discernible to approximate
to his works which have all along served
as models. Many a line from his works
have gone into proverbs and many
an idiom into idioms. It is this magic
charm of his name that has excited
Meera of our latter day writers to weave
enchanted stories about him.

Of late many a drama has been written in Sanskrit wherein this characteristic personality figures one way or the other. Two fold attempts are made here. One where Kalidasa himself appears as a hero and the story revolves round him. The other, where Kalidasa's works are given a new shape, either his poems ^{whole or in part} ~~are~~ dramatized or a supplement ~~are~~ added to his play or a new orientation is given to his ~~own~~ well known theme.

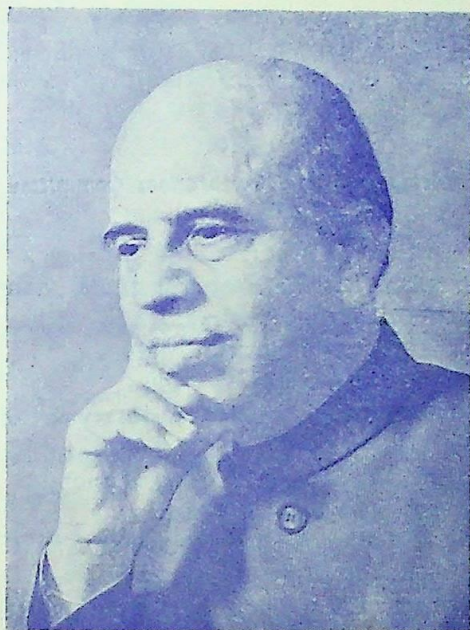
In our first mention may first be made of Kalidasa's career by S. B. Velankar. It is a political play par excellence. The main purpose of the playwright is writing the play to show that Kalidasa was as successful as a poet diplomat as he was successful as a poet. He succeeded admirably in his mission of stopping the hostilities between the kingdoms of Kuntala and Vidarbha and putting them on a firm footing of friendship. Foreign Minister of Kuntala he is so engrossed with affairs of state that Queen Vasishtha of Kuntala takes him more upon her as a foreign ministry official.

वर्तमान - परराष्ट्र का मंत्रालय से संबंधित है।
आवेदन करे।

[Faint, illegible handwriting throughout the page, likely bleed-through from the reverse side.]

Shashtyabdapurti of Dr. V. Raghavan

22nd August 1968

Born on 22nd August, 1908 at Tiruvarur, Thanjavur District, one of the foremost pupils of Mahamahopadhyaya S. Kuppuswami Sastri; graduated from the Presidency College in 1930 after a brilliant academic career; took his Doctorate in 1935; joined the Research Department of the University of Madras in 1935 and has been the Professor of Sanskrit, since 1955.

A prolific and versatile writer in Sanskrit, English and Tamil, besides editing texts and journals like the Journal of Oriental Research, the Journal of the Music Academy and Samskrita Pratibha, the author of about 86 works and nearly 730 articles, the New Catalogus Catalogorum amongst them being the major project of his career; actively connected with several Indian Universities, the Sanskrit Commission; Research Projects, Government and non-Government Committees; has participated in Indian and International Conferences; has been actively associated with the Music Academy, Madras as one of its Secretaries for over 25 years; President of the Samskrita Ranga and Madras Natya Sangh; has travelled widely throughout India and Nepal; his visits to United Kingdom (1953-54); U.S.S.R (1958) U.S. (1964) and Japan and Far East (1964), most fruitful for Sanskrit Research.

Recipient of high awards and titles KAVIKOKILA and SAKALAKALAKALAPA conferred by His Holiness Sri Sankaracharya of Kanchi Kamakoti Pitha; the 1953 P. V. Kane Gold Medal awarded by the Asiatic Society, Bombay; PADMA BHUSHAN by the President of India in 1962, Fellowship of the Sangeet Natak Akademy, 1964, Sahitya Akademi Prize for the new and enlarged edition of Sringara Prakasa, 1966; Honorary Member ECOLE FRANCIÉS D' EXTREME ORIENTALE, Paris; first Indian to receive the Gold Medal (1967) for proficiency in Arts and Sciences awarded by the NOBLE ORDER OF St. MATIN, Austria.

Members of the Celebrations Committee :

Sanskrit College, Madras
 Kuppuswami Sastri Research Institute, Madras
 Samskrita Academy, Madras
 Samskrit Education Society, Madras
 Adyar Library & Research Centre
 Venkataramana Ayurvedic Dispensary & College
 Samskrita Ranga
 The Samskrita Sahitya Parishad, Tiruchy
 Bharatiya Vidya Bhavan, Madras
 The South Indian Archaka Association
 Prof. M. Rangacharya Trust
 Department of Post Graduate Studies & Research
 in Sanskrit, University of Mysore
 Egmore Sanskrit School
 Bharatiya Samskriti Vidyapith, Chamarajpet
 Sri Karunananda Mandali, Madras
 Sri Kamakoti Kosasthanam
 Music Academy, Madras
 Madras Natya Sangh
 Tiruvarur Music Trinity Sabha
 Music Society of Ceylon, Colombo
 Sri Rama Gana Sabha, Colombo
 Gujrati Brahma Samaj
 Gujarati Mandal
 Teacher's College of Music, Madras
 A. M. M. Charities, Madras
 Triplicane Cultural Academy
 Mylapore Veda Adhyayana Sabha
 Sanskrit Language Society of India, Madras
 Vivekananda Rock Memorial Committee, Madras
 Tyagaraja Gana Sabha, Eluru

MADRAS

Sri K. Balasubrahmanya Iyer
Dr. P. V. Rajamannar
Sri S. S. Vasan
Sri T. L. Venkatarama Iyer
Sri M. Sudarsanam Iyengar
Sri T. Sadasivam
Sri S. Narayanaswami
Sri G. Narasimhan
Sri S. Satchidanandam Pillai
Sri A. Shanmukha Mudaliar
Sri T. V. Viswanatha Iyer
Sri K. Chandrasekharan
Sri C. Seshachalam
Sri C. R. Pattabhiraman
Sri T. V. Rajagopalan
Sri S. Y. Krishnaswami
Sri T. K. Shanmugam
Mudicondan Sri C. Venkata-
rama Iyer
Musiri Sri Subramania Iyer
Veppathur Sri Subrahmanya
Sastrigal

Semmangudi Sri R. Srinivasa Iyer
Mrs. Radha Burnier
Sri M. M. Gurunath
Sri M. V. Venkataraman
Sri Udipt Ramesh Rao
Prof. R. Mahadevan
Sri M. Periaswami Thooran
Sri J. R. Trivedi
Sri V. Kalidas
Sri D. Anjaneyulu
Dr. K. Kunjunni Raja
Mrs. Y. G. Parthasarathy
Sri N. Ramaratnam
Sri P. K. Jappee
Sri V. T. Rajan
Sri C. Rama Iyer
Sri D. Ramalinga Reddy
Sri T. K. Venkateswaran
Srimati K. Savitri Ammal
Sri T. S. Rangarajan
Dr. S. S. Janaki

OUTSIDE MADRAS

Dr. B. R. Saxena
Sri K. P. S. Menon
Sri J. C. Mathur (I.C.S)
Dr. R. K. Sharma
Sri S. Dayal
Dr. Nagendra
M/s. Motilal Banarasidas
Dr. D. K. Gupta

Dr. S. N. Vyas
Sri V. Venkatachalam
Mm. V. V. Mirashi
Dr. Vishveswar Prasad
Prof V. K. Gokak
Sri G. V. Gundappa
Dr. G Marulasiddhayya
Dr. G. S. Gai

Prof. K. A. Subrahmania Iyer
Sri K. M. Munshi
Sri S. S. Ramakrishnan
Madame Sophia Wadia
Sri M. Pandurang
Prof. R. Srinivasan
Dr. Thomas W. Simons
Dr. R. N. Dandekar
Pandit Rewa Shankar Trivedi
Dr. A. N. Upadhye
Dr. Gaurinatha Sastri
Sri Thakore Jaydev Singh
Dr. Sunitikumar Chatterji
Dr. Cintaharan Chakravarti
Swami Prajnananda
Sri Srijiwanyaya Tirtha
Dr. Shiv Mangal Singh 'Suman'

Sri V. Sitaramaiah
Sri N. Ragunatha Iyer
Dr. Samuel Mathai
Sri G. Sankar Kurup
Sri N. V. Krishna Warriar
Dr. Aryendra Sharma
Dr. P. Sriramachandrudu
Prof. K. S. Viswanathan
Prof. T. P. Minakshisundaram
Pillai
Dr. P. C. Sitaraman
Dr. C. S. Venkateswaran
L. S. Parthasarathy Iyer
Sri Embar Vijayaraghavachariar
Sri Agnihotram Ramanuja
Thathachariar

KAMASUDDHI

THE LATE PROF. M. HIRIYANNA

(In Aryan Path)

This is a play in one Act; and its theme, as indicated by the title, is the purification of connubial love. The old Indian attitude towards this form of love was of two kinds. Some thought that, because it can so easily become sensuous, the only course for a wise man to adopt was to turn away from it once for all. This ascetic ideal indeed is, for instance, the lesson conveyed in the *Buddha-carita*, an epic poem by Asvaghosha (1st century A.D.). Kama is figured there as Mara or death and the poet describes how he was completely frustrated in his efforts to lure Buddha away from his spiritual quest. But such extreme asceticism was, by no means, the prevailing ideal of life in ancient India; it was transforming love rather than eliminating it—the cleansing of the lamp instead of putting out the light. That is the message, for instance, of Kalidasa's epic the *Kumara Sambhava*. Here also love suffers frustration, but it is only love as an impulse of the moment. It is soon revived in a thoroughly purified form; and the poet shows, in his masterly way, how such sublimated love is the very life and light of the world.

It is love in the latter sense that is the theme of the present work; and, by a happy play on the word *ananga* (one of the names of Kama in Sanskrit) which may also be taken to mean 'not ancillary', the author represents it as the supreme value of life. The style is reminiscent of Kalidasa's epic; and the plot aims at artfully explaining the reason for the discomfiture of Kama as narrated there. Most of the characters that appear here are allegorical like Love, Passion, Spring, Virtue and Wealth, but the reader hardly feels that they are abstractions. The handling of the subject is so realistic, and the dialogue is so lively throughout. Dr. Raghavan is well known for his wide acquaintance with Sanskrit literature and criticism. The present publication shows that he is endowed with the poetic gift as well.

॥ कामशुद्धिः* ॥

डाक्टर् वे. राघवशर्मणा सन्दृब्धा

स्रष्टां तामीशितुश्शक्तिं प्रपद्ये कामनामिकाम् ।

संपद्यतां स मे ब्राह्मो रसो रतिरितीरितः ॥

(प्रविश्य)

कविः—मन्ये, अलमेतावता पूर्वरङ्गेण । अल्पारम्भः क्षेमाय ।

(प्रविश्य)

मित्रम्—सखे ! किमद्य आरभ्यते, यस्यैवं महान् क्षेमोदकं आशास्यते ?

कविः—अद्य रङ्गवेद्यां लघुं कञ्चन चाक्षुषं क्रतुं प्रवर्तयितुमुत्सुकोऽस्मि ।

मित्रम्—अनाहृतोऽध्वरं गच्छेदिति अहमपि प्राप्त इव ।

कविः—साधु सखे ! जितं सौहार्देन सारस्येन च । आराधनानां परममेतत्,
चिदभ्रविभ्रमभगवदुपज्ञं भारतर्षं नाट्यम् । गुणानां सदुदयोऽद्य
प्रहर्षयति नश्येतः । वैजयिकोऽयं मुहूर्तश्शारदनवरात्रमहोत्सवशे-
खरीभूतः । विविच्य कविना गुम्फिताश्शब्दा इव चात्र संस्कृत-
सेवासमितौ मिलितास्सर्व एव रसवन्तः । अवसरश्चाधुना कवि-
सार्वभौमस्य कालिदासस्य समर्हणम् । कथं नाम सांप्रतं न नटिष्यति
हृदयं हृदयालोः ?

मित्रम्—किं तत्प्रारिप्स्यमानं नाट्यं, यत्पर्याप्नोति निजगुणैरेतावन्तमुदात्तं
सन्दर्भमुपस्कर्तुम् ? कश्चायमुत्साही कविः—

* मद्रपुरी - आकाशवाणी - रङ्गे प्रयुक्तमिदम् ।

कविः—सखे, कस्य वा संस्कृतप्रणयिनो न विदिता अनितरसुलभानुकार
पाण्डित्यप्रक्रियाः परस्परपस्कारिप्राच्यप्रतीच्यविद्यासंपत्त्यसाधारणाः
कुलपतयः कुपुस्वामिशालिणः । तेषां जयपताकास्विव दिक्षु दिक्षु-
विद्योतमानेषु शिष्येष्वन्यतमो, राघवो नाम,—

मित्रम्—ननु त्वमेव !

कविः—(सस्मितम्) अहमद्य परिषदमेनामाराधयितुमुत्सहे स्वसन्दब्धेन
कामशुद्धिनाम्ना एकाङ्करूपकेण ।

मित्रम्—किमिदं कामशुद्धिर्नाम वस्तु ?

कविः—वस्तु चैतत् कवेः कालिदासस्य कुमारसंभवात् महाकाव्यादुत्थितम्,
तस्य च हृदयभूतम् । अत्र नायिका रतिः, न पार्वती । नायकश्च
मदनः, न परमेश्वरः ।

मित्रम्—वैचित्र्येषा वर्धयति नः कौतूहलम् । कदा च यवनिका अप-
सरिष्यति ?

कविः—अपसृतैव । किन्तु कथमन्या यवनिकात्र ? आः, ज्ञातम् । एष
मदनमहिष्या रतेः प्रासादैकदेशः कोपागारः । मन्ये देव्या रत्यात्र
'सत्याग्रहः' क्रियत इति । श्रूयत एवास्याः दीर्घदीर्घो निश्श्वासः ।

(ततः प्रविशति यवनिकान्तरितविग्रहा रतिः)

(प्रविशन्ति कतिपयनिमेषानन्तरं मन्दमन्दं मन्मथः । अपटीमपक्षिष्व
पश्यति विस्त्रस्तमूर्ध्जं विपर्यस्ताङ्गकं शयानां निःश्वासतीं रतिम् ।)

कामः—ऊष्मेव भक्ष्यस्य, वक्रिमेव वचसः, कामपि कान्तिमाधत्ते कोपो-
ऽस्याः शरीरस्य । अथवा निरोज इव साहित्यं, निर्मन्यु प्रेम केवल-
पेशलिम्ना पर्यवस्यत्यरुचौ ।

(इति उपसृत्य कान्तां कचेषु स्पृशति । सा च तस्य हस्तम्
अवक्षिपति)

रतिः—अलं चादुभिः । अतिलब्धी चिकित्सा समाहता ।

कामः—प्रिये ! कोऽयं सहसा अत्यारूढः कोपरोगः ? किमपराद्धमनेन त्वच्छन्दानुवर्तनैकसमाहितचेतसा मया ? अद्य नूतनापदानकीर्ति-कुसुमोत्तंसलालसस्तव साहाय्यमपेक्षमाणस्त्वरयात्र समागतोऽस्मि । अपश्यंश्च त्वां भोगागारे, शृण्वंश्च त्वां कोपागारप्रविष्टां भग्नहृदयः, न जाने, किं कुर्यां, कथं वा त्वां प्रसादयेयमिति । अद्य संमोहनेन विश्वामित्रं रम्भायाः कुम्भदासं करिष्यामीति देवेन्द्राय प्रतिज्ञातवानस्मि ।

रतिः—(कर्णौ पिधाय) अविहा ! अविहा ! अलमेतैरपदानैः, अथवा अप-वादैः । अहो कियतीं नाम लज्जां नावहन्त्येतानि ते 'मन्मथः, कन्दर्पः, मदनः' इति दुष्टानि नामानि ?

कामः—कथं मम धर्मपत्नी सत्यपि त्वं मामेवमवमनुषे ?

रतिः—भर्तुरप्यवलितस्य धर्माधर्ममजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य भार्या भवति शासिका ॥

कामः—आः किम् ?

रतिः—(सावेगम्) आम् । किमितोऽपि दारुणं पापमारभ्यतां केनापि, यद्ववानुदीरितेन्द्रियं प्रजापतिं स्वसुतायामभिलाषवन्तमकरोत्, अर्थ-धर्मौ च सिन्धोस्तटावोष इव प्रवृद्धः पीडयत्यनवरतम्, एकपत्नी-व्रतशीलाश्च पुंश्चलीकुरुते !

कामः—अयि कथं नाम मामेवमुपालभसे, यत्प्रसादाज्जगन्त्यानन्दमनु-भवन्ति ।

रतिः—नैष आनन्दः, तदाभास एव, यं जगन्त्यद्य त्वद्वशंवदान्यनुभवन्ति ।
कथं नाम तत्र शुभः प्रमोदस्तपद्येत, यत्र नाहं रतिर्बद्धभावास्मि ।

त्वमद्य कोऽप्युन्मादो व्याधिर्वा जनानाम् । म्रियन्ते च जनास्त्वया
पराक्रान्ताः, यतो मन्ये, त्वमपि मार इति प्रथसे लोकेषु ।

(ततः प्रविशति कामस्य सखा मधुः)

कामः—सखे मधो, काले समागतं त्वया । अद्य वयस्यसाहाय्यशरणोऽस्मि ।
अकाण्डे प्रतीपतां गता प्रियतमा भूताविष्टेव तत्तत् प्रलपति, निन्दति
मां, मन्ये नानुयास्यति च मां मदीयजैत्रयात्रायाम् । एतस्यास्सान्त्वन-
भारः त्वयि न्यस्तः ।

(इत्युक्त्वा निष्क्रान्तः कामः)

मधुः—सखि ! किं करोतु तपस्वी तव कान्तः, यदि त्वं तस्य सामिधेनी
नानुगच्छसि ?

रतिः—कथं निर्लज्जं पापप्रवृत्तिषु साहाय्याय त्वमपि मां निमन्त्रयसे ?

मधुः—किमिदम्, अश्रुतपूर्वाः पापपुण्यविवेका निष्पतन्ति ते वदनात् ?
किमत्र पापम् ?

रतिः—अपेहि । अनुरूपो वयस्यस्त्वम् । नाहं सहे क्षणमपि तवावलोकनं,
सन्निकर्षं वा । तदाहमनुव्रता भविष्यामि मे भर्तुः, यदा स रक्षो
देवो भविता ।

मधुः—भगवान् मकरकेतनस्ते रक्षः । मां पुनः कथं वर्णयिष्यति भवती ?

रतिः—वसन्त इति मृषा ते नाम । यतो न त्वया लोको वसति, किन्तु
म्रियत एव । सत्यं त्वं कालविशेषः ।

मधुः—भर्तारमपहाय च न जाने किं वा भवती विधित्सतीति ।

रतिः—तपश्चरिष्यामि । अद्य तपस उद्युञ्जानामेव मां सखा ते विहन्ति
स्म । पश्य, इतस्समाधय उपविष्टास्मि ।

(इति समाधिमास्थिता रतिः । निष्क्रान्तश्च मधुः)

(प्रविशति कतिपयनिमेषानन्तरं नन्दी शिवगणेष्वन्यतमश्च)

नन्दी—यदा पितुरवमानेन प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी सती योगवियु-
क्तदेहा पुनर्जन्मने शैलवधूं प्रपेदे, तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः
पशूनामप्यपरिग्रहस्सन्, अकामोऽपि केनापि कामेन, स्वयं विधा-
तापि तपसः फलानां, स्वयं हिमाद्रेः प्रस्थे कठोरे तपसि वर्तते ।
स च स्वतपसोऽपि कठोरतरेण कुतोऽपि प्रवृत्तेन तपसा सहसा
भिद्यमानसमाधिराज्ञापयन्मां—‘नन्दिन् ! कः कुत्रैवमस्माकमपि ह्रीपद-
मादधानमनुत्तमं तप आतिष्ठत इति ज्ञात्वागच्छ’ इति । तदा-
ज्ञानुवर्तिना च मया सर्वोऽपि हिमाद्रिः विचितः, आन्ता इतरे
पर्वताः, निपुणं निरीक्षितं च दण्डकादिवनेषु । तपः कुतः केवलभो-
गभूमौ देवलोकैः ? तथापि कयापि शक्त्या समाकृष्ट इत आगतो-
ऽहम् । मार्गितप्रायस्स्वलोकश्च । अयं च तपःशत्रोः प्रद्युम्नस्य
प्रासादः । हन्त ! कथमत्र किमपि ज्योतिस्तपति । एहि प्रविश्य
विलोकयावः ।

(उभौ निरूपयतः)

गणेष्वन्यतमः—भगवन्नन्दिन्, स्त्री हि तपस्यति ।

नन्दी—अहो !

पदं सहेत अमरस्य पेशलं

शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ।

तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं

तपस्विनां दूरमघः करोत्यसौ ॥

सैषा मीनकेतनस्य महिषी भगवती रतिः । कथमियं भर्तुरन्तिक एव
वर्तमानाप्यद्यैवमेकाकिनी प्रसंख्याने प्रविष्टा । दुःशकमत्रैतस्यास्तपोऽग्निना
प्रदीप्ते स्थाने क्षणमपि स्थातुमस्माभिः । एहि निवेदयावो भगवत एव । मन्ये,
तमुद्दिश्यैव तपस्यत्येषा ।

(इति निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशतः रतेश्चेष्टयौ धर्मसंवर्धनी अर्थसखी च)
 धर्मसंवर्धनी—हञ्जे, अर्थसखि, नूनमत्युत्तमं तपस्तप्यते देव्या । अद्य
 स्वर्लोकवीथीष्वटन्त्येवमेवं वार्ता अश्रौषम्—भूम्यां गृहिण्यो भर्तृषु
 विमुखाश्चौचमातिष्ठन्ते । कामिन्यश्च त्यक्तकामकथा व्रतपरायणा
 जाताः । उन्मादिन इव च भ्रमन्ति दरिद्राणगात्रा नायका इति ।

अर्थसखी—मया च श्रुतं, पण्याङ्गना अपि धनिष्वागतेष्वपि अनास्थाः पुराण-
 श्रवणाय देवायतनानि गच्छन्तीति ।

धर्मस०—मन्ये सर्वमेतदसत्स्वामिनो रतिमन्मथयोर्विप्रयोगेण, देव्यास्तपसा
 च ।

अर्थस०—किमन्यदत्र कारणम् ? परन्तु न जाने, कदा वा देवी समाधेरु-
 त्थास्यति, उपोषिता लोकाश्च सुखपारणां करिष्यन्तीति ।

धर्मस०—सखि, कोऽपि देव आगच्छतीव । भवितव्यं भगवता शशाङ्कशे-
 खरेण ।

अर्थस०—सत्यम्, निटिलनयनो हर एव आयाति । एहि, इतोऽपसृत्य
 स्थास्यावः ।

निष्ठतः

(इति किञ्चिदपसृत्य)

(प्रविशति भगवान् परमेश्वरः)

परमेश्वरः—इयं सा, यस्यास्तपो मदीयमपि तपो दूरमधःकृत्य, मामप्यत्रा-
 कर्षत् । दुर्ललितस्य भर्तुः पापानां भार्या स्वयं प्रायश्चित्तं कुरुते ।
 सैषा मदीयस्य आनन्दस्य विवर्तः, यं जना रतिमाहुः, यां च
 दुर्विनीतः कामः बलात्साहचर्ये नियोजयितुं यतते, न शक्नोति च
 तथा कर्तुम् ।

(दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारता रतिः अक्षिण्युन्मील्य पश्यति । पश्यति पुरश्च
 तदेव परं ज्योतिः परमेश्वररूपेण)

रतिः — धर्मेणार्थेन मोक्षेण सामरस्यं दधाति यः ।

तादृक्कामस्वरूपाय नमो योगेश्वराय ते ॥

(इति नमस्करोति)

परमेश्वरः — अयि, किमर्थमेवं तप आदृतम् ?

रतिः — भगवन्, धर्मसंमोहे निपतितास्मि—

अधर्मे वर्तमानस्य भर्तुस्त्यागः किमिष्यताम् ।

उतैतत्साहचर्येण पाप एव निपत्यताम् ॥

परमेश्वरः — आयुष्मति ! न भर्तृपरित्यागः शोभते । नतरां शोभते पापसा-
हचर्यम् । तमनुप्रविश्य सान्त्वैरूपायान्तरैश्च कुशलया भार्यया उच्छृ-
ङ्खलं धावन्भर्ता निग्रहीतव्यः । लोहान्तरैः धातुमिश्र दूषितमिति न
हेम परित्यक्तव्यं, किन्तु पाकेन शोधयितव्यम् ।

रतिः — अनार्थमब्रह्मण्यमेष मे भर्ता चरति । तपस्विनः, पूज्यान्देवान्,
सतीश्च देवतोपमाः व्याकुलयति । वन्ध्या मे प्रार्थनाः । न जाने
कथं वायं शुद्ध्यतीति । सर्वमेव धातुपिण्डं, न किञ्चिदत्र हेमेति
भाति ।

परमेश्वरः — अलं नैराश्येन ।

रतिः — भगवत्, श्वरणमेव शरणम् ।

परमेश्वरः — जाते, यस्मिन् पापे जनः प्रवृत्तः, तत्रैव परां काष्ठां नीत्वा तत्
पापं विनाशयितव्यम् । यदेष ते भर्ता प्रजापतिं स्वसुतायां प्रेरया-
मास, यच्च ऋषीन् सत्तीश्च च्यावयति चारित्र्यात्, तत् फल्यु ।
तथाहं सन्दर्भं घटयिष्यामि, यथैष दुर्विदग्धो मय्येव निजास्त्रबलं
प्रकटयिष्यति । तदैष मदीयनिटिलाक्षिनिष्पतितेन वैराग्यमयतेजसा
दग्धः, भस्मनि निहितः, विद्रुतसर्वमलः, नवोदितार्क इव उद्योतमान
उत्थास्यति । तदा च तवानुरूपो भर्ता, ममाप्यनुकूलः प्रियस्सेवको

(ततः प्रविशतः रतेश्चेष्टयौ धर्मसंवर्धनी अर्थसखी च)

धर्मसंवर्धनी—हञ्जे, अर्थसखि, नूनमत्युत्तमं तपस्तप्यते देव्या । अथ स्वर्लोकवीथीष्वटन्त्येवमेवं वार्ता अश्रौषम्—भूम्यां गृहिण्यो भर्तृषु विमुखाश्शौचमातिष्ठन्ते । कामिन्यश्च त्यक्तकामकथा व्रतपरायणा जाताः । उन्मादिन इव च भ्रमन्ति दरिद्राणगात्रा नायका इति ।

अर्थसखी—मया च श्रुतं, पण्याङ्गना अपि घनिष्वागतेष्वपि अनास्थाः पुराण-श्रवणाय देवायतनानि गच्छन्तीति ।

धर्मस०—मन्ये सर्वमेतदस्त्वामिनो रतिमन्मथयोर्विप्रयोगेण, देव्यास्तपसा च ।

अर्थस०—किमन्यदत्र कारणम् ? परन्तु न जाने, कदा वा देवी समाधेरु-त्थास्यति, उपोषिता लोकाश्च सुखपारणां करिष्यन्तीति ।

धर्मस०—सखि, कोऽपि देव आगच्छतीव । भवितव्यं भगवता शशाङ्कशे-खरेण ।

अर्थस०—सत्यम्, निटिलनयनो हर एव आयाति । एहि, इतोऽपस्तृत्य स्थास्यावः ।

तिष्ठतः

(इति किञ्चिदपस्तृत्य)

(प्रविशति भगवान् परमेश्वरः)

परमेश्वरः—इयं सा, यस्यास्तपो मदीयमपि तपो दूरमधःकृत्य, मामप्यत्रा-कर्षत् । दुर्ललितस्य भर्तुः पापानां भार्या स्वयं प्रायश्चित्तं कुरुते । सैषा मदीयस्य आनन्दस्य विवर्तः, यं जना रतिमाहुः, यां च दुर्विनीतः कामः बलात्साहचर्ये नियोजयितुं यतते, न शक्नोति च तथा कर्तुम् ।

(दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारता रतिः अक्षिण्युन्मील्य पश्यति । पश्यति पुरश्च तदेव परं ज्योतिः परमेश्वररूपेण)

रतिः — धर्मेणार्थेन मोक्षेण सामरस्यं दधाति यः ।

तादृक्कामस्वरूपाय नमो योगेश्वराय ते ॥

(इति नमस्करोति)

परमेश्वरः — अयि, किमर्थमेवं तप आदृतम् ?

रतिः — भगवन्, धर्मसंमोहे निपतितास्मि—

अधर्मे वर्तमानस्य भर्तुस्त्यागः किमिष्यताम् ।

उतैतत्साहचर्येण पाप एव निपत्यताम् ॥

परमेश्वरः — आयुष्मति ! न भर्तृपरित्यागः शोभते । नतरां शोभते पापसा-
हचर्यम् । तमनुप्रविश्य सान्त्वैरुपायान्तरैश्च कुशलया भार्यया उच्छृ-
ङ्खलं धावन्भर्ता निग्रहीतव्यः । लोहान्तरैः धातुभिश्च दूषितमिति न
हेम परित्यक्तव्यं, किन्तु पाकेन शोधयितव्यम् ।

रतिः — अनार्यमब्रह्मण्यमेष मे भर्ता चरति । तपस्विनः, पूज्यान्देवान्,
सतीश्च देवतोपमाः व्याकुलयति । वन्ध्या मे प्रार्थनाः । न जाने
कथं वायं शुद्ध्यतीति । सर्वमेव धातुपिण्डं, न किञ्चिदत्र हेमेति
भाति ।

परमेश्वरः — अलं नैराश्येन ।

रतिः — भगवत्श्रवणमेव शरणम् ।

परमेश्वरः — जाते, यस्मिन् पापे जनः प्रवृत्तः, तत्रैव परां काष्ठां नीत्वा तत्
पापं विनाशयितव्यम् । यदेष ते भर्ता प्रजापतिं स्वसुतायां प्रेरया-
मास, यच्च ऋषीन् संतीश्च च्यावयति चारित्रात्, तत् फल्गु ।
तथाहं सन्दर्भं घटयिष्यामि, यथैष दुर्विदग्धो मय्येव निजास्त्रबलं
प्रकटयिष्यति । तदैष मदीयनिटिलाक्षिनिष्पतितेन वैराग्यमयतेजसा
दग्धः, भस्मनि निहितः, विद्रुतसर्वमलः, नवोदितार्क इव उद्योतमान
उत्थास्यति । तदा च तवानुरूपो भर्ता, ममाप्यनुकूलः प्रियस्सेवको

भविष्यति । युवयोश्च तदा शमस्तुष्टिश्चेति पुत्रः पुत्री च भविष्यतः ।
 अस्माकं मनसः प्रथमं रेतो ह्येतत्, यत्काममाहुर्लोकाः, सर्वस्या
 अपि सृष्टेर्बीजम् । तस्य शोधनमस्माकमवश्यक्यतया प्राप्तम् ।
 नाद्याप्यहमेनमङ्गीकृतवान् । अरूपहार्यस्सन्, अनङ्गीकृत्यैव मत्स-
 त्रिधाने तमनुज्ञास्यामि । अशुद्ध एव कामः पुमर्थान्तराणामङ्गम् ।
 शुद्धः पुनरनङ्गः, अङ्गी, स्वयं परमः पुरुषार्थः ।

रतिः — अनुगृहीतास्मि भगवन् । अहमपि भर्तुर्नवावतारं प्रतिपालयन्ती तप-
 स्येवमेव वर्ते ।

परमेश्वरः — वर्तस्व वत्से । तपो हि परमं साधनं, तपो हि कुरुते सर्वं,
 तपो हि धारयति पृथिवीं, तपो हि लक्ष्मीः, तपो ह्यनन्दः ।
 किमितोऽप्याशास्यम् —

(भरतवाक्यम्)

ज्ञानाग्निपरिपूतो यः सर्वक्षेमैककल्पकः ।

स वः प्रकाशतां कामः मत्स्वरूपादनन्तरः ॥

(साञ्जलि रतिस्तिष्ठति । साभयहस्तं परमेश्वरः । पतति यवनिका)

॥ इति श्रीराघवशर्मणा विरचितं कामशुद्धिर्नाम एकाङ्कं रूपकम् ॥

“ महात्मा ”

डा० वै० राघवः

महात्मना महात्मनामनुत्तमा गतिर्गता ।

असाधि यन्न जीवता तनुत्यजास्तु तत्कृतम् ॥१॥

कुष्ठविष्टे शोधयता जुगुप्सा येन वै जिता ।

ददतोऽप्यपकारिभ्यो द्वेषो यस्य न कोऽप्यभूत् ॥२॥

रक्षां संन्यस्यतो यस्य नासीदेव महामयम् ।

आततायिन्यपि हान्त्या कारुण्यं यत्र पुष्कलम् ॥३॥

परपीडा सह दये यस्मिन् वैष्णवलक्षणम् ।

निर्वन्दा निरहङ्कारा यस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥४॥

एष गान्धीव देशेऽस्मिन् आर्षे पुण्येऽपि भारते ।

वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥५॥

गीता गङ्गा^{तथा} स गौरी गिरिशैत्यत्र ये पुनः।
हेतवो भारतोन्नत्यै तेषु गान्धयप्यनन्तिमः॥६॥

एकैकनेत्रपतदश्रुमृजेच्छयायं
यश्चक्षुमे न जगदार्तमिदं विमोक्तुम्।
उद्धर्तुमेव कृपणां जनतां दरिद्र-
नारायणस्स्वयमतप्यत वेषवृत्तैः॥७॥

हित्वा तमात्मतप आर्जितभारतीय-
स्वातन्त्र्यमोदमधिदेहलि चार्धरात्रे।
यो 'राम्-रहीम्' इति जपन् धृतशान्तिवर्तिः
नो~~त्~~लिगाढतिमिरै प्रचचार पङ्क्याम्॥८॥

raasthali
yatra

एकः किल तद्दृश्ये चरमां चिदोप धातुकां गुटिकाम्।
विपरीतचोष्टितैर्नः विद्वं हृदयं पुरैवास्य॥९॥

चक्रं ग्रामोद्धारो मद्यत्यागश्च हरिजनाभ्युदयः।

जातिविवादविरामः सत्याभेदिन्यहिंसा च ॥ १० ॥

एताद्वि गान्धिभगवत्पाङ्कजं, तस्य शाश्वतोऽप्यात्मा।

पूजयते तद्वक्त्या तेन संदेशश्च पूजितौ नूनम् ॥ ११ ॥

बृहदपि विचित्रतरमपि बहुपि तत्स्मारकं भवनम्।

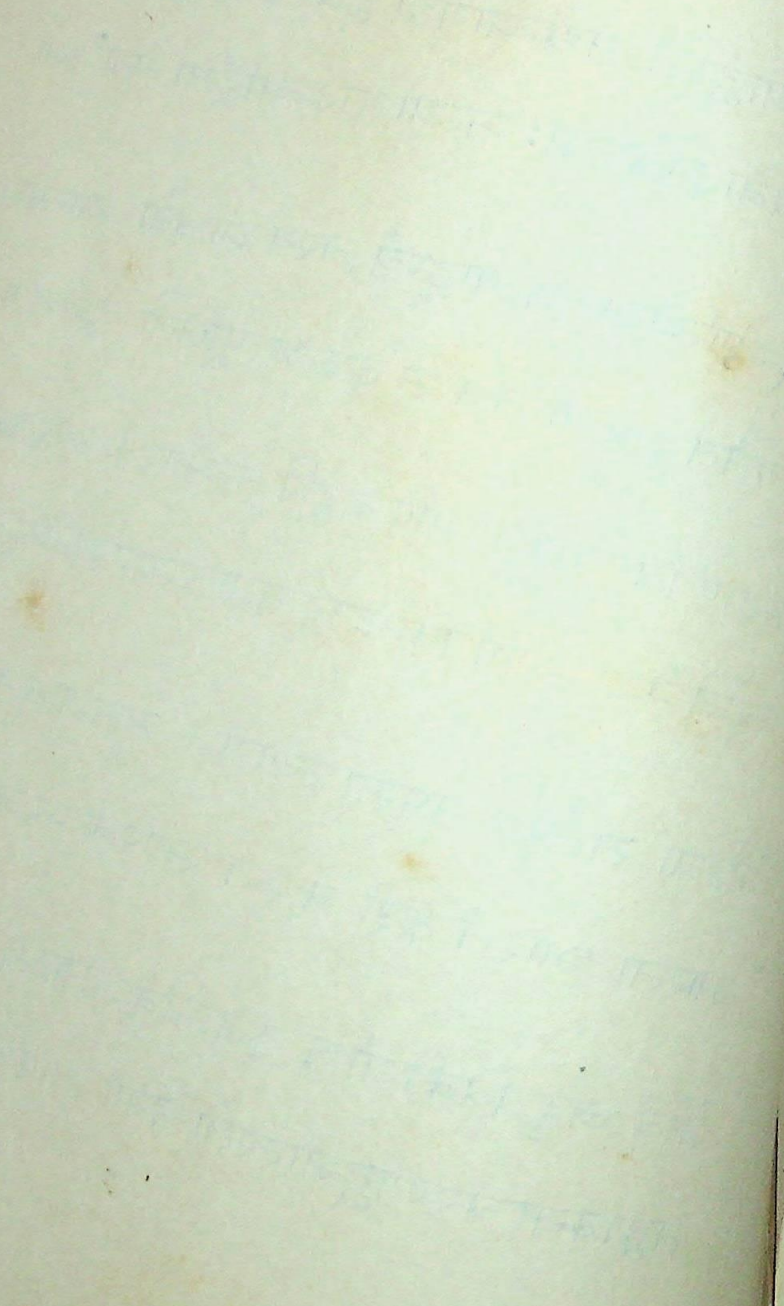
अहंति नैशस्यापि किमेतद्वचनानुसारसत्यस्य ॥ १२ ॥

मैत्र्या सत्येन तपसा त्यागेन समभावतः।

भारता भारतं देशं कुरुत स्मारकं परम् ॥ १३ ॥

मेवं बह्वु विकीर्णशु दुर्बलीकुरुतात्मनः।

तद्वाक्याचरणाद्गुणस्त्वौत्तरेण चापधावत ॥ १४ ॥

अनृतो द्वेषी हिंसाः कोऽपि न तस्यास्थि भस्मवा स्पृशतु ।
निन्दकचराश्च नुतिभिः प्रहसनमधुना न कुर्वन्तु ॥ १५ ॥

बुद्धो बभूव सबभूव च जेसुकृस्तुः
गान्धयप्यभूत्स राममेव वदन् हतश्च ॥
शान्तिः कदा नत मृगत्वविजित्वरा स्यात्
अर्हा भवेम च कदा नु महात्मनां नः ॥ १६ ॥

रात्रौ कुर्वन्नण्डरफोटं सर्वदेशसभा दिवा ।
हे लोक यद्यार्जवं ते गान्धिनी दर्शनं शृणु ॥ १७ ॥
अध्यात्मी चक्रेऽसौ क्रूरं कूटं च राज्यतन्त्रं यः ।
सत्याग्रहेण तपसा चोऽप्यचलांश्चाकृत्यामास ॥ १८ ॥

“सत्यान्नास्ति परो देवः नाऽहिंसातोऽप्युपासना ।
समत्वं परमो योगो वसुधैकं कुटुम्बकम्” ॥ १९ ॥

एष आदेश एषोऽयमुपदेशो महात्मनः ।
एषैव वेदोपनिषद् ‘अहिंसा वै कलारकम्’ ॥ २० ॥

परस्परं नाभ्यहिंसन् यस्मिंस्तद् गान्धिनीसितम्
रामराज्यं जगत्वास्तु रामगान्धिप्रसादतः ॥ २१ ॥

“ कामकोटीति कार्मणगृहीतमिवान्तरङ्गम् ”

श्रीकाञ्चीकामाक्षीस्तुतिः

‘रुविकोकिल’ - ‘सकलकलाकलाप’ -

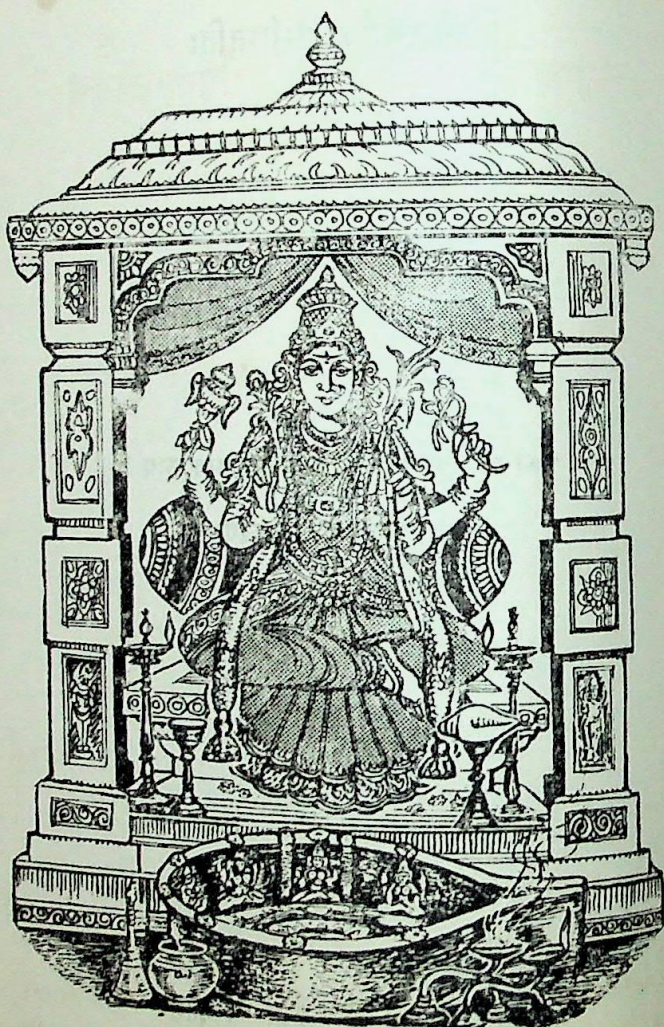
डाक्टर् वे. राघवेण

प्रणीता

७, श्रीकृष्णपुरं वीथी, रायपेट्ट

मद्रास-१४

१९६९

काञ्चयां कामकोटिपीठस्था श्रीकामाक्षी

“ कामकोटीति कर्मणगृहीतमिवान्तरङ्गम् ”

डा. वे. राघवः

उद्भाव्य तं तमति नाम जनित्रि मूढ-

चित्ते मनोरथचयं विवशोऽद्य मत्तः ।

स्मेरं समुद्रहृदुदोषदयावलोक-

माधावमीक्षितुमहो कथमाननं ते ॥ १ ॥

काञ्चीति कामनयनाधरणीति काम-

कोटीति चेतसि मुहुरसयन् परोक्षम् ।

हृष्यत्तनुर्द्रुतमनाः परिलीनवृत्ति-

राधावमद्य कथमम्व तवाङ्घ्रिमीम ॥ २ ॥

तां ते सुधारसकिरस्मितमञ्जरीं त्व-

दापाटलोष्ठपुटरङ्गनटीं मुहुश्च ।

आपाद्य चेतसि तया हृतचेतनोऽह-

माधावमीक्षितुमिमां कथमम्व काञ्चीम् ॥ ३ ॥

* इतः प्रायश्चत्वारिंशद्वत्सरेभ्यः पूर्वं यूना सता मया यदा तत्प्रथमतया काञ्ची, तत्र कामाक्षी, अस्मदाचार्याश्च साक्षात्कृताः, तदानीमेते द्वाविंशतिः श्लोकाः कृताः । नाद्यावधि मुद्रिताः ॥

पीयूषनाडयति जीवकलायते नः

मूकं विरिञ्चयति शङ्करत्यबोधम् ।

अत्युच्चमुच्चमिति किं किमुदीक्ष्य मात-

राधावमीक्षितुमहो तव हासविद्याम् ॥ ४ ॥

कल्याणकन्दममृताम्बुधिफेनरेखा

प्रस्तावना त्रिजगदद्भुतकान्तिलास्ये ।

लावण्यचन्द्रसुषमाप्रथमांशुकः त-

दाधावमीक्षितुमहो कथमुत्स्मितं ते ॥ ५ ॥

सा मातरुत्स्मितकला मम मानसान्ते

दृष्टोदया मृदु निरस्य तमः, ततान ।

विश्रामशान्तमुदमीक्षितुमुत्सुकस्ता-

माधावमद्य कथमम्ब तवोपकण्ठम् ॥ ६ ॥

बोधं ददाति महतीं विदधाति शान्तिं

सौख्यं दिशत्यमितमुत्स्मितदर्शनं ते ।

इत्याप्तवाक्यविवशीभवदुत्कचित्त-

माधावमद्य कथमम्ब पुरीं तवेमाम् ॥ ७ ॥

मन्दं तदुत्स्मितमये तव मातरुद्य-

त्ते मय्यनुग्रहवचः कृतमित्युदीक्ष्य ।

त्वत्सन्निधेः प्रमुदि वेगविकृष्यमाणः

आधावमद्य कथमम्ब विशालवीक्षे ॥ ८ ॥

एकाम्रनाथमयि दासयितुं तवेयं

दूता मृदुस्मितकला ह्यभिसार्यमाणा ।

उत्कल्पयन्निति बहु स्मितदृष्टितर्षा-

दाधावमद्य कथमम्ब तवोपशलयम् ॥ ९ ॥

अन्तर्हृदुत्तटनिसर्गसमस्तजीव-

प्रेम्णो बहिः प्रसृमरं परिवाहमम्ब ।

साक्षात्समीक्षितुमहो करुणां तवाक्ष्णो-

राधावमत्र कथमद्य करालवेगः ॥ १० ॥

कामाक्षि चेतसि जनित्रि तदा तदा मे

प्रादुर्भवंस्तव दयातुमुलो ह्यगन्तः ।

न प्रापि वर्णयितुमेव दरिद्रवाच-

श्चित्तं परं मुदि समुत्सुकयन्नतीव ॥ ११ ॥

द्रक्ष्यामि किन्नु दयमानविशालवीक्षां

काञ्च्यां तव प्रशमिताखिलभेदखेदाम् ।

उत्कण्ठितश्चिरमिति प्रबलं समीप-

माधावमद्य तव देवि मदालसाक्षि ॥ १२ ॥

कलोलिनीव रतिरुद्द्रवितेव जीव-

प्रेमेन्दुकान्तिरखिलेश्वरि ते दयेक्षा ।

मां यक्षिणीव विचकर्ष चिराय वेगा-

दाधावमद्य तदिमां भवतीं दिदृक्षुः ॥ १३ ॥

कालाम्बुवाहति वितसहदां, जडानां

चित्सफूर्तिसौधरसति स्वरुणान्तनेत्रि ।

त्वत्का कृपेति बहु बह्वभिजृम्भिताशः

आधावमीक्षितुमहो तव लेचनान्तम् ॥ १४ ॥

ध्यायंश्चिराय तव शीतललोचनान्त-

च्योतत्कृपां प्रथितबोधकवित्वदानीम् ।

स्तब्धं जडं स्तिमितमेव समाहितोऽह-

माधावमम्ब रसनाय दृशाद्य तस्याः ॥ १५ ॥

जीवातुधारति मरन्दमनोज्ञगन्ध

मेदस्विकाव्यरचनास्विति कीर्तिमस्याः ।

श्रुत्वा त्वदीयनयनान्तवहद्दयायाः

आधावममन्त्र कथमद्य जवेन काञ्चीम् ॥ १६ ॥

मातः स्मिताभिशिशिरं करुणोर्मिलाक्षं

कामाक्षि वक्त्रमनिशं हृदि भावयंस्ते ।

स्तैमित्यमापममृताब्धिषु लाल्यमानः

प्राप्तेऽद्य मय्यलसताम्ब कथं प्रसादे ॥ १७ ॥

मातः स्मितानि मयि ते विहृतिं विधास्य-

न्त्यार्द्रा लसिष्यति दृशां सरणिस्तथेति ।

अत्याशया बत तवान्तिकमागतोऽहं

हन्त प्रसीद सरसं न कथं तवास्यम् ॥ १८ ॥

मातः स्मितं क तव तत्, तव किं दृगन्ते

कोलाहलं न विदधाति कृपोग्रपूरः ।

स्मेरेण वक्त्रशशिना कुरु मे विकासं

दृष्टीस्तरङ्गय शिवे दयमानकोणाः ॥ १९ ॥

काञ्चीति मूकमुखरीकृतिलब्धवर्ण-

कारुण्यवीचिलदृशां विह्वलिस्थलीति ।

सर्वज्ञपीठनगरीति च किञ्च काम-

कोटीति कर्मणगृहीतमिवान्तरङ्गम् ॥ २० ॥

किं नैनमापतितमङ्घ्रियुगे त्वदीये

कामाक्षि ते शिशिरयन्त्यलसस्मितानि ।

भग्ने कथं मयि पतन्ति नवाद्य मातः

ताम्रत्विषस्तव दृशः करुणावहन्त्यः ॥ २१ ॥

शीलं विशोधय जगज्जननि प्रकृष्ट-

बोधं विधेहि दिश भक्तिमनश्चरां मे ।

अप्यम्य भावधनमादृतचारुरूप-

मुद्बोधयाशु मयि देवि वचोविलासम् ॥ २२ ॥

“ कामकोटीति कर्मणगृहीतमिवान्तरङ्गम् ”

श्रीकाञ्चीकामाक्षीस्तुतिः

To
Dr. M.
Sitaram
26/1/1969

‘ कविकोकिल ’ - ‘ सकलकलाकलाप ’ -

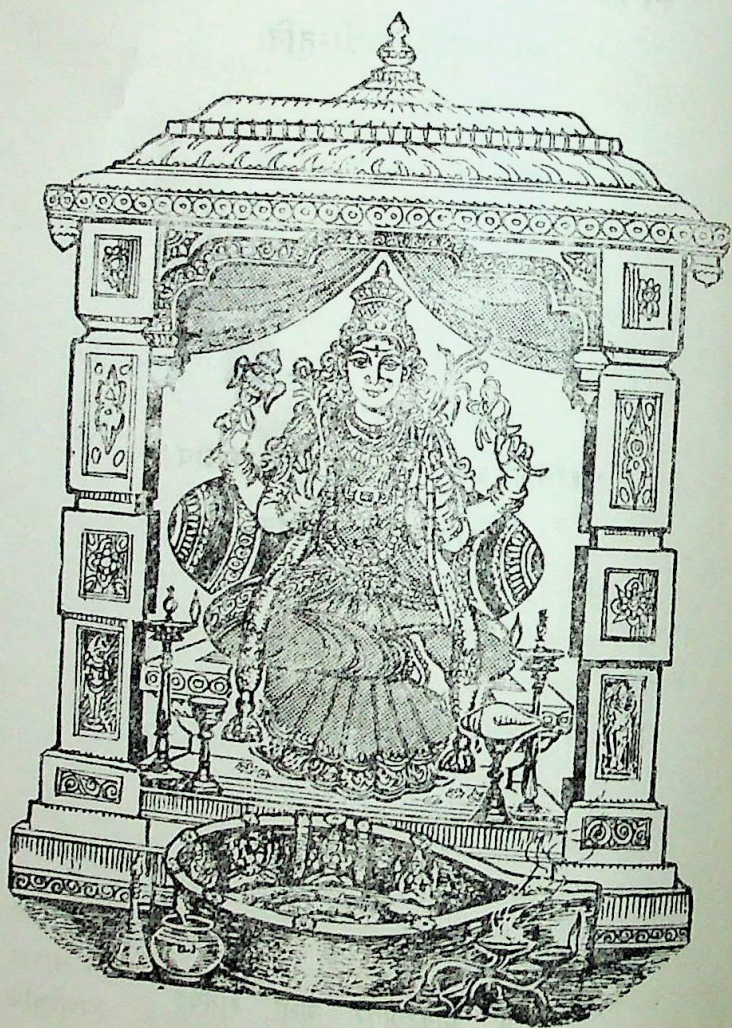
डाक्टर् वे. राघवेण

प्रणीता

७, श्रीकृष्णपुरं वीथी, रायपेट्ट

मद्रास-१४

१९६९

काञ्चयां कामकोटिपीठस्था श्रीकामाक्षी

“ कामकोटीति कार्मणगृहीतमिवान्तरङ्गम् ”

डा. वे. राघवः

उद्भाव्य तं तमति नाम जनित्रि मूढ-

चित्ते मनोरथचयं विवशोऽद्य मत्तः ।

स्मेरं समुद्रहृदुदोषदयावलोक-

माधावमीक्षितुमहो कथमाननं ते ॥ १ ॥

काञ्चीति कामनयनाधरणीति काम-

कोटीति चेतसि मुहू रसयन्-परोक्षम् ।

हृष्यत्तनुर्दुतमनाः परिलीनवृत्ति-

राधावमद्य कथमम्ब तवाङ्घ्रिप्रसीम ॥ २ ॥

तां ते सुधारसकिरस्मितमञ्जरीं त्व-

दापाटलोष्ठपुटरङ्गनटीं मुहुश्च ।

आपाद्य चेतसि तया हृतचेतनोऽह-

माधावमीक्षितुमिमां कथमम्ब काञ्चीम् ॥ ३ ॥

* इतः प्रायश्चत्वारिंशद्वत्सरेभ्यः पूर्वं यूना सता मया यदा तत्प्रथमतया काञ्ची, तत्र कामाक्षी, अस्मदाचार्याश्च साक्षात्कृताः, तदानीमेते द्वाविंशतिः श्लोकाः कृताः । नाद्यावधि मुद्रिताः ॥

पीयूषनाडयति जीवकलायते नः

मूकं विरिञ्चयति शङ्करत्यबोधम् ।

अत्युच्चमुच्चमिति किं किमुदीक्ष्य मात-

राधावमीक्षितुमहो तव हासविद्याम् ॥ ४ ॥

कल्याणकन्दममृताम्बुधिफेनरेखा

प्रस्तावना त्रिजगदद्भुतकान्तिलास्ये ।

लावण्यचन्द्रसुषमाप्रथमांशुकः त-

दाधावमीक्षितुमहो कथमुत्स्मितं ते ॥ ५ ॥

सा मातरुत्स्मितकला मम मानसान्ते

दृष्टोदया मृदु निरस्य तमः, ततान ।

विश्रामशान्तमुदमीक्षितुमुत्सुकस्ता-

माधावमद्य कथमम्ब तवोपकण्ठम् ॥ ६ ॥

बोधं ददाति महतीं विदधाति शान्तिं

सौख्यं दिशत्यमितमुत्स्मितदर्शनं ते ।

इत्यासवाक्यविवशीभवदुत्कचित्त-

माधावमद्य कथमम्ब पुरीं तवेमाम् ॥ ७ ॥

मन्दं तदुस्मितमये तव मातरुद्य-

त्ते मय्यनुग्रहवचः कृतमित्युदीक्ष्य ।

त्वत्सन्निधेः प्रमुदि वेगविकृष्यमाणः

आधावमद्य कथमम्ब विशालवीक्षे ॥ ८ ॥

एकाम्रनाथमयि दासयितुं तवेयं

दूती मृदुस्मितकला ह्यभिसार्यमाणा ।

उत्कल्पयन्निति बहु स्मितदृष्टितर्षा-

दाधावमद्य कथमम्ब तवोपश्ल्यम् ॥ ९ ॥

अन्तर्हृदुत्तटनिसर्गसमस्तजीव-

प्रेम्णो बहिः प्रसृमरं परिवाहमम्ब ।

साक्षात्समीक्षितुमहो करुणां तवाक्ष्णो-

राधावमत्र कथमद्य करालवेगः ॥ १० ॥

कामाक्षि चेतसि जनित्रि तदा तदा मे

प्रादुर्भवंस्तव दयातुमुलो हगन्तः ।

न प्रापि वर्णयितुमेव दरिद्रवाच-

श्वित्तं परं मुदि समुत्सुकयन्नतीव ॥ ११ ॥

द्रक्ष्यामि किन्नु दयमानविशालवीक्षां

काञ्च्यां तव प्रशमिताखिलभेदस्वेदाम् ।

उत्कण्ठितश्चिरमिति प्रबलं समीप-

माधावमद्य तव देवि मदालसाक्षि ॥ १२ ॥

कल्लोलिनीव रतिरुद्द्रवितेव जीव-

प्रेमेन्दुकान्तिरखिलेश्वरि ते दयेक्षा ।

मां यक्षिणीव विचकर्ष चिराय वेगा-

दाधावमद्य तदिमां भवतीं दिदृक्षुः ॥ १३ ॥

कालाम्बुवाहति वितप्तहृदां, जडानां

चित्सफूर्तिसौधरसति स्वरुणान्तनेत्रि ।

त्वत्का कृपेति बहु बह्वभिजृम्भिताशः

आधावमीक्षितुमहो तव लोचनान्तम् ॥ १४ ॥

ध्यायंश्चिराय तव शीतललोचनान्त-

च्योतत्कृपां प्रथितबोधकवित्वदात्रीम् ।

स्तब्धं जडं स्तिमितमेव समाहितोऽह-

माधावमम्ब रसनाय दृशाद्य तस्याः ॥ १५ ॥

जीवातुधारति मरन्दमनोज्ञगन्ध

भेदस्विकाव्यरचनास्विति कीर्तिमस्याः ।

श्रुत्वा त्वदीयनयनान्तवहदयायाः

आधावममम्ब कथमद्य जवेन काञ्चीम् ॥ १६ ॥

मातः स्मिताभिशिशिरं करुणोर्मिलाक्षं

कामाक्षि वक्त्रमनिशं हृदि भावयंस्ते ।

स्तैमित्यमापममृताब्धिषु लाल्यमानः

प्राप्तेऽद्य मय्यलसताम्ब कथं प्रसादे ॥ १७ ॥

मातः स्मितानि मयि ते विहृतिं विधास्य-

न्त्यार्द्रा लसिष्यति दृशां सरणिस्तथेति ।

अत्याशया बत तवान्तिकमागतोऽहं

हन्त प्रसीद सरसं न कथं तवास्यम् ॥ १८ ॥

मातः स्मितं क्व तव तत्, तव किं दृगन्ते

कोलाहलं न विदधाति कृपोग्रपूरः ।

स्मेरेण वक्त्रशशिना कुरु मे विकासं

दृष्टीस्तरङ्गय शिवे दयमानकोणाः ॥ १९ ॥

काञ्चीति मूकमुखरीकृतिलब्धवर्ण-

कारुण्यवीचिरुदृशां विहृतिस्थलीति ।

सर्वज्ञपीठनगरीति च किञ्च काम-

कोटीति कर्मणगृहीतमिवान्तरङ्गम् ॥ २० ॥

किं नैनमापतितमङ्घ्रियुगे त्वदीये

कामाक्षि ते शिशिरयन्त्यलसस्मितानि ।

भग्ने कथं मयि पतन्ति नवाद्य मातः

ताम्रत्विषस्तव दृशः करुणावहन्त्यः ॥ २१ ॥

शीलं विशोधय जगज्जननि प्रकृष्ट-

बोधं विधेहि दिश भक्तिमनश्चरां मे ।

अप्यम्भ भावघनमादृतचारुरूप-

मुद्बोधयाशु मयि देवि वचोविलासम् ॥ २२ ॥

DR. V. RAGHAVAN, M.A., PH.D.
Professor of Sanskrit
UNIVERSITY OF MADRAS
MADRAS-5

7, SRI KRISHNAPURAM STREET,
ROYAPETTAH, MADRAS-14
Phone: 85091

.....31.10.68

~~To~~ To Mrs. Latha Lakshmi

In continuation of
what I told you in person, in
Delhi, on 27th:

Enclosed is an account
of my back ground.

The original title of
"Andapamāṇakam Dhānyam"
of Tolstoy is "A Grain As Big
As a Hen's Egg".

Re. Tolstoy, his Estate.
Green Ings etc. You consult
the Biography of Tolstoy mentioned
in the footnoting in translation

Also enclosed is an
account of my Mutter-
pramāṇa Dikṣita Carita
Mata Kavya.

Kṛti means Kīrtana
~~or Song~~ or prabandha, a
song; in a special sense,
it is a high-class artistic
creative composition as contra-

with a mere recitative,
song.

DR. V. RAGHAVAN

Born: 22nd August 1908 at Tiruvarur, Tanjore District, Madras State, India.

School Education: Board and Government High School, Tiruvarur.

Passed S.S.L.C. 1924 with Chemistry and Botany as Special subjects and Sanskrit as IInd Language.

Stood first in English among the successful candidates at the S.S.L.C. Public Examination and secured a prize for the same. Was leading sportsman of the school and took medals in many tournaments. Studied Sanskrit at home in traditional style with Pandit Appaswami Sastrigal of Sengalipuram and Sri Narayana Vajapeyar of Tiruvalangadu.

College Education: Presidency College, Madras. Passed Intermediate (1925-27) with Ancient History, Logic and Sanskrit, with distinction in all the three subjects.

Sanskrit Hons. (M.A.) 1927-30. Studied Nyaya Vaisesika and Sankhya-Yoga as special subjects besides Comparative Indo-European Philology and other general subjects in Sanskrit, under Mr. Prof. S. Kuppuswami Sastri, M.A., I.E.S.; pursued also study of Kavya and Nyaya with other traditional Pandits like Rishiyur Santanam Iyer. Passed in First Class with First Rank and x Five Gold Medals.

While at College, got the Visvanatha Sastri and Narasimhachari Prizes for English and Sanskrit Essays at the College and the Valmiki Day Essay Prizes and the Sanskrit ~~Oratorical~~ Oratorical Contest Gold Medal at the Sanskrit Academy, Madras.

Sarasvati Mahal Library, Tanjore: 1930 July to December:

Superintendent, in-charge of the New Descriptive Catalogues of Sanskrit manuscripts of the Library.

Research Scholarship & Ph.D. : 1931 September - 19³5: Worked as Madras University Research scholar under Mr. Prof. S. Kuppuswami Sastri on the voluminous unpublished manuscript Srngara Prakasa of King Bhoja and wrote his Thesis on the same and on its valuation by Profs. Sylvain Levi, F.W. Thomas and A.B. Keith, was awarded the Ph.D. Degree by the University of Madras.

New Catalogus Catalogorum, University of Madras:

1935 November started work on the New Catalogus Catalogorum as a Research Assistant and has continued that work up to date.

Lecturer, Reader & Professor, University of Madras:

1939, Junior Lecturer

1948, Senior Lecturer in charge of the Department.

1950 Reader & Head of the Department.

1955, Professor & Head of the Department.

Foreign Tour and work abroad: (a) 1953-54, Toured Thirteen countries

of Europe, visiting University Centres of Sanskrit and allied Studies, Institutes, Museums and Libraries; lectured and also catalogued 20,000 manuscripts in the unsurveyed collections in different countries of Europe and wrote a book "Sanskrit and Allied Indological Studies in Europe", (University of Madras)

(b) 1958 Visited U.S.S.R. on a Government of India Indological Delegation; visited Oriental Institutes, Libraries & Manuscripts collections.

(c) 1962-63 Visited Nepal twice for work on the Mss. Collection of the Bir Library and National Library, Kathmandu.

(d) 1964 Toured United States on a Leadership Invitation of the State Department; and visited leading University Centres, Libraries etc. lectured and surveyed manuscripts collections in U.S.

(e) 1964 Toured Japan, Phillipines, Viet-Nam, Cambodia, Thailand and Malaysia.

Universities: Has been connected with several Indian Universities as Member of Boards of Studies or other special Experts' Committees and Examiner: Has been Member of several Special Committees of the University Grants Commission.

1950-1951
1951-1952
1952-1953
1953-1954
1954-1955
1955-1956
1956-1957
1957-1958
1958-1959
1959-1960
1960-1961
1961-1962
1962-1963
1963-1964
1964-1965
1965-1966
1966-1967
1967-1968
1968-1969
1969-1970
1970-1971
1971-1972
1972-1973
1973-1974
1974-1975
1975-1976
1976-1977
1977-1978
1978-1979
1979-1980
1980-1981
1981-1982
1982-1983
1983-1984
1984-1985
1985-1986
1986-1987
1987-1988
1988-1989
1989-1990
1990-1991
1991-1992
1992-1993
1993-1994
1994-1995
1995-1996
1996-1997
1997-1998
1998-1999
1999-2000
2000-2001
2001-2002
2002-2003
2003-2004
2004-2005
2005-2006
2006-2007
2007-2008
2008-2009
2009-2010
2010-2011
2011-2012
2012-2013
2013-2014
2014-2015
2015-2016
2016-2017
2017-2018
2018-2019
2019-2020
2020-2021
2021-2022
2022-2023
2023-2024
2024-2025

Promotions of Sanskrit: 1956 appointed by Government of India as Member of the SANSKRIT COMMISSION set up for reporting on the condition of Sanskrit learning in the country and recommending steps to promote and improve the same; toured the country in this capacity and visited numerous Sanskrit Institute and Mss. Libraries. 1956: Member of the CENTRAL SANSKRIT BOARD set up by the Education Ministry for the promotion of Sanskrit Studies. Member of INDOLOGY COMMITTEE OF THE MINISTRY and Correspondent for the Rare Texts Edition Scheme of the Ministry for Publication of Sanskrit Mss. Catalogue.

1963-66 Chairman of the CENTRAL SANSKRIT INSTITUTE (Kendriya Sanskrit Vidya Pitha) set up by the Ministry of Education.

1964 - Invited to deliver the First Convocation Address to Sri Kameshwar Singh Sanskrit University, Darbhanga and set forth the character, nature and work of Sanskrit University.

Sanskrit Manuscripts: Apart from being engaged on the work of the New Catalogus Catalogorum, has visited and examined numerous collections of Mss. in public and private possession in the country. For Education Ministry, prepared a scheme for publication of Mss. Catalogues with Central ~~Govt~~ Government assistance and has been correspondent of the Scheme.

1959, worked on the Manuscripts Committee of UGC. for visiting manuscripts collections in University centres and recommending proposals for similar promotion of Mss. - work in University centres. Participated in organising the Education Ministry Seminar in 1963 on Mss. and Textual criticism and brought a half book on the occasion 'Mss. Catalogues, Editions (Govt. of India. Toured Europe, U.S.S.R., U.S. Japan and S.E. Asia, surveyed Mss collections there and prepared inventories of uncatalogued collections (1953-54, 1957, 1964).

Visited Kathmandu twice to advice the Nepal Govt. on the Mss. in the Bir & National Libraries at the instance of the Indian Aid Mission.

Learned Institutions & Research Projects: Member and Secretary,
Kuppuswami Sastri Research Institute. Formerly Secretary and
now Vice-President, Sanskrit Academy, Madras.
Member, Supervising Research and Publication, Sanskrit
Education Society, Madras.

Member, Advisory & Editorial Committee, Adyar Library, Madras.

Member, All-India Oriental Conference.

Joint Secretary, Samskrita Visva Parishad, Bombay

Member, B.O.R.I., Poona.

Member, Linguistic Society of India.

Member, Asiatic Society of Bengal, Calcutta.

Member, Indian P.E.N.

Member, Indian Institute of World Culture, Bangalore.

Member, Royal India, Pakistan, Ceylon Society, London.

Member, Editorial/Advisory Committee, New Sanskrit Dictionary,
Deccan College Research Institute, Poona-6.

Member, Purana Project, All-India Kashiraja Trust, Banaras.

Member, The Indian Advisory Committee of the American Institute
of Indian Studies, Poona-6.

All India Oriental Conference: As General Secretary from 1951 to 1959.

Contributed to the toning up and development of the work of the
Conference and its publications.

1959. Vice-President. 1960-62: President.

Government of India, Ministry of Education: Member of Central Advisory
Board of Archaeology; Gazetteer Revision Committee; Executive

Committee of National Commission for Co-operation with Unesco.

Committee for Central Institute of Indology.

Committee for Scholarships in Music and for selecting Artistes
for foreign delegations.

Ministry of Information & Broadcasting: Special Advisor for Sanskrit
for All India Radio. Advisory Board (Music) for AIR.

Advisory Committee of the Publications Division.

Other Govt. Committees: Philatelic Bureau for advising of Ministry of
Posts & Telegraphy on special stamps for Kalidasa, Tyagaraja etc.
Panel for Screening of Obscene Literature, Ministry of Finance.

The National Academies: Member from inception of its General Council and Convenor of the Sanskrit Board of the Sahitya Akademi. Also Member of its Executive Council for some terms. Member of General Council and Executive Committee, almost from inception, of the SANGEET NATAK AKADEMI and also its publication and other Sub-Committee; and of the State Auxiliary, Madras State Sangita Nataka Sangham.

Other autonomous bodies set up by Education Ministry:

The National Book Trust.

The Indian Institute of Advanced Studies, Simla.

Other Art-Bodies: Secretary, Music Academy, Madras.

Member, Sangeet Natak Akademi & National School of Drama, Delhi.

Vice-President, Bharatiya Natya Sangh, Delhi.

President, the Madras Natya Sangh.

President, Sanskrita Ranga, Madras.

Member, All-India Kalidasa Festival Committee, Ujjain.

Art Purchases Committee, Ministry of Education.

Editing: Journals, Serials and Periodic Publications:

Journal of the Music Academy, Madras, From Vol. V. 1936 onwards.

Journal of Oriental Research, Madras (from Vol. XIV, onwards).

The Sanskrita Pratibha, Sahitya Akademi.

The Sanskrita Ranga Annual, Madras.

The Malayamaruta, Central Sanskrit Institute, Tirupati.

The Publication of Kuppaswami Sastri Research Institute and Music Academy, Madras.

The Madras University Sanskrit Series.

Member of the Editorial/Advisory Committee of the Annals of Oriental Research, University of Madras.

The Adyar Library Bulletin, Madras.

Purana Bulletin.

Sangeet Natak, Delhi.

International Conferences: Attended the International P.E.N. Dublin 1952.

Attended the International Music Education Conference of Unesco, Brussels, 1953.

Attended the International Union of Orientalists, Paris, 1953.

Attended the Association of British Orientalists, Edinburgh, 1964.
Attended the Annual Meeting of the American Oriental Society,
New York, 1964.

~~Thx~~ Attended the Association for Asian Studies, Washington, 1964.
Attended the Annual Meeting of the American Philosophical
Society, Philadelphia, 1964.

Attended the International Society for the History of Religion,
New York, 1964.

Attended XVI International Congress of Orientalists, New Delhi
1964. - Member of the Organising Committee.

Recognitions & Awards : "KAVIKOKILA" for his poetic composition in
Sanskrit and ~~XXXXXXXXXXXX~~ "SAKALA-KALA-KALAPA" for his versatil
talents in and contributions to different branches of study,
both conferred by His Holiness Sri Sankaracharya of Kanchi
Kamakoti Pitha.

P.V. Kane Gold Medal for distinguished Indological work by the
Asiatic Society, Bombay.

Ecole Francaise d' Extreme-Oriental, Paris: Honorary Membership.

The Noble Order of St. Martin; Austria: Hony. Membership and
Gold Medal for distinction in Arts and Sciences.

All India Oriental Conference: Elected President, Classical
Sanskrit Section, XV Session, Bombay, 1949.

Elected Fine Arts & Technical Sciences Section XIX Session,
University of Delhi, 1959.

Elected General President XXist Session, Srinagar, Kashmir, 1961.

"PADMA-BHUSHAN" - Republic Day Award from the President of India,
January 1962.

Fellowship of the Sangeet Natak Akademi (National Academy of
Music, Dance & Drama), 1964.

Invited by Govt. of India (Ministry of Information & Broadcasting
to deliver the Patel Memorial Lectures.

SAHITYA AKADEMI PRIZE for Sanskrit Research for his book Bhoja's
Srngara Prakasa, 1966.

His contribution in the form of separate books, larger or small,
Number 70 and Papers in various Journals, Periodical publications and
special volumes, over 700.

“महीपो मनुनीतिचोलः”

डाक्टर वे. राघवः

अमृतवाण्यां मुद्राण्य प्रकाशितः

“KING MANUNITI CHOLA”

The following verses present a story from the legends of the renowned Chola Kings of Tamilnad. There is scarcely a Tamil child who will not recount with bated breath this story of the terrible righteousness of King Manu-niti-chola of Tiruvarur.

*Tiruvarur (in Tanjore District), one of the ancient Chola Capitals, famed in the annals of Tamil history and culture, was being ruled over by king Manu-niti-kanda-chola, so named because of the rigour with which he maintained law and righteousness, not swerving from the path laid down by Manu. He had established a bell at the entrance to his palace, which any being in his kingdom, wanting justice to be done or grievance to be redressed, could freely approach and ring, and to whose call the king immediately responded.

One evening the King's son, the young Prince, while going round the main streets of the Town in his chariot, ran over a calf ; the mother cow rang the bell at the King's palace ; the King issued forth, saw the tragedy and decreed that the Prince should pay with his life for the rash drive ; accordingly the chariot was driven over the Prince, who cheerfully laid down his body for the ordeal. Pleased at King Manuniti's unparalleled enforcement of righteousness, God Tyagaraja, Patron-Deity of Tiruvarur, manifested Himself, revived both the calf and the Prince, and blessed them all. •

The story has been sung and dramatised in old Tamil opera-compositions ; the Periapuranam of the 12th century which narrates the lives of the Saivite Saints

speaks of this Tiruvarur story ; in an inscription dated 28.D. 1123 of Parakesari Vikramachola's time, one Palayur Udayan Banaraja describes himself as a descendant of the person who was minister to Manu Chola at the time when the King sentenced his son to death for crushing a calf. In the Ceylonese Buddhistic chronicle, Mahavamsa, the story is found and the Tamil Chola King figuring in it is given the name Elara.

At Tiruvarur itself a beautiful monument presenting the tragic story in stone stands to this day on the North-east end of the Tyagaraja Temple, and a photograph of the same is reproduced here.

V. Raghavan.

Sculpture of the Car running over the Prince
at the North-East Gate of the Tyagaraja Temple
at Tiruvarur

॥ महीपो मनुनीतिचोलः ॥

डाक्टर वे. राघवः

(१)

चोलभूमिषु कवेरजाकरो-

ल्लालितासु कमलापुरे^१पुरा ।

आरराज मनुनीतिचोल इ-

त्यारुययार्थयुनयावनीपतिः ॥१॥

तत्पुरे सदभिधे कदाचन

व्योम्नि पाटलितपश्चिमानने ।

विप्रमज्जनजलाहतिध्वना-

२विन्दिशलयतटेषु सर्पति ॥२॥

उद्भवूत पथि पश्चिमे^३ ध्वनिः

प्रावृषेण्यवनघोषमेदुरः ।

सद्य एव दहशे रयोत्तमः

सान्ध्यमेव इव जङ्गमो जवी ॥३॥

व्योमचारिभिरिवोद्धृताङ्घ्रिभिः

फेनिलाननमहो तुङ्गधैः ।

मुक्तरश्मि परिमत्तयन्तृकं

खे व्यखेलि मरुदेणमन्निधैः ॥४॥

1. Tiruvarur. 2. Indiralaya=Kamalalaya, the huge tank at Tiruvarur. 3. On the west main car street.

एष राजसुत इत्युदीरणा-

रम्मिपौरवदनंभ्य उद्ययौ ।

दाहणो हृदयदारणो रवः

स्तम्भिता नतिममुद्धताः कराः ॥९॥

मग्नजानु तुरगैर्दिवि स्थितं

प्रोच्चचाल पतयालुशेखरः ।

‘क्रीकृतै’ रपि रथाङ्गमन्वयो

घट्टिताश्च परितः परस्परम् ॥१०॥

बाष्पपूष्पटलावृतानन-

स्पन्दशून्यजनतानिरीक्षितः ।

भ्रान्तमूढवदनो रथात्क्षणत

स्थापितात्स युवराडवातरत् ॥११॥

पथ्युदग्रमुदि विपुतो ललन्

कोऽपि चक्रमुखपातपेषितः ।

तर्णकोऽङ्ग ददशे ह्यधोरथं

रक्तपङ्कगतमांसपिण्डकः ॥१२॥

गोपुरेऽरथजवेन नर्तिता

वानराः किलकिलाश्च तत्यजुः ।

तच्च बैशासमिवेक्षितुं खगैः

स्त्रे समेत्य बलनैरभूयत ॥१३॥

1. The western temple tower on that street which is full of monkeys and over which birds always hover in the evenings.

सान्ध्यसञ्चरणमोदनिर्गतः

पथ्यवाप्तशिशुघातकक्षितः ।

सन्नसन्नतविवर्णिताननः

साश्रुकम्पजनशून्यवीक्षितः ॥

तं पुरोगतचर्छिं स वत्सकं

नेक्षितुं प्रभुगमौ युवप्रभुः ।

संकुचद्वष्टुदश्रुतागितः

पादचारमभिमौघकं गतः ॥१०-११॥ (पुग्मकम्)

(२)

धरणीतलवैशासं त्विदं

स्तिमिता वीक्ष्य परस्परं ततः ।

कथयन्त इवात्मनश्शुचं

व्यमिलन्नृत्तगणा नमःपथे ॥१॥

मनुनीतिमहीपतिर्निशा-

मुखनृत्यत्तमलापुरेश्वरम् ।

समुपास्य, निरीक्ष्य कर्म च

प्रथमं याममभूदनिद्रितः ॥२॥

उपशान्तपुरीदिगुद्वलद्-

गुरुहुम्नामशृणोत्तदा नृपः ।

क्रमशश्च गतां सुतारतां

निमिषेण स्वगृहं समागताम् ॥३॥

परिवर्तितकन्धराकुल-

क्षितिपश्रोत्रमुगेऽपतत् क्षणात् ।

निजसौघबहिःप्रतिष्ठिताद्

ऋतवण्टानिलयान्महाध्वनिः ॥४॥

“विषये मम जन्तुरल्पकोऽ-

व्यपयोदत्तखलेन पीडितः ।
वृ

स्वयमेत्य ममालयं स्पृशे-

द्यदि घण्टामिह कल्पितां मया ॥

अपि निश्चयवुध्य तं क्षणाद्

व्यवहारं परिशोधयाम्यहम् ।”

इति कल्पितया हि घण्टया

स नृपोऽगान्मनुनीतिसत्प्रथाम् ॥५-६॥ (युगमकम्)

ऋतबोधकघण्टिकाध्वने-

र्बहिरेत्य क्षितिपोत्तमः पुरः ।

पशुमुन्मुखकृष्टघण्टिका-

गुणमालोक्य गृहान्निव्रजत् ॥७॥

भृशफेनिललम्बितास्यया

स गवानीयत पश्चिमायनम् ।

समुपेत्य च गोपुगाग्रतः

क्लृप्तं प्रैक्षि गवा स भूपतिः ॥८॥

स गवा सह सीददन्तरः

प्रवहद्वाष्पझरः पुरो नृपः ।

निजसुनुरयं व्यलोक्य-

द्भ्यलज्जाव्यसनैरिवाचलम् ॥९॥

(३)

पाश्चात्यषण्ठापथमेत्य तस्थौ

निष्पन्दगात्रा जनता प्रमाते ।

अवाक्यमन्योन्यमवेक्षमाणा

रोमाञ्चमापत्तिजराजकृत्ये ॥१॥

गतेऽहि तद्वैशसदृष्टसोढा

द्रुतं गतः प्रातरिदं भविष्यत् ।

प्रपञ्चक्षुस्सुनरामसोढा

स गोपुरेणावृत एव तस्थौ ॥२॥

कृपाणधारात्रतघृच्च मूपो

नैवोदपश्यन्मनुनीतिचोळः ।

मुखं स्वपुत्रस्य न वाश्रु पौर-

शुद्धान्तमन्त्रधाननतः प्रवाहि ॥३॥

श्रुत्यागेशसंस्थानमुखो महीपः

क्षणं निमीलयाक्ष्यविकारिवर्णः ।

यावत्स्थितस्तत्तदुपाहरत् स्वं

1. Owing to the high temple wall and the higher tower here, it takes a long time for the morning sun-light to fall on this street.

2. Tyagaraja, the deity at Tiruvarur.

देहं धरण्यां युवराट् प्रसन्नः ॥४॥

उन्मुक्तमर्माच्छिदुदग्रनादाः

स्वहस्तविक्षिप्तमुखं जनौघाः ।

न सेहिरे कर्णयुगं पुरस्ता-

त्प्रस्थाप्यमाने रथधर्मराजे ॥५॥

क्षणात्समृद्धावितुरङ्गयोधः

संवर्तमेघप्रमथोग्रयोधः ।

रथो व्यपागान्मनुनीतिसूनो-

देहोपरि स्वं प्रकटय्य मारम् ॥६॥

(४)

नाद्यापि धौरुदितानि गतानि शान्ति

नाद्यापि तस्य नृपतेर्लघु मानसं वा ।

सुद्यः पपात नभसः कुसुमप्रवृष्टिः

काप्याविरास महनीयसुधांशुशोभा ॥१॥

वत्सेन स्वपदानतेन स नृपः,

सा गौर्निजोघोमुखा-

धावद्वत्सयुता, जनाश्च परमा-

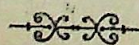
नन्दान्तरङ्गसह ।

मध्येनन्दनसूनसौरममहं

साम्बं समाविर्भव-

त्समेरास्यं वन तृष्टुश्च सकला-

स्त्यगप्रसन्नं महः ॥२॥

By the Same Author

The New Catalogus Catalogorum

Bhoja's Sringara Prakasa
Some Concepts of Alankara Sastra
Number of Rasas

Anandaranga Champu
Mudrarakshasa Nataka Katha
Snushavijaya
Aryasatakavyakhya
Sringaramanjari

Rasalila
Kamasuddhi
Phalguna
On the Banks of the Cauvery
Gopa Hampanna
Svarajyaketu
Mahatma
Devabandi Varadaraja

Dr. Ranghavan's
Contemporary
Contributions to
Sanskrit Literature

Dr. Elsha S. V. V.

One of the most prolific and gifted writers of our contemporary period Dr. Raghavan Ateere. He is a brilliant scholar, an incisive critic and an original thinker. He is no less a creative writer. His poems have won him the title of Kavi-kopila. His prose has earned for him a name distinction. His plays have enthralled him to men and all. It is the combination in him of the scholar and the creative writer, of the thinker and the poet that marks him out as the most remarkable personality of our twentieth century. Among his poems were

Among his poems there is one long poem, Mahakavya, or at least a long poem, Mutuswami Dikshitar one of the Trinity of Carnatic music apart from seven shorter poems - all published in the Sanicra issue of the Sanikrita Prathibha, a half-yearly periodical of the Sanikrita Akademi of which he is the Editor. It is the long poem, the insignia of Kavikotila from his Holiness Jagadguru Shankaracharya of Kanchi. Dr. Raghavan has also translated a few large numbers of poems of other languages into Sanskrit. Some three of these have already been published in the Sanikrita Prathibha mentioned above. They are all well-known pieces such as For translators or adapters Dr. Raghavan has picked up such well-known pieces as Keats' La Belle Dame Sans Merci, Gray's Ode to Spring and Horace's Posterior Adios. In his translation Dr. Raghavan has been very faithful to the original, yet very true to the spirit of Sanskrit which reads in the "Nir-daya devi" and Sanskrit translation of Keats' La Belle Dame Sans Merci and does not have the feeling of an original composition. If you will reproduce the verses to give an English original.

२॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

प्रायः कवचमरां लुज

[illegible]

By the Same Author

The New Catalogus Catalogorum

Bhoja's Sringara Prakasa
Some Concepts of Alankara Sastra
Number of Rasas

Anandaranga Champu
Mudrarakshasa Nataka Katha
Snushavijaya
Aryasatakavyakhya
Sringaramanjari

Rasalila
Kamasuddhi
Phalgun
On the Banks of the Cauvery
Gopa Hampanna
Svarajyaketu
Mahatma
Devabandi Varadaraja

Dr. Raghavadas
Contemporary
Contemporary Literature

Dr. Elsa S. V. V.

One of the most prolific and gifted writers of the contemporary period Dr. Raghavan Aiyer. He is a brilliant scholar, an incisive critic and an original thinker. He is no less a creative writer. His poems have won him the title of Kavi-kopila. His prose has earned for him a name of its own. His plays have secured him to men and all. This is a combination writer, often thinker and an poet that makes him out as the most remarkable personality of the twentieth century. Among his poems were in

Among his poems there is one long poem, Mahakavya, in life and Kritis of Muthuswami Dikshitar one of the Trinity of Carnatic music apart from seven shorter poems - all published in the Sanskrit issue of the Sanikrita Patrika, a half-yearly periodical of the Sanikrita Akademi of which he is the Editor. It is the long poem, the Mahakavya, that has earned for him the insignia of Kavikokila from His Holiness Jagadgurur Shankaracharya of Kanchi. Dr. Raghavan has also translated a few English poems of our language into Sanskrit. Some three of these have already been published in the Sanikrita Patrika mentioned above. ~~They are all well known~~ pieces such as Fox's translation or adaptation Dr. Raghavan has picked up such well known pieces as Keats' La Belle Dame Sans Merci, Gray's Ode to Spring and Horace Ross's Posterior Adios. In his translation Dr. Raghavan has been very faithful but too literal, yet very true to the spirit of Sanskrit which reads up to "Nir-daya danti" and Sanskrit translation of Keats' La Belle Dame Sans Merci and does not have an feeling for it and is the reading it appears as if it is an original composition. If you may reproduce the verses to give an English original.

२॥ ६०॥ ५॥ १॥ १॥

500 18 0 11 9 11 2 5 11 11

भायल दवर मरा लुग

॥ अथ श्रीगणेशोत्थान ॥

I met a Lady in the woods,
 Full beautiful - a fairy's child,
 Her hair was long, her foot was light,
 And her eyes were wild.

एवं एतद् वदति
 श्रीमद्-कविः श्रीमद्भारवि २०१

॥ श्रीमद्भारविः श्रीमद्भारविः ॥
 एतद् वदति श्रीमद्भारविः ॥

She found me roots of helish sweet,
 And home yielded and manna dew,
 And sure in language strange she said,
 "I love to see thee!"

In ~~the~~ Madhugiri, an adaptation of
 T. Gray's 'Ode on the Spring', he allows his
 Muse to soar high - and the result is
 obvious. His adaptation really turns out to be
 an improvement on the original. The busy
 skeleton of an old poet puts on flesh
 at the hands of our author and is clothed in
 an expressive voice sweet and charming.
 Compare the following cold three lines
 in English:

Base as some water's brashy brine
 With me in mead shall sit and drink
 (As some reclined in mead shall sit)
 with our author's more luxuriant
 four lines in Sanskrit:

आसीत्तस्मिन् वनम् अस्मिन् वनम्
 सुखं तस्मिन् वनम् अस्मिन् वनम्
 निवसन् वनम् अस्मिन् वनम्
 एतद् वदति श्रीमद्भारविः ॥

Dr. Raghavan's keenness of eye is ~~the~~
~~frustrated~~ by his going to ^{use of} Vasanta
 to make a metaphor for his ^{use of} Vasanta
 poem which dealt with Vasanta ^{at} (Spring). That is ^{an} ^{excellent} ^{poem}
 excellence.

The earlier one of Dr. Raghavan's poems is
 'Tolstoy Havillagudhar' ca. The inspiration
 for this was provided by the legend of the
 Green Stick (Havillagudhar) noticed by
 Dr. Raghavan ~~when he went to see~~ Tolstoy's
 tomb in Esniapoly in Republic of U.S.S.R.
 when he went to see it in 1958. He was so
 inspired by the sight that he composed the
 poem there and then. The legend of the
 Green Stick is:

42/11/58-2/11/58: 04 1 1 0 8

PUBLICATIONS OF DR. V. RAGHAVAN
Professor of Sanskrit, Madras University, Madras
No. 7, Srikrishnapuram St., Royapettah, Madras-14.

1. The New Catalogus Catalogorum, Pt. I. 1949. Revised Edn. 1968.
University of Madras, Madras-5.
(A complete Register of Sanskrit and allied works and Authors
with lists of their manuscripts in India and abroad and edns.)
- 2,3,4. -do- Vol. II 1966; Vol. III, 1967; Vol. IV, 1968.
5. The Indian Heritage: An Anthology of Sanskrit literature in
Translations - sponsored by Unesco 1957. Indian Institute of
World Culture, Bangalore - Now on its 3rd edition.
6. Bhoja's Srngara Prakasa, Parts I & II, 1940, 1943. Complete
Revised publication 1963 (1000 pages).
7. The Number of Rasas. 1940. Adyar Library, Madras, 2nd Edn. 1967.
8. Some Concepts of Alamkara Sastra. 1942. Adyar Library, Madras.
9. The Mahabharata (Condensed version, Translated with Notes etc.)
1935 - G.A. Natesan & Co., Madras.
10. The Bhagavata (Condensed Version, Translated with Notes etc.)
1937 - G.A. Natesan & Co., Madras.
11. Prayers, Praises and Psalms. Compiled from Sanskrit and Trans-
lated with Notes and indices 1939. G.A. Natesan & Co., Madras.
12. Sanskrit and Allied Indological Studies in Europe 1957, Madras
University, Madras-5.
13. Yantras or Mechanical Contrivances in Ancient India. 2nd Revised
edition 1955. Indian Institute of World Culture, Bangalore.
14. The Social Play in Sanskrit, 1953. Indian Institute of World
Culture, Bangalore.
15. Love in the Poems and Plays of Kalidasa, 1955. Indian Institute
of World Culture, Bangalore.
16. Modern Sanskrit Writings, 1956. Adyar Library, Madras. Also in
Contemporary Indian Literature, 1957, Sahitya Akademi, New Delhi.
17. The ^vSushaviyaya of Sundararaja Kavi. Edited with Original Comment-
ary, 1944. University of Madras, Madras-5.
18. Aryasatakavyakhya, a new original Sanskrit Commentary, Poona, 1944.
19. Mndrarakshasa Natakakatha of Mahadeva. Edited with critical Intro-
duction & Appendices. 2nd Edn. 1948. Sarasvati Mahal Library,
Tanjore.
~~Language and Literature - Marriyam - 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025~~
-do- New History of the Indian People, Vol. II, New Delhi
Literary Criticism, Drama, Dance, Music - Encyclopaedia, American
Sanskrit Literature, Music, Dance: Revised Indian Gazetteer,
New Delhi.
Indian Poetry, Dictionary of Poetry and Poetics, New York.
Cultural Heritage of India, R.K. Mission, Institute of Culture,
Calcutta.
Numerous articles in the Tamil Encyclopaedia, Madras.

I met a Lady in our woods,
Full beautiful - a fairy's child,
Her hair was long, her foot was light,
And her eyes were wild.

५ नदं सवाहु द वी मे
 १ गिरिमयु- फल । चि अश्वरूपानां २-॥
 १ चि अगिरा स्फुटमवदत्
 'सुहृदं' तां कायमे ५ इति' ति ॥

She found me hosts of keli's sweet,
And home yielded and manna dew,
And sure in language strange she said,
"I love to see thee!"

In his ~~the~~ Madrugada at adaptation of T. Gray's Ode on an spring, he allows his Muse to soar high - and the result is obvious. His adaptation really turns out to be an improvement on the original. The baby skeleton gets old poet puts on flesh at the hands of our author and is clad in an expression so true sweet and charming. Compare the following old three lines in English:

Basal some water's freshy brine
With an at most shall set and tank
(At sea declined is rest to set at)
with at our auto's more luxuriant
from lines is Gansuit!

कस्तुरी सुगन्धि व द्वा विष्टा शृङ्गेण-
 दूजापित सुति ग वी। जिह्व त द्वा स पा लाम् ।
 चिन्तो पगू हन रसेन सुरनं शन्यान्
 एषो इ च दी च मन्त्रे मनः ॥ १५ ॥

A proof of Dr. Raghavan's keenness of eye is also furnished by his going to find Varanasi lakes where fish are abundant for sale which he all went Varanasi (^{cent} Spring). There is an Agency for excellence.

The early life of Dr. Raghavan's poems & 'Tolstoy Havillagualas' ca. The inspiration for this was provided by the legend of great Coraan Stick (Havillagualas) noticed by Dr. Raghavan ~~when he went to see~~ ^{near} Tolstoy's tomb in Esniapoly in Republic of U.S.S.R. when he went to see it in 1958. He was so inspired by the sight that he composed the verses there and then. The legend of great Coraan Stick is:

42-1128-3-1128: 04 1 0 8

PUBLICATIONS OF DR. V. RAGHAVAN
Professor of Sanskrit, Madras University, Madras
No. 7, Srikrishnapuram St., Royapettah, Madras-14.

1. The New Catalogus Catalogorum, Pt. I. 1949. Revised Edn. 1968.
University of Madras, Madras-5.
(A complete Register of Sanskrit and allied works and Authors
with lists of their manuscripts in India and abroad and edns.)
- 2,3,4. -do- Vol. II 1966; Vol. III, 1967; Vol. IV, 1968.
5. The Indian Heritage: An Anthology of Sanskrit literature in
Translations - sponsored by Unesco 1957. Indian Institute of
World Culture, Bangalore - Now on its 3rd edition.
6. Bhoja's Srngara Prakasa, Parts I & II, 1940, 1943. Complete
Revised publication 1963 (1000 pages).
7. The Number of Rasas. 1940. Adyar Library, Madras, 2nd Edn. 1967.
8. Some Concepts of Alankara Sastra. 1942. Adyar Library, Madras.
9. The Mahabharata (Condensed version, Translated with Notes etc.)
1935 - G.A. Natesan & Co., Madras.
10. The Bhagavata (Condensed Version, Translated with Notes etc.)
1937 - G.A. Natesan & Co., Madras.
11. Prayers, Praises and Psalms. Compiled from Sanskrit and Trans-
lated with Notes and indices 1939. G.A. Natesan & Co., Madras.
12. Sanskrit and Allied Indological Studies in Europe 1957, Madras
University, Madras-5.
13. Yantras or Mechanical Contrivances in Ancient India. 2nd Revised
edition 1955. Indian Institute of World Culture, Bangalore.
14. The Social Play in Sanskrit, 1953. Indian Institute of World
Culture, Bangalore.
15. Love in the Poems and Plays of Kalidasa, 1955. Indian Institute
of World Culture, Bangalore.
16. Modern Sanskrit Writings, 1956. Adyar Library, Madras. Also in
Contemporary Indian Literature, 1957, Sahitya Akademi, New Delhi.
17. The [~]Sushavijaya of Sundararaja Kavi. Edited with Original Comment-
ary, 1944. University of Madras, Madras-5.
18. Aryasatakavyakhyā, a new original Sanskrit Commentary, Poona, 1944.
19. Mudrarakshasa Natakakatha of Mahadeva. Edited with critical Intro-
duction & Appendices. 2nd Edn. 1948. Sarasvati Mahal Library,
Tanjore.
~~Language and Literature - Marathi and Telugu, New Delhi.~~
-do- New History of the Indian People, Vol. II, New Delhi.
Literary Criticism, Drama, Dance, Music - Encyclopaedia, American
Sanskrit Literature, Music, Dance: Revised Indian Gazetteer,
New Delhi.
Indian Poetry, Dictionary of Poetry and Poetics, New York.
Cultural Heritage of India, R.K. Mission, Institute of Culture,
Calcutta.
Numerous articles in the Tamil Encyclopaedia, Madras.

I met a Lady in our woods,
Full beautiful - a fairy's child,
Her hair was long, her foot was light,
And her eyes were wild.

मंद लाल दृष्टि
मृदु स्वर - लाल। निरंतर स्वर २-४।
निःशब्द स्वर २-४।
रुद्रा रति रति २-४। ॥

She found me roots of heli'sh sweet,
And home you'd and mauna dew,
And sure in language strange she said,
"I love to see thee!"

In ~~the~~ Madhusudan an adaptation of
T. Gray's 'Ode on an Spring' he allows his
Muse to soar high - and in result is
obvious. His adaptation really turns out to be
an improvement on the original. The very
sketch of an old poet puts on flesh
at the hands of our author and is closed in
an expression so nice sweet and charming.
Compare the following cold three lines
in English:

Beside some water's brashy brink
With me in mead shall sit and sing
(At ease reclined in meadow state)
with our author's more luxuriant
four lines in Sanskrit:

मन्दलाल दृष्टि मृदु स्वर - लाल।
मृदु स्वर - लाल। निरंतर स्वर २-४।
निःशब्द स्वर २-४।
रुद्रा रति रति २-४। ॥

Appreciation of Dr. Raghavan's keenness of eye is ~~an~~
~~framed~~ by his ^{use of} ~~framed~~ Vasanta
filas rather for his ^{use of} ~~framed~~ Vasanta
original ^{use of} ~~framed~~ Vasanta ^{use of} ~~framed~~ Vasanta
cent Spring). That is ~~an~~ ^{an} ~~framed~~ ^{use of} ~~framed~~ Vasanta
excellence.

The earlier of Dr. Raghavan's poems is
'Tolstoy Havillagualas' ca. The inspiration
for this was provided by the legend of the
Green Stick (Havillagualas) noticed by
Dr. Raghavan when he went to see Tolstoy's
home in Esnapoly in Republic of U.S.S.R.
when he went to see it in 1958. He was so
impressed by the sight that he composed the
verse there and then. The legend of the
Green Stick is:

PUBLICATIONS OF DR. V. RAGHAVAN
Professor of Sanskrit, Madras University, Madras
No. 7, Srikrishnapuram St., Royapettah, Madras-14.

1. The New Catalogus Catalogorum, Pt. I. 1949. Revised Edn. 1968.
University of Madras, Madras-5.
(A complete Register of Sanskrit and allied works and Authors
with lists of their manuscripts in India and abroad and edns.)
- 2,3,4. -do- Vol. II 1966; Vol. III, 1967; Vol. IV, 1968.
5. The Indian Heritage: An Anthology of Sanskrit literature in
Translations - sponsored by Unesco 1957. Indian Institute of
World Culture, Bangalore - Now on its 3rd edition.
6. Bhoja's Srngara Prakasa, Parts I & II, 1940, 1943. Complete
Revised publication 1963 (1000 pages).
7. The Number of Rasas. 1940. Adyar Library, Madras, 2nd Edn. 1967.
8. Some Concepts of Alamkara Sastra. 1942. Adyar Library, Madras.
9. The Mahabharata (Condensed version, Translated with Notes etc.)
1935 - G.A. Natesan & Co., Madras.
10. The Bhagavata (Condensed Version, Translated with Notes etc.)
1937 - G.A. Natesan & Co., Madras.
11. Prayers, Praises and Psalms. Compiled from Sanskrit and Trans-
lated with Notes and indices 1939. G.A. Natesan & Co., Madras.
12. Sanskrit and Allied Indological Studies in Europe 1957, Madras
University, Madras-5.
13. Yantras or Mechanical Contrivances in Ancient India. 2nd Revised
edition 1955. Indian Institute of World Culture, Bangalore.
14. The Social Play in Sanskrit, 1953. Indian Institute of World
Culture, Bangalore.
15. Love in the Poems and Plays of Kalidasa, 1955. Indian Institute
of World Culture, Bangalore.
16. Modern Sanskrit Writings, 1956. Adyar Library, Madras. Also in
Contemporary Indian Literature, 1957, Sahitya Akademi, New Delhi.
17. The [~]Sushaviyaya of Sundararaja Kavi. Edited with Original Comment-
ary, 1944. University of Madras, Madras-5.
18. Aryasatakavyakhya, a new original Sanskrit Commentary, Poona, 1944.
19. Mudrarakshasa Natakakatha of Mahadeva. Edited with critical Intro-
duction & Appendices. 2nd Edn. 1948. Sarasvati Mahal Library,
Tanjore.
20. Anandaranga Vijaya Champu of Srinivasa Kavi. Edited with histori-
cal Introduction and an original Sanskrit Commentary, 1948.
French Indological Institute, Pondicherry.
21. Amaramandana of Krishna. Edited with critical Introduction, 1950.
Deccan College Research Institute, Poona.
22. Srngaramanjari of Akbar Shah. Edited with Critical Introduction
and plates 1951. Dept. of Archaeology, Hyderabad (Deccan)
23. Sahendra Vilasa of Sridhara - Venkatesa, Edited with Critical
Introduction, 1952. Sarasvati Mahal Library, Tanjore.

24. Cola Campu of Virupaksha Kavi. Edited with Introduction, 1958
Sarasvati Mahal Library, Tanjore.
25. Paryantapanchasika of Abhinavagupta. Edited with Introduction
1947. University of Madras, Madras.
26. Nrttaratnavali of Jayasenapati. Edited with Critical Introduction,
Govt. Oriental Mss. Library, Madras, 1968.
27. Sarvadevavilasa. Edited with critical Introduction, 1958.
Adyar Library & Research Centre, Madras-20.
28. Agamadambara of Jayanta - Mithila Institute, Dharbanga (Joint)
~~1964~~.
29. Natakalakshanaratnakosa of Sagarandandin. Translated with Notes
Jointly with Dr. Myles Dillon, Dublin, & Dr. Murray Fowler,
Wisconsin. American Philosophical Society, Philadelphia - '6.
30. Some Lost Rama Plays. Annamalai University, 1961.
31. India, Today & Tomorrow. Sanskrit Rendering. National Book
Trust, New Delhi, 1961. Central Sanskrit Board, Education
Ministry, New Delhi.
32. Sanskrit Literature. Publication Division, New Delhi 1961.
33. The Present Position of Vedic Recitation and Sakhas. 1962.
34. The Religion of the Hindus (Joint), New York.
35. Manuscripts, Catalogues, Editions. Ministry of Education,
New Delhi, 1963.
36. Indological Studies in India, Motilal Banarsidass, Delhi, 1964.
37. Spiritual Heritage of Tyagaraja (Joint) R.K. Mission, Madras,
1957. 2nd Edition 1966
38. Sources of Indian Tradition (Joint) Columbia University, 1958.
39. Sanskrit Commission Report (Joint) Government of India, 1958.
40. Upeyanamaviyeka, Adyar Library, 1957.
41. Kalidasa, Publication Division, Govt. of India, 1966.
42. The Great Integrators: Saint Singers of India. Patel Memorial
Lectures; Publications Division, Govt. of India, New Delhi, 1966.
43. Has Contributed Chapters or Sections to the Following Volumes:
Sanskrit Literature and Literary Criticism - Encyclopaedia of
Literature, New York, 1946..
Language and Literature - Mauryan Period, New Delhi.
-do- New History of the Indian People, Vol. II, New Delhi
Literary Criticism, Drama, Dance, Music - Encyclopaedia, American
Sanskrit Literature, Music, Dance: Revised Indian Gazetteer,
New Delhi.
Indian Poetry, Dictionary of Poetry and Poetics, New York.
Cultural Heritage of India, R.K. Mission, Institute of Culture,
Calcutta.
Numerous articles in the Tamil Encyclopaedia, Madras.

44. Has edited:

37 Volumes of the Journals of the Music Academy, Madras.

20 Volumes of the Journal of Oriental Research, Madras.

And the Publications of the Sanskrit Department of the Madras University, The Kuppuswami Sastri Research Institute, the Music Academy, Madras and the Samskrita Ranga, Madras.

Editor of the Sanskrita Pratibha, National Academy of Letters, New Delhi.

45. Several Sanskrit hymns with English and Translations and Introductions.

46. Composer in Sanskrit of several poems and plays, short and long: Prekshanakatravi, Kamasuddhi, Rasalila, Vimukti, Muttuswami Dikshita Caritra Mahakavya, Anarkali etc.

47. Writer in Tamil of Several short stories, Skits, Playlets and essays; and also author of a book on Bharata Natya (Jointly), a volume of stories from Kathasarit Sagara and one volume of original short stories (Varalakshmi vratam and other stories).

48. Author of about 700 papers in various Learned Periodicals.

ooo000ooo

1. The first part of the report is a general
description of the project and its objectives.
2. The second part is a detailed description of the
methodology used in the study.
3. The third part is a description of the results
of the study.
4. The fourth part is a discussion of the results
and their implications.
5. The fifth part is a conclusion and a list of
references.

संस्कृत-भाषा-प्रचारि-सभायाः मुखपत्रम् भविष्यम्

डॉ. के. रा. जोशी, एम. ए., पीएच्. डी., साहित्याचार्यः

अद्यतनं सुभाषितम्

अबद्धं पठित्वा कुचोद्यं करोति

प्रलोक्य प्रकृष्य स्वपक्षे विपक्षान्

प्रहृष्टस्त्विदानीं तथानुष्ठितेषु ।

विपक्षेषु रुष्टो रुरुन्मत्यमूनं भोः

अबद्धं पठित्वा कुचोद्यं करोति ।

(सप्टेम्बर) गोर्वाणीतः

प्रा. दि. वि. वराडपांडे, एम्. ए.

वर्षम् २०, अंकः २१-२२] नागपुरम्, शनिवारः, दिनाङ्कः ३-१०-७०, सौर आश्विन ११, शके १८९२ [वार्षिक मूल्यम् रु. ६

वार्ता-विहारः

माध्यमिक-संस्कृत-शिक्षणम्

शिक्षातज्ज्ञानां समयो सम्पन्नः
प्रस्तावः

पुणे-नगरे डॉ. रा. ना.
दाण्डेकरैः (टि. म. विद्यापीठे
दि. १२-९-७०) पारितः प्रस्तावः
अधो दीयते । —

महाराष्ट्रराज्ये माध्यमिक-
शिक्षणे एकसूत्रतासिद्धयै सद्यः
कालानुकूलं नवशिक्षा-विधानार्थं
च शासनस्य शिक्षाविभागेन वर्ष-
द्वयात् प्राक् श्वेतपत्रिका एका
प्रकाशिता । तद्विषये जनतायाः
शिक्षणसंस्थानां, तज्ज्ञानां च अभि-
प्रायाः सर्वत्र परिसंवाद-परिपत्-
वृत्तपत्र-चर्चाद्वारा प्रकटीभूताः ।
तदनु ऐषमः वर्षारम्भे शासनस्य
एतद्विषयकं नीतिधोरणं प्रसिद्धि-
गतम् । तदनुसारं निकट-भविष्यति
कार्यान्वयं कर्तुं योजनाम् निश्चेतुं
प्रयत्नाः प्रचलन्ति ।

अनया योजनया माध्यमिक-
शिक्षणात् संस्कृतस्य स्थानं सर्वथा
नष्टं भविष्यति । तत् च सर्वांगीण-
शिक्षणदृष्ट्या हानिकरं मन्यामहे ।
संस्कृतस्य अध्ययनं महत्त्वशीलम्
इति सर्वमान्यम् एव । सा हि
भारतस्य सांस्कृतिकी भाषा ।
भारतस्य राज्यघटनायाम् अपि
तस्याः मान्यता निर्दिष्टा । महा-
राष्ट्रस्य कृते संस्कृतस्य अध्ययनं
मराठी भाषायाः अध्ययने अतीव
उपकारकं मन्यामहे । तदर्थं महा-
राष्ट्रगतेषु माध्यमिकविद्यालयेषु
संस्कृताध्यापनस्य — वैकल्पिकी
भवतु-सुविधा अत्यावश्यकी । इति
मनसिकृत्य तत्रस्थं भाषाध्ययनम्
अधोदत्त-पद्धत्या योजयितुं सूच-
यामः —

‘ किं तन्नवीकृतिरहस्यरसायनं ते ’*

डॉक्टर वे. राघवः

आकन्यमातुहिनशैलमगच्छमम्ब
पश्यन् प्रविस्तृतिमिमां निबिडाद्भुतां ते ।
घन्यासि भारतधरित्रि! जनित्रि! यत् त्व-
दङ्गे ललन्ति पृथुले वत वत्सकोटयः ॥१॥

उच्चावचं शिशुतया मुहुरम्ब वत्सा
एते मिथः कलहरोदनपीडनाद्यैः ।
† छिन्दन्ति मूर्तिमपि ते व्रणयन्ति चित्तं
क्षान्तिस्तवाङ्गं कियती ? परिपासि सर्वाङ्गि ॥२॥

कालाब्धि-बुद्बुदसदृक्षपुराण तत्त-
देशप्रजाचरितशीलनशालिविज्ञाः ।
त्वां वीक्ष्य वीक्ष्य विरमन्ति न विस्मयात् ते
किं तन्नवीकृतिरहस्यरसायनं ते ॥३॥

का ते प्रभा भगवतीह मुखारविन्दे
कालप्रताप-परिपक्वम-दीप्तलक्ष्मीः ।
यस्यामुदारगहनं स्मितमेतदन्त-
रध्यात्मचित्तमुखवह्निर्लसितं तवाम्ब ॥४॥

* नचिरात् आकन्याकुमारि आ च सिंहाशैलं यात्रां कृतवता
मया भगवतीं भारती भूमिं तस्याश्चरितं चानुध्यायता तस्या
दुरूहामजरामरती मधिकृत्य रचिता इमे श्लोकः ।

† अखण्डस्य भारतस्य पाक-भारतत्वेन द्विधाखण्डः ।

१. मराठी (मातृभाषा वा) छात्रः संस्कृतं ग्रहीतुं (अवरा)
(उच्चा) २. आंग्ली (उच्चा) स्वतंत्रः तिष्ठेत् । सर्वेषु च विद्या-
३. हिंदी (मराठी अवरा) अथवा लयेषु संस्कृतं शिक्षकः आवश्यकः
संस्कृतम् । अनया योजनया इच्छुकः स्यात् प्रस्तावस्य अस्य कार्यान्व-

यार्थं डॉ. दाण्डेकराणाम् अध्य-
क्षत्वे समितिः एका नियुक्ता
अस्ति ।

देशभक्तयोः स्मरणम्

सप्ताहे अस्मिन् आक्टोबर-
मासस्य द्वितीये दिनाङ्के महात्मनः
गान्धेः तथा च श्री. लालबहादुर
शास्त्रिणः जन्मदिवसः स्मर्यते ।
आधुनिक-भारतस्य राजनीती
द्वयोः अपि देशभक्तयोः योगदानम्
अविस्मरणीयम् एव । तयोः
पावनं स्मरणं संस्कृत-भविष्यस्य
पवित्रं कर्तव्यम् । यतः भारतस्य
सांस्कृतिकम् ऐक्यम् एकात्मता च
तथा एव रक्षितं तिष्ठति इति
द्वयोः अयि देशभक्तयोः सम्मतम् ।

अरवानां नेत नासेरः मृतः

महान्तं विषादं दुःखं च अनुभ-
वन्ति जागतिकराज - कारण-
निरताः जनाः अकालिकेन निम्ननेन
अरबनेतुः सेनापति-नासेरस्य ।
स हि आंग्लानां यूरोपीयानां च
सार्वभौमाक्रमणस्य बलवान् प्रभावी
च निरोद्धा भारतीयानाम्
अन्तरः । मुस्लिमः अपि राज-
कारणे स्वतंत्रः निर्भयः अयं नेता
सुवेक्ष-कुल्यागते संघर्षे अविचाल्यः
अतिष्ठत् । पॅलेस्टाइन-विषये
च आमरणं सुस्थिरः । अरबरा-
ष्ट्राणां नेतृत्वे स लु अद्वितीयः
एव । भावनाञ्जलिः अर्प्यते
तस्मै ।

निलंज्जं प्रभुत्वप्रदर्शनम्

उत्तरप्रदेशे महामन्त्रिणः श्री.
चरणसिंहात् त्यागपत्रम् निष्कृष्य
राष्ट्रपतेः शासनम् उद्घोषयता
राज्यपालेन लोकतन्त्रे संविधान-
विरोधि लज्जास्पदं प्रभुत्वप्रदर्शनं
कृतम् इति बुद्धनेता राजगोपाला-
चार्यः प्रतिपादितवान् ।

संस्कृत-संस्कृत-संस्कृतम् ।

संस्कृत-भवितव्यम्

संवत् २०२६ आश्विन शुक्ल ३

तावदेव प्रतिष्ठा स्याद् भारतस्य महीतले ।

जानामृतमयी यावत् सेव्यते सुरभारती ॥

माध्यमिक-विद्यालयेषु संस्कृत-विषयः

महाराष्ट्र-शासनेन बहुतराणि उचितानि कार्याणि शिक्षण-क्षेत्रे महाराष्ट्रे कृतानि । तदर्थं महाराष्ट्रस्य शिक्षा-मन्त्री कार्यचतुरः देशहितदर्शी श्री. मधुकरराव चौधरी-महा-शयः शिक्षणे आस्थाशीलानां सर्वेषाम् आदरपात्रं वर्तते । अपि च स्वशिक्षामन्त्रिणा कृतां योजनां पुरस्कर्तुं बद्धपरिकरं महा-राष्ट्रशासनं मुख्यमन्त्रिणा श्रीवसन्तराव-नाईक-महाशयेन अनुगृहीतं, वित्तमन्त्र्यादिभिश्च समर्थितं नितरां धन्यवादार्हम् । महाराष्ट्रशासनेन पुरा किल शिक्षणश्वेतपत्रिकां प्रकाश्य तूतनाः एव आशाङ्कुराः जनमनस्सु निमिताः आसन् । तत्र संस्कृत-भाषायाः राष्ट्रजीवने स्थानम् अभिलक्ष्य संस्कृत-प्रोत्साहनं क्रियेत इति आश्वासनं लब्धपदम् आसीत् । तदर्थं विविधैः जनैः स्वयोजनाः श्वेतपत्रिकाविषये शासनाय समर्पिताः ।

अनुचिता त्रिभाषा शिक्षणनीतिः

परं तदनन्तरं मन्त्रिमण्डलेन या भाषाविषये शिक्षानीतिः औरङ्गाबादनगरे उद्घोषिता, तदनु सर्वत्र महाराष्ट्रे समानः पाठ्यक्रमः अस्तु इति पूर्वमाध्यमिक-विद्यालयेषु पाठनीये पाठ्यक्रमे संस्कृत-विलोपः कृतः । तेन नाना भयवाङ्काः जनमनसि उत्पन्नाः सन्ति । पुरा खलु विदर्भेषु मिश्रसंस्कृतरूपेण संस्कृतं पूर्वमाध्यमिक-विद्यालयेषु अपि अध्याप्यते स्म । यत्र यत्र प्रयोगः अयं प्रारब्धः तत्र तत्र विद्यार्थिनः वाक्संस्कारं, भाषाशुद्धिं, कंचित् जीवनसंस्कारं च अपठित-संस्कृतानां विद्यार्थिनां तुलनया समधिकम् अधिगच्छन्तीति बहुभिः मुख्या-ध्यापकैः अयं प्रयोगः समर्थितः । परं सर्वत्र समानः पाठ्यक्रमः इति पश्चिम-महाराष्ट्रवर्तिनं पाठ्यक्रमम् अनुसृत्य शासनेन विदर्भेषु स्थिता इयं संस्कृत-व्यवस्था दूरीकृता । अपि च पश्चिम-महाराष्ट्रे उत्तर माध्यमिक-विभागे स्थितां संस्कृत-व्यवस्थां नवीने पाठ्यक्रमे दूरीकृत्य विदर्भपाठ्यक्रम-सदृशी योजना प्रचार्यते इति उभयतः पाशा रज्जुः संस्कृत-कण्ठे निबद्धा । उत्तर माध्यमिक-विभागे मातृभाषा-संवलितः कश्चित् संस्कृताध्ययन-क्रमः विदर्भेषु आसीत् परं सोऽपि इतः परं नश्येत् इति संस्कृत-जीवितं माध्यमिकविद्यालयेषु सर्वथा संशयितं संपन्नम् ।

साहित्य-परिचयः

श्रीनरसिंह-विजयचम्पूः

विद्वद्भ्यः श्रीनरसिंह-शास्त्रि-विरचितां श्रीनरसिंह-विजयचम्पू पुरस्कुर्वन्तः वयं किमपि प्रसीदामः । प्रायः संस्कृतसाहित्ये चम्पूवाङ्मयम् अधुना दुर्लभदर्शनम् । सुललितपद्येन सह रुचिरं गद्यविलसितं यत्र शोभते तादृशं चम्पूवाङ्मयं संस्कृत-साहित्यस्य विशेषः । अस्मिन् ग्रन्थे अनुबन्धरूपेण श्रीकैलासनाथस्तुतिः,—महेशावलम्बाष्टकम्, देवीस्तुतिः, श्रीकैलासनाथसमर्पणम्, श्रीमीनाक्षीसुन्दरेश्वरस्तुतिः, आत्मगीता, इति लघूनि षट्स्तोत्राणि भक्तजनानन्दकारीणि तिष्ठन्ति ।

श्रीनरसिंहविजयचम्पूः पूर्वोत्तर-काण्डरूपेण द्वौ भागौ स्तः । पूर्वकाण्डे हिरण्यकशिपोः उत्पत्तिं निरूप्य ब्रह्मदेवतः वरप्राप्तिपर्यन्तः कथाभागः । उत्तरकाण्डे च प्रह्लादस्य जन्म, विद्याभ्यासः, विष्णुभक्तिः, हिरण्यकशिपुद्वारा तस्य वधोद्यमः, श्रीनरसिंहप्रादुर्भावः, हिरण्यकशिपुवधः इत्यादयः कथा-विषयाः सुनिरूपिताः । विशेषतः उत्तरकाण्डं रमणीयतरं प्रतीतम् । कानिचित् उदाहरणानि गद्यपद्ययोः उदाहरामः । पदलाङ्कित्यम् अत्र कमनीयं भासते ।

(शेषः तृतीयपृष्ठे)

संस्कृते अनवधानं दुर्दशाकारणम्

इयं परिस्थितिः विषमा वर्तते । अनेन सुबुद्धिषु जनेषु क्षोभः । अतः मुम्बापुर्या नागपुरे च प्रतिनिधिरूपेण संमान्यानि शिष्टमण्डलानि मुख्यमन्त्रिणं शिक्षामन्त्रिणं च दृष्टवन्ति । उभावपि संस्कृते शासनस्य अनवधानं राष्ट्रहिते बाधकं स्याद् इति स्वीकृतवन्तौ । स्वयं शिक्षामन्त्री तु अद्य संस्कृते अनवधानम् अग्रे एक-सहस्रवर्ष-पर्यन्तं देशे दुर्दशाये कल्पेत इति घोषितवान् इति वृत्तपत्रेषु प्रसिद्धम् ।

डॉ. मिराशीमहाशयानां योजना स्वीकार्या

एवंगते महाराष्ट्र-मन्त्रिमण्डलं पुनर्विचारं स्वनीतेः कृत्वा विधानसभायाः अग्रिमे अधिवेशने पारयितुम् अभिलषिते शिक्षण-विधेयके समुचितं सुधारं कुर्याद् इत्याशास्महे । यावत् त्रिभाषाशिक्षणसूत्रे संस्कृतभाषायाः विकल्परूपेण व्यवस्था न स्यात् तावत् काऽपि व्यवस्था सुव्यवस्था न भवेत् । यस्याः कस्याः अपि भाषायाः विकल्पे संस्कृत-ग्रहणस्य विकल्पः अनुमन्तव्यः इति मतं वयं पुरस्कुर्मः न वयं संस्कृतम् अनिवार्यं तिष्ठतु इति पक्षं समुपस्थापयामः । परं संस्कृतं पठितुकामाः विद्यार्थिनः कुतोऽपि न निरोद्धव्याः इति बलवत् समर्थयामहे । अस्मिन् विषये म. म. डॉ. वा. वि. मिराशीमहाशयैः हिन्दी-भाषा-विकल्पे संस्कृतानुभूतेः योजना सुचारुरूपेण युक्तियुक्तं निरूपिता शासनाय च निवेदिता सा शासनमतेनापि स्वीकारार्हा भवेत् इत्याशास्महे ।

उपमा तुलना च-एकं परिशीलनम्

(द्वितीयपृष्ठतः)

स्वर्गीयाः श्री व्रजनाथ झा महोदयाः

शरणं भगवच्छरणं स्मृणं तस्य प्रभावतःतरम् ।

जननं न याहि मरणं तरुणं भज बाल मोरमारमणम् ॥ (पृ. ७७)

कुपितहिरण्यं वर्णयम् ग्रन्थकृद् वदति—

“स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना इत्यत्र तुल्यार्थकस्य” उपमा-शब्दस्य सत्त्वात् तृतीया सञ्जाता” इत्युक्त्वा उपाध्यायैः श्रान्तिसूचक-मुच्छ्वसितम् । मयोक्तम्—‘गुरुवर्य, तृतीया-चतुर्थ्याः कथे दूरे आस्ताम् । बोधनीयं प्रथममिदं यद् उपमा-तुलनयोर्मध्ये कश्चिद्भेदोऽस्ति न वा ?’ गुरुपादैरुक्तम्—‘उभावपि तुल्यार्थको ।’ शास्त्रेषु तुला उपमा चेति एकमेवार्थं प्रकटयतः ।

किन्तु उत्तरेणानेन मे शङ्का न समुचितं समाहिता । ततो मयाऽस्मिन् विषये गवेषणमकारि । गवेषणादधिगतस्य निष्कर्षस्य उभयोरर्थयोः पार्थक्यस्य च प्रदर्शनात् पूर्वतयोः पृथक् पृथक् विवेचनं प्रस्तूयते ।

‘उपमा’-शब्दस्य अर्थाः किल समरूपता, समता, साम्यम् सादृश्यञ्च । इयं भिन्नयोः पदार्थयोः समरूपता । अमरकोषं हि इमाम् ‘उपमानम्’ इत्युक्त्वा विरतः । उपमायां हि तुलनायाः परिमाणमपि कथ्यते । साहित्यशास्त्रे शब्दस्यास्य अतितरां समादरो विलोक्यते । तत्र उपमा शैलूषी^१ समाख्याता, या हि भूमिकाभेदेन सहृदयान् मोहयति । दृश्यकाव्ये यथा सर्वरङ्गेषु शैलूषस्य योगदानं तथैव उपमाऽपि सर्वेष्वलङ्कारेषु केनचन रूपेण विराजते । इत्यमियम् अलङ्कारविशेषरूपाऽपि अलङ्काराणां प्राणप्रदा बभूव । शब्दार्थो अनुप्राणितौ कृत्वाऽनया प्रमाणितं यदहं साहित्यस्य असाधारणीसुपमा समुल्लेख्या विशेषता च ।

अत एव सर्वैरालङ्कारिकैः अलङ्कारसदसि उपमायै सर्वप्रथमं पदं समर्पितम् । पाणिनीयस्य अधिकारसूत्रस्येव इयमपि सर्वानेव अलङ्कारान् व्याप्नोति । उपमेति एतादृक् समर्थतरः शब्दो यो हि श्रोतुम्, अर्थमनु-भूयितुम् उपमानोपमेययोर्वैशिष्ट्यञ्च प्रकटयितुं सर्वथा प्रभवति । यत्रेयं गजगामिनी याति, तत्र सर्वत्र प्रमोद एव प्रमोदः । तथापि एकैव गतिविशेषेण तेयं सर्वेष्वेव वाक्यार्थेषु गच्छति । कुत्रचन पूर्णरूपेण, स्फुटा कुत्रचन वा आत्मानं समाच्छाद्यपि । कुत्रचन प्रतीकरूपेण चेद-परत्र दृष्टिविभ्रमेणैव । अस्याः समेषामेषां विलसितानां विवेचनमकारि पण्डितराजेण जगन्नाथेन मामिकया समुद्भावनाया । पण्डितराजेन^२ उप-मायाश्चर्चा तादृश्या तत्परतया कृता, यथा प्रायः पूर्ववर्तिनां सर्वेषामा-चार्याणां सर्वेऽपि कथनीया विषया गतार्थाः । आलङ्कारिकाणामिव कविभिरपि अतितरां मनोरमेण प्रकारेण काव्येषु अवतारितेयम्, येन तत्काव्यस्य शोभा स्वत एवावर्धत । उपमा किल तादृश शोभनः शब्दो

‘तदनन्तरं दण्डाहत इव कुण्डलिराजः, प्राज्याज्याहुत इव ज्वलनः, केसरिसन्दर्शनजातरोष इव द्विरदवरः, तद्वाग्धृतसमिद्धकोपानलः असुर-भूपालः हुङ्कारेण तं निर्भत्स्य, “हतबुद्धितया वरीयान् विष्णुः इति मन्यसे. रे कुलदूषण, सदाधृतारो कुतः पराक्रमः, नित्यम् अत्यक्तगदे वव शक्तिः इति (पृ. १०७)

उपदेशवचनं हिरण्यहृदयेन प्रविवेश इति वर्णने इयम् उपमानमाला लक्षणीया तिष्ठति । ‘तस्य मदमत्तस्य दैत्यराजस्य तमोनिलये अन्तर्हृदये औषधमिव मुमूर्षोः, चूतपल्लवमिव दाशेरकस्य, गुण इव मूर्खस्य, ज्ञानमिव, कर्मकशरणस्य, अज्ञानमिव ब्रह्मनिष्ठस्य, वितरणमिव कृपणस्य, भूगतोद-कमिव चातकस्य न प्रविवेश ।’ (पृ. १२५) श्रीनरसिंहमूर्तेः महिमा अत्र श्रीमद्भागवत-विष्णुपुराणादिकम् अनुसृत्य वर्णितः तिष्ठति । शब्दश्लेष-विरोधाभास-शब्दार्थालंकारैः मनोहरः अयं ग्रन्थः स्वयं चम्पू-कारेण स्वव्याख्यया ग्रन्थहृदयप्रकाशनाय अलंकृतः । ग्रन्थकर्तुः पीत्रेण आयुर्वेदाचार्येण श्रीनटराजशास्त्रिणा अत्र लघुटिप्पणी विषमस्थल-बोधनाय प्रणीता ग्रन्थे शोभते । श्रीकाञ्चीकामकोटि-पीठाधिपैः श्रीजगद्गुरु-श्रीमच्चन्द्रशेखर-सरस्वतीचरणैः कृतेन मङ्गलपुरस्कारेण पण्डितराजैः वि. सुब्रह्मण्यशास्त्रिभिः विरचितया च भूमिकया ग्रन्थ-पावित्र्य-महनीयत्वे वृद्धिं गते ।

आयुर्वेदाचार्येण श्रीनटराज-शास्त्रिवरेण लिखितः उपोद्घातः सविस्तरः श्रीनरसिंह-शास्त्रिचरितं निवेदयति । अपि च नरसिंहचम्पूवाः दर्शनतः आरभ्य तेषां मनसि स्थितः प्रकाशनाभिलाषः तैः कथं बहुधन-व्ययं कृत्वा साधितः इत्यपि निरूपितम् । पितामहकृपया दायक्रमेण प्राप्तस्य धनशस्य श्रीनटराजशास्त्रिवरेण कृतः अयं विनियोगः अभि-नन्दनाहं । तेन एकसहस्रप्रतिप्रमितः अयं ग्रन्थः विना मूल्यं संस्कृत-वाणीं पठद्भ्यः विद्यार्थिभ्यः केवलम् एकप्रतिप्रेषणव्ययार्थं रु. १-२५ मित धनेन प्रेषयितुं प्रकाशकस्य संकल्पः शोभनः तिष्ठति ।

(शेषः चतुर्थपृष्ठे)

यो हि कविभिस्तत्र तत्र काव्ये प्रयुक्तः ‘स्वयमेव रमणीयतां मूर्तिमतीं पुरः स्थापयति । एतेन स्फुटमिदं यदयम् उपमा-शब्दः^३ काव्येषु आल-ङ्कारिक-चमत्कृतिकरणादन्यत् स्वाकारेणापि काव्यस्य शाब्दिकसाथि-कञ्च विच्छित्तिविशेषं संवर्धयति ।

[क्रमशः]

१. शिशुपालवधम् १. ।

२. ‘तुल्यार्थरतुलोपमाभ्याम्...’ पा. २. ३. ७२ ।

३. येनोपमीयते या चोपमितिः सा उप+मा=उपमा । आंग्ल-भाषायामियं Resemblance, equality, Similarity कथ्यते ।

४. उपमा उपमानं स्यात् ।—अमरकोषः ।

५. बुबुधे न बुधोपमः ।

६. उपमायां शैलूषी सम्प्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ।

रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥

७. सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकम् उपमालङ्कृतिः ।—(रसगङ्गाधरः) । उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः ।—(चन्द्रा-लोकः) । साधर्म्यं मुपमा भेदे ।—(काव्यप्रकाशः) ।

८. यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।—(गीता)

स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना ।—(शिशुपालवधम्)

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन ।—(कुमारसम्भवम् १. ५०)

९. यद्यपि ‘उपमा’-शब्दयोगात् निदर्शनादयोऽप्ये अलङ्काराः भवन्ति, नोपमालङ्कारः; तथापि यत्र तच्छब्दप्रयोगस्तत्र काव्यसुषमा वर्धत एव ।

प्रज्ञायाः प्रभावः

बाल मुनिश्री भानु चन्द्रविजयः [आयुः १६]

आसीत् एकः । सः विद्वत्सु श्रेष्ठः । तस्य नाम मदनमोहनः ।
घनं अपि तस्य समीपं बहु आसीत् । किन्तु पूर्वजन्मनः पापस्य उदयेन
सः द्रविद्रताम् आप्नोत् । लक्ष्मीप्रापणाय बहून् विचारान् अकरोत् ।
प्रचुरान् उपायान् च अमार्गयत् । परं यदा प्रान्ते किञ्चिदपि उपायं न
प्राप्नोत् तदा तस्य भार्या चौर्यं कर्तुं अशिक्षयत् । सा कथयाञ्चकार
यदुत गृहे अन्नस्य कणोऽपि न विद्यते... डिम्भाः च क्षुधाताः सन्तो भृशं
रुदन्तीति ।

मदनमोहनपण्डितो व्यचारयत् यदितः चौर्यकरणं महत्पापम् ।
इतश्च न अन्यः कश्चिदुपायश्चित्तपथे समारोहति । अतः कुटुम्बपालनाय
मया अनन्यगत्या चौर्यम् एव कार्यमिति । विचारमात्रेण तस्य चकम्प
हृदयम् । पस्पन्दिरे गात्राणि । पापकरणेन अतीव शुशोच स्वान्तम् ।

निशा सञ्जाता । मदनमोहनश्चौर्यं कर्तुं निरक्रामत् प्रथमं कस्य-
चिन्निर्धनस्य गृहं ययौ । तत्र दम्पत्योः संवादम् अश्रोषीत् । यथा “गृहे
भाण्डानि युद्धं कुर्वन्ति यदि किञ्चिदपि नानेष्यते तर्हि विपमोजनं
करिष्यामः” इति ।

एतं वार्तालापं पण्डितोऽभ्युज्जोत् । तस्य च दयार्द्रं हृदयम्
अरोदीत् । सः अचिन्तयत् यद् यस्य गृहे श्वः भोजनाय अन्नं नास्ति
तस्य गृहे चोरणात्को लाभः ? न हि किञ्चित्कलत्रं पारयिष्यामि, एते-
षाञ्च महदापदः अहं निदानं भविष्यामीति विचिन्त्य स्तेयार्थं पुरः
ससार ।

अग्रे एकः विशालः प्रासादः दृष्टः । दृष्ट्वा च तं प्रासादं पण्डितः
अचिन्तयत् यदुत्तमः धनपतेः प्रासादः दृश्यते । यद्यत्र स्तेयं करिष्यामि
तर्हि मम इष्टधनं प्राप्तं भविष्यतीति । तस्य प्रासादस्य तृतीयमालके
शान्तिप्रसादो नाम श्रेष्ठो विद्वलकं अवष्टम्भ्य तस्य उपविष्टः सन्निविष्टं
गणयन् आसत् । तदा रात्रौ द्विवादनसमयः आसीत् । समीपमेव दीपकः
आसीत् । तारस्वरेण किञ्चिदद्वन्द्वीन् यदुताञ्छापि द्वयोरानकयोः गणितं न
मिलति... दशवादनान् अत्र उपविष्टः अस्मि तथापि तस्य मेलकं न
प्राप्यते इति । शान्तिप्रसादस्य श्रेष्ठिनः एतानि वचनानि श्रुत्वा पण्डितः
स्वब्धः एव सञ्जातः । मदनमोहनो व्यचारयत् यदुत यस्य एतादृशः
मध्यमः प्रासादः अस्ति सोऽपि राज्यधर्मपर्यन्तं जागर्ति ? सुखेन तस्य
निद्राऽपि न आयाति ? चेत्तर्हि तत्र यद्यहं चोरयिष्यामि तर्हि तस्य
शान्तिप्रसादस्य हृदयमेव प्रस्फोटयिष्यति । तदलम् अत्र चौर्यकरणेन ।

मदनमोहनपण्डितः अग्रे ययौ । समयः कर्मणः प्रसरति । चलन्
सः राजभवनसमीपम् आयात् । “कथं तत्र प्रवेशनीयं ? बहवः तत्र
रक्षकाः” इति विचार्य पण्डितः चिन्तासागरे निमग्नः ।

प्रान्ते चतुर्थमालके यत्र उर्वीपती राजकेतुः सुप्ताप तत्र नालिकया
आरुह्य । अभिराजपर्यंकम् अयात् । तत् अधश्च आत्मानम् अञ्छा-
दयत् । इदानीं अपि राजकेतुः निद्रां नावाप । अपि च किञ्चित् मन्दं
वदति मदनमोहनपण्डितः च उत्कर्षाभूय शुश्राव । यथा...

“चेतोहरा युवतयः सुहृदोऽनुकूलाः

सम्बान्धवाः प्रणयगर्भगिरश्च भृत्याः ।

बलगन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरंगाः...”

इलापतिराजकेतुः स्वयं एव आसीत् एक कविः । ततः तिस्रः
पङ्क्तयः समारचिताः । यासु स्ववैभवम् एव वर्णितम् । श्लोककरणं
तस्य क्रीडामात्रम् आसीत् । क्षोणीपतिः स्वरचिताः त्रिपङ्क्तीः लिखित्वा
पर्यंके सुप्ताप । पण्डितप्रवरो व्यचारयत् यत् राजकेतुराजा आत्मनः
वैभवे निमज्जितः अस्ति । सः कथञ्चिदपि बोद्धव्यः । चौरस्य बोधः
कथं परात्मानं स्पृशेत् इति चिन्तयित्वा अचौर्यकरणस्य प्रतिज्ञां अकरोत् ।
तद् अनन्तरं च भित्तौ चतुर्थी पङ्क्तिम् एवं लिलेख...

“संमिलने नयनयोर्नहि किञ्चिदस्ति ॥”

पण्डितवर्यः मदनमोहनः चतुर्थीं पङ्क्तिं लिखित्वा चौर्यं अकृत्वा एव
स्वगृहं आगच्छत् । इतः राजकेतुः प्रातःकाले निद्रां हित्वा श्लोकं पपाठ ।
चतुर्थी पङ्क्तिं पठित्वा एव तस्य मोहनद्रा पलायिता । अतीव पुलकितं
तस्य हृदयं सञ्जातम् । नगरे पट्टहम् अवादयत् यदुत “यश्चतुर्थीं
पङ्क्तिं अरचयत्, सः यदि मम समीपं उपस्थितः भविष्यति तर्हि तस्मै
बहु धनं दास्यते ।”

निर्धनः खलु आसत् मदनमोहनः । गतः स अनुकाश्यपीपतिम् ।
निवेदितः रात्रिवृत्तान्तः । हृष्टः नृपो राजकेतुः । प्रदत्ता तेन पण्डिताय
महाऽमात्यपदवी । सम्मानितः एवं मदनमोहनः ।

न हि जातुचिदायं पापं कर्तुं कर्मठः । प्राप्तसद्बुद्धिबलं पापं
कर्तुं प्रस्थितस्य अपि रुन्ध्यादेव । वयं परमात्मानं प्रार्थयेम यदुत नोऽपि
सद्बुद्धिं प्रदेहीति ।

(तृतीयपृष्ठतः)

वयं विद्याथिजनोचितानि पुस्तकानि विद्याधिकरणानि कर्तुं
वाञ्छन्त्यः सर्वेभ्यः सज्जनेभ्यः शृङ्गारादिरहितां समुचितसंस्कार-
संपादिकां व्युत्पत्तिहितां चम्पूम् इमां समुपहरामः । श्रीनरसिंहशास्त्रि-
विरचिता इयं श्रीनरसिंह-विजयचम्पूः श्रीनीलकण्ठदीक्षितविरचिता
श्रीनीलकण्ठविजयचम्पूरिव श्रीनरसिंहकृता इति श्रीनरसिंहविजयं वर्ण-
यन्ती इति उभयार्थेन अनुगतार्था इति निवेदयामः । श्रीरङ्गस्थ-वाणी-
विलास मुद्रणालये कृतं चम्पूमुद्रणं शुद्धं सुन्दरं च तिष्ठति । प्राप्तिस्था-
नम्—श्री. वा. नटराजशास्त्री, आयुर्वेदाचार्यः आत्रेयाश्रमः २८ तेन्नूर
रोड, तिरुचिरापल्ली, दक्षिण भारतम्, पृ. सं २१६ मूल्यम्—रु. पञ्च
प्रेषणव्ययः रु. १-२५

के. रा. जोशी

संस्कृत-भाषा-प्रचार-सभायाः इदं साप्ताहिकं पत्रं श्री. पां. ना. बनहट्टी,
महोदयेन नारायण-मुद्रणालयं नागपुरम् इत्यत्र मुद्रितं, ‘संस्कृत-
भक्तिव्यम्’ कार्यालयः मोर-हिन्दी-भवनम्, नागपुरम् इत्यत्र
प्रा. दि. वि. बराडपांडे-महोदयेन प्रकाशतां च नीतम् ।

संस्कृत-भाषा-प्रचार-सभायाः मुखपत्रम् संस्कृत-भाषा-प्रचार-सभायाः मुखपत्रम् संस्कृत-भाषा-प्रचार-सभायाः मुखपत्रम्

डॉ. के. रा. जोशी, एम्. ए., पीएच्. डी., साहित्याचार्यः

अद्यतनं सुभाषितम्

आस्तिक्याङ्गारसंभवा स्वगुरुपत्सेवाऽऽलवालोदया
सद्वैदुष्यदला यशःफलयुता संसारमूलाऽमला ।
शौचाचारविचार-सौरभभरेः संवासयन्ती दिशः
सा विद्याव्रततिद्विजेन्द्रनिचयैः सेव्यां सदा वर्धताम् ॥

-श्री. मनुदेव मट्टाचार्यस्य (वीजीतः)

प्रा. दि. वि. वराडपांडे, एम्. ए.

वर्षम् २०, अंकः १७-१८] नागपुरम्, शनिवारः, दिनाङ्कः ५-९-७०, सौर भाद्रपद १४, शके १८९२ [वार्षिकं मूल्यम् रु. ६

वार्ता-विहारः

संस्कृतदिवसः

१७ अगस्त १९७०

रक्षाबन्धनं च

अथ कोटानगरे संस्कृतदिवसो-
निमित्तं संस्कृतायुर्वेद-विद्यालयस्य
प्राङ्गणे अभूतपूर्वः संस्कृत दिवसः
संजातः ।

प्रातःकाले सप्तवादेन पटा-
वेष्टितैः सुकितभिः विभूषितैः
निर्देशिकाभिः सह प्रभात-यात्रा
निर्गता ।

मध्याह्ने संस्कृतायुर्वेद-विद्या-
लयस्य प्राङ्गणे एका सभा संजाता ।
सभामु विबुधाः विविधजनाः
अधिकारिणः सुप्रतिष्ठिताः सुजनाः
च समुपस्थिताः आसन् । विद्या-
लयस्य ३५ छात्र-छात्राणां सुभा-
षित-श्लोकाः, संस्कृतभाषायां
भाषणानि च अभवन् । छात्रासु
३ छात्राः संस्कृतभाषायां स्वागतं
गीतेन कृतवत्यः ।

समागतेषु विबुधेषु बहुभिः
विद्वद्भिः हिन्दी-भाषायाः माध्य-
मेन संस्कृतदिवसानां कृते
स्वविचाराः प्रकटिताः ।
एषु विद्वज्जनेषु नगर-पालिका-
कोटा-नगरस्य उपाध्यक्ष-महो-
दयानां नाम विशेषरूपेण उल्लेख-
नीयमासीत् एक्स्टेन्शन आफोसर
श्री. रामकृष्ण शर्मा, श्री. रंजनलाल
पाठक, श्री. मांनसजी श्री. रा. शं.
अग्रवाल एम्. ए. महोदयानां च
भाषणानि छात्राणां कृते अवश्यमेव
सुपथनिर्देशकानि भविष्यन्तीति ।

अन्ते श्री. रामगोपाल-आचार्य
महोदयाः समुपस्थितेभ्यः विबुधेभ्यः
धन्यवादान् दत्त्वा सभायाः समा-
पनम् अकुर्वन्ति ।

शिव-संगीत-विद्यालयस्य
वार्षिक-वर्धापन-समारोहः

शिव-संगीत-विद्यालयस्य एका-
दशः वार्षिक-वर्धापन-दिवसः
गते रविवासरे आंगस्ट-मासस्य
षोडशे दिने श्रीमतां ए. के. हेमाडी
(ज्येष्ठ भूगर्भशास्त्रज्ञः) महोद-
यानाम् अध्यक्षत्वे सम्पन्नः । एत-
स्मिन् अवसरे स्वर्गस्थ पं. दि. वि.
पलूस्कर महोदयानाम् एकोनचत्वारि-
ंशद्-वार्षिक-स्मृति-दिन-समा-
रोहः अपि संजातः । हेमाडी-
महोदयैः स्वर्गस्थ रघुनाथ बळवंत
केळकर-बालगंधर्व महाभागयोः
छायाचित्रयोः अनावरणं कृतम् ।

प्रारंभे कु. सुलभा आखवे
बालिकया प्रगतिशीलस्य शिव-
संगीत-विद्यालयस्य विकासवृत्तान्तः
कथितः । तदनन्तरं श्री. गोविंदराव
महाशयैः शास्त्रीय-संगीत-साध-
कस्य बालगंधर्वस्य तथा च श्री.
प्रभाकर-चाफेकर महाशयैः र. व.
उपाख्य दादा केळकर नाम्ना अति-
कुशल-प्रथितस्य संगीतकलायाः
शिक्षकस्य परिचयात्मकं भाषणं
कृतम् ।

श्री. हेमाडी-महाशयैः अपि
समयोचिते स्वकीये भाषणे शिव-
संगीत-विद्यालयस्य प्रवर्तकस्य श्री.
प्रभाकर-सोहनी महोदयस्य अवि-
रत-उद्यम-गौरवोल्लेखः कृतः ।

अस्मिन् दिने तिसृणां संगीत-
सभानाम् आयोजनं कृतम् आसीत्
यासु श्रीमती शांता हेमाडी-
श्रीमती कुसुम चाफळे-सर्वश्री
कृष्णराव जाधव-प्रभाकर घारे-
प्रभाकर पिल्ले-भैर्याजी वडसमुद्र-
कर प्रभृतीनां कुशलकलाकाराणां
समावेशः आसीत् ।

अन्ते शिवसंगीत विद्यालयस्य
अध्यक्षैः श्रीमद्भिः काटेमहोदयैः
आभारप्रदर्शनं कृतम् ।

निवेदकः-श्यामकान्त कुलकर्णी

संस्कृत-वाग्विलास-मण्डलम्
१ संस्कृत-दिवस-समारोहः

संस्कृत-दिवस-समारोहः ऐषमः
पण्डितवर-श्री. नारायण शास्त्री-
पातुरकराणाम् अध्यक्षत्वे सभया
संपादितः । अस्मिन् प्रसङ्गे डॉ.
के. रा. जोशी, डॉ. कळमकर
महाशयानां भाषणानि संजातानि ।
श्री. पातुरकर-शास्त्रिभिः स्वर-
चितानि सुललितानि संस्कृत-
काव्यानि मधुरेण स्वरेण पठित्वा
सर्वेपि सभाजनाः संतर्पिताः ।
अन्ते कु. सुशीला-जोशी महोदयया
धन्यवाद-वितरणं कृतम् ।

२ कृष्णजन्म

गते शनिवासरे २९-८-७०
दिवसे श्री. श्यामकान्त-कुलकर्णी-
महाशयानां सभापतित्वे श्रीकृष्ण-
चरितम् उद्दिश्य श्री. वा. कु. देव-
श्री. जोशी महाशयानां रुचिराणि
संस्कृत-भाषणानि जातानि ।
संस्कृतं भाषितुकामानां जनानां
संस्कृत-वाग्विलास-मण्डलस्य सभामु
कश्चिद् उत्साहः वर्तते ।

पत्रव्यवहारः

प्रिय सम्पादक महोदयः

“अखिल भारतीय संस्कृत
दिन” संसद्-संस्कृत-विकास
समित्या एवं केन्द्रिय-शिक्षा-मंत्र-
णालयेन प्रसारित-संमिश्रा-देशा-
नुसाम् अत्र १७-८-७० दिने
अपराह्णे विलासपुर-संस्कृत-परि-
षदि अखिल-भारतीय-संस्कृत-दिन
महोत्सवः संपादितः । संस्कृत-
ज्ञानां, संस्कृत-प्रेमिणां च उप-

स्थितिः एवं रविशंकर-विश्व
विद्यालयस्य संस्कृत विभागाध्यक्षः
अध्यक्ष-पदम् अलंकार कार्यारम्भे
देवी प्रसादः संस्कृत भाषां प्रशंसा
गीतस्य, संस्कृत-भाषा-व्याप्ति
गीतस्य च गायनं कृतम् । अनंतरं
श्री. गोकुल प्रसाद पांगे (एम्.ए.)
महोदयेन राष्ट्र-धर्म-गीतं,
श्री. श्रीनिवास-शास्त्री-महाभागेन
सेना-संचार-गीतं संस्कृतमयं
पठितम् । तत्पश्चात् आयुर्वेदाचार्य
देवरस महोदयेन १९६९-७० तमे
वर्षे आचरितं परिपत्-कार्य-विव-
रणं पठितम् । तदनु संस्कृत-भाषा
लोक-व्यवहार-भाषा कथं भवेत्
इति विषये चर्चा अभूत् । तस्मिन्
श्री. त्रिपाठी-महोदयः एवं श्री.
श्यामानंद-वर्मा प्राचार्यः शासकीय
पंचायत-राज्य-प्रशिक्षण-विद्यालयः,
अन्ये च भागं गृहीतवन्तः । परि-
षदध्यक्षेण मुकुंद-केशव-चितळे
महोदयेन संस्कृत-भाषा-संमुखे याः
समस्याः उपतिष्ठन्ति तासां निरा-
करणं कर्तुम् यतितम् । अन्ते
अल्पोपहारान्तरं सभा विस-
जिता ।

केन्द्रिय-शिक्षा-मंत्रणालयेन तद्
विषयकम् आदेश-पत्रं सर्व-राज्य
शिक्षा-मंत्रिभ्यः प्रेषितम् आसीत्
इति अहं जानामि । अतः सर्वेषु
राज्येषु मंडलेषु च संस्कृत-दिनं
सम्मानितं भवति इति अपेक्षितं ।
किन्तु सखेदं साश्चर्यं च निवेद्यते
यत् अत्र किमपि कार्यं नावलौकि-
तम् अस्माभिः ।

मुकुंद केशव चितळे

अध्यक्षः

संस्कृत-परिषद्, विलासपुरम्

प्रज्ञायाः प्रभावः

बाल मुनिश्री भानु चन्द्रविजयः [आयुः १६]

आसीत् एकः । सः विद्वत्सु श्रेष्ठः । तस्य नाम मदनमोहनः । घनं अपि तस्य समीपं बहु आसीत् । किन्तु पूर्वजन्मनः पापस्य उदयेन सः द्रविद्रताम् आप्नोत् । लक्ष्मीप्रापणाय बहून् विचारान् अकरोत् । प्रचुरान् उपायान् च अमार्गयत् । परं यदा प्रान्ते किञ्चिदपि उपायं न प्राप्नोत् तदा तस्य भार्या चौर्यं कर्तुं अशिक्षयत् । सा कथयाञ्चकार यदुत गृहे अन्नस्य कणोऽपि न विद्यते... डिम्भाः च क्षुधाताः सन्तो भृशं रुदन्तीति ।

मदनमोहनपण्डितो व्यचारयत् यदितः चौर्यकरणं महत्पापम् । इतश्च न अन्यः कश्चिदुपायश्चित्तपथे समारोहति । अतः कुटुम्बपालनाय मया अनन्यगत्या चौर्यम् एव कार्यमिति । विचारमात्रेण तस्य चकम्प हृदयम् । पस्पन्दिरे गात्राणि । पापकरणेन अतीव शुशोच स्वान्मम् ।

निशा सञ्जाता । मदनमोहनश्चौर्यं कर्तुं निरकामत् प्रथमं कस्य-चिन्निर्धनस्य गृहं ययौ । तत्र दम्पत्योः संवादम् अश्रीषीत् । यथा "गृहे भाण्डानि युद्धं कुर्वन्ति यदि किञ्चिदपि नानेप्यते तर्हि विषभोजनं करिष्यामः" इति ।

एतं वार्तालापं पण्डितोऽशृणोत् । तस्य च दयार्द्रं हृदयम् आरोदीत् । सः अचिन्तयत् यद् यस्य गृहे श्वः भोजनाय अन्नं नास्ति तस्य गृहे चोरणात्को लाभः ? न हि किञ्चित्त्वत्तु पारयिष्यमि, एते-पाञ्च महदापदः अहं निदानं भविष्यामीति विचिन्त्य स्तेयार्थं पुरः ससार ।

अग्रे एकः विशालः प्रासादः दृष्टः । दृष्ट्वा च तं प्रासादं पण्डितः अचिन्तयत् यदुत्तमः धनपतेः प्रासादः दृश्यते । यद्यत्र स्तेयं करिष्यामि तर्हि मम इष्टधनं प्राप्तं भविष्यतीति । तस्य प्रासादस्य तृतीयमालके ज्ञानिप्रसादा नाम श्रेष्ठी विद्वलकं अवष्टम्भ्य तल्प उपविष्टः सन्दर्शितं गणयन् आस्ते । तदा रात्रौ द्विवादनामयः आसीत् । समीपमेव दीपकः आसीत् । तारस्वरेण किञ्चिदन्नवीन् यदुताऽद्यापि द्वयोराणकयोः गणितं न मिलति... दशवादनात् अत्र उपविष्टः अस्मि तथापि तस्य मेलकं न प्राप्यते इति । ज्ञानिप्रसादस्य श्रेष्ठिनः एतानि वचनानि श्रुत्वा पण्डितः स्ववधः एव सञ्जातः । मदनमोहनो व्यचारयत् यदुत यस्य एतादृशः भव्यतमः प्रासादः अस्ति सोऽपि राष्ट्रघर्षपर्यन्तं जागर्ति ? सुखेन तस्य निद्राऽपि न आयाति ? चेत्तर्हि तत्र यद्यहं चोरयिष्यामि तर्हि तस्य ज्ञानिप्रसादस्य हृदयमेव प्रस्फोटयिष्यति । तदलम् अत्र चौर्यकरणेन ।

मदनमोहनपण्डितः अग्रे ययौ । समयः क्रमशः प्रसरति । चलन् सः राजभवनसमीपम् आयात् । "कथं तत्र प्रवेगनीयं ? बहवः तत्र रक्षकाः" इति विचार्य पण्डितः चिन्तासामरे निमग्नः ।

प्रान्ते चतुर्थमालके यत्र उर्वीपती राजकेतुः सुषवाप तत्र नालिकया आदरोह । अभिराजपर्यंकम् अयात् । तत् अघश्च आत्मानम् अच्छा-दयत् । इदानीं अपि राजकेतुः निद्रां नावाप । अपि च किञ्चित् मन्दं वदति मदनमोहनपण्डितः च उत्कर्षाभूय शुश्राव । यथा...

"चेतोहरा युवतयः सुहृदोऽनुकूलाः

सम्बान्धवाः प्रणयगर्भगिरश्च मृत्याः ।

वल्गन्ति दन्तिनिवहास्तरलास्तुरंगाः..."

इलापतिराजकेतुः स्वयं एव आसीत् एक कविः । ततः तिस्रः पङ्क्तयः समारचिताः । यासु स्ववैभवम् एव वर्णितम् । श्लोककरणं तस्य क्रीडामात्रम् आसीत् । क्षोणीपतिः स्वरचिताः त्रिपङ्क्तीः लिखित्वा पर्यंके सुषवाप । पण्डितप्रवरो व्यचारयत् यत् राजकेतुराजा आत्मनः वैभवे निमज्जितः अस्ति । सः कथञ्चिदपि बोद्धव्यः । चौरस्य बोधः कथं परात्मानं स्पृशेत् इति चिन्तयित्वा अचौर्यकरणस्य प्रतिज्ञां अकरोत् । तद् अनन्तरं च भित्ती चतुर्थी पङ्क्तिम् एवं लिलेख...

"संमीलने नयनयोर्नहि किञ्चिदस्ति ॥"

पण्डितवर्यः मदनमोहनः चतुर्थी पङ्क्तिं लिखित्वा चौर्यं अकृत्वा एव स्वगृहं आगच्छत् । इतः राजकेतुः प्रातःकाले निद्रां हित्वा श्लोकं पपाठ । चतुर्थी पङ्क्तिं पठित्वा एव तस्य मोहनिद्रा पलायिता । अतीव पुलकितं तस्य हृदयं सञ्जातम् । नगरे पट्टहम् अवादयत् यदुत "यश्चतुर्थी पङ्क्तिं अरचयत्, सः यदि मम समीपं उपस्थितः भविष्यति तर्हि तस्मै बहु धनं दास्यते ।"

निर्धनः खलु आसत् मदनमोहनः । गतः स अनुकाशयपीपतिम् । निवेदितः रात्रिवृत्तान्तः । हृष्टः नृपो राजकेतुः । प्रदत्ता तेन पण्डिताय महाऽमात्यपदवी । सम्मानितः एवं मदनमोहनः ।

न हि जातुचिदार्यः पापं कर्तुं कर्मठः । प्राप्तसद्बुद्धिबलं पापं कर्तुं प्रस्थितस्य अपि रुन्ध्यादेव । वयं परमात्मानं प्रार्थयेम यदुत नोऽपि सद्बुद्धिं प्रदेहीति ।

(तृतीयपृष्ठतः)

वयं विद्यार्थिनोचितानि पुस्तकानि विद्यार्थिकरगतानि कर्तुं वाञ्छद्भ्यः सर्वेभ्यः सज्जनेभ्यः शृङ्गारादिरहितां समुचितसंस्कार-संपादिकां व्युत्पत्तिहितां चम्पूम् इमां समुपहरामः । श्रीनरसिंहशास्त्रि-विरचिता इयं श्रीनरसिंह-विजयचम्पूः श्रीनीलकण्ठदीक्षितविरचिता श्रीनीलकण्ठविजयचम्पूरिव श्रीनरसिंहकृता इति श्रीनरसिंहविजयं वर्ण-यन्ती इति उभयार्थेन अनुगतार्था इति निवेदयामः । श्रीरङ्गस्थ-वाणी-विलास मुद्रणालये कृतं चम्पूमुद्रणं शुद्धं सुन्दरं च तिष्ठति । प्राप्तिस्था-नम्—श्री. वा. नटराजशास्त्री, आयुर्वेदाचार्यः आत्रेयाश्रमः २८ तेन्नूर रोड, तिरुचिरापल्ली, दक्षिण भारतम्, पृ. सं २५६ मूल्यम्—रु. पञ्च प्रेषणव्ययः रु. १-२५

के रा. जोशी

संस्कृत-भाषा-प्रचारि-सभायाः इदं साप्ताहिकं पत्रं श्री. पां. ना. बन्हट्टी, महोदयेन नारायण-मुद्रणालयं नागपुरम् इत्यत्र मुद्रितं, 'संस्कृत-भक्तिव्यम्' कार्यालयः मोर-हिन्दी-भवनम्, नागपुरम् इत्यत्र प्रा. दि. वि. बराडपांडे-महोदयेन प्रकाशितां च नीतम् ।

संस्कृत-भाषा-प्रचार-सभायाः मुखपत्रम् संस्कृत-भाषा-प्रचार-सभायाः मुखपत्रम् संस्कृत-भाषा-प्रचार-सभायाः मुखपत्रम्

डॉ. के. रा. जोशी, एम्. ए., पीएच्. डी., साहित्याचार्यः

अद्यतनं सुभाषितम्

आस्तिक्याङ्गारसंभवा स्वगुरुपत्सेवाऽऽलवालोदया
सद्वैदुष्यदला यशःफलयुता संसारमूलाऽमला ।

शौचाचारविचार-सौरभभरेः संवासयन्ती दिशः
सा विद्याव्रततिद्विजेन्द्रनिचयैः सेव्यां सदा वर्धताम् ॥

-श्री. मनुदेव मट्टाचार्यस्य (वीजीतः)

प्रा. दि. वि. वराडपांडे, एम्. ए.

वर्षम् २०, अंकः १७-१८] नागपुरम्, शनिवारः, दिनाङ्कः ५-९-७०, सौर भाद्रपद १४, शके १८९२ [वार्षिकं मूल्यम् रु. ६

वार्ता-विहारः

संस्कृतदिवसः

१७ अगस्त १९७०

रक्षाबन्धनं च

अथ कोटानगरे संस्कृतदिवसो-
निमित्तं संस्कृतायुर्वेद-विद्यालयस्य
प्राङ्गणे अभूतपूर्वः संस्कृत दिवसः
संजातः ।

प्रातःकाले सप्तवादने पटा-
वेष्टितैः सुकितभिः विभूषितैः
निर्देशिकाभिः सह प्रभात-यात्रा
निर्गता ।

मध्याह्ने संस्कृतायुर्वेद-विद्या-
लयस्य प्राङ्गणे एका सभा संजाता ।
सभामु विबुधाः विविधजनाः
अधिकारिणः सुप्रतिष्ठिताः सुजनाः
च समुपस्थिताः आसन् । विद्या-
लयस्य ३५ छात्र-छात्राणां सुभा-
षित-श्लोकाः, संस्कृतभाषायां
भाषणानि च अभवन् । छात्रासु
३ छात्राः संस्कृतभाषायां स्वागतं
गीतेन कृतवन्तः ।

समागतेषु विबुधेषु बहुभिः
विद्वद्भिः हिन्दी-भाषायाः माध्य-
मेन संस्कृतदिवसानां कृते
स्वविचाराः प्रकटिताः ।
एषु विद्वज्जनेषु नगर-पालिका-
कोटा-नगरस्य उपाध्यक्ष-महो-
दयानां नाम विशेषरूपेण उल्लेख-
नीयमासीत् एक्स्टेन्शन आफोसर
श्री. रामकृष्ण शर्मा, श्री. रंजनलाल
पाठक, श्री. माँनसजी श्री. रा. शं.
अग्रवाल एम्. ए. महोदयानां च
भाषणानि छात्राणां कृते अवश्यमेव
सुपथनिर्देशकानि भविष्यन्तीति ।

अन्ते श्री. रामगोपाल-आचार्य
महोदयाः समुपस्थितेभ्यः विबुधेभ्यः
घन्यवादान् दत्त्वा सभायाः समा-
पनम् अकुर्वन्ति ।

शिव-संगीत-विद्यालयस्य
वार्षिक-वर्धापन-समारोहः

शिव-संगीत-विद्यालयस्य एका-
दशः वार्षिक-वर्धापन-दिवसः
गते रविवासरे आंगस्ट-मासस्य
षोडशे दिने श्रीमतां ए. के. हेमाडी
(ज्येष्ठ भूगर्भशास्त्रज्ञः) महोद-
यानाम् अध्यक्षत्वे सम्पन्नः । एत-
स्मिन् अवसरे स्वर्गस्थ पं. दि. वि.
पलूस्कर महोदयानाम् एकोनचत्वारि-
ंशद्-वार्षिक-स्मृति-दिन-समा-
रोहः अपि संजातः । हेमाडी-
महोदयैः स्वर्गस्थ रघुनाथ वलवंत
केळकर-बालगंधर्व महाभागयोः
छायाचित्रयोः अनावरणं कृतम् ।

प्रारंभे कु. सुलभा आखवे
बालिकया प्रगतिशीलस्य शिव-
संगीत-विद्यालयस्य विकासवृत्तान्तः
कथितः । तदनन्तरं श्री. गोविंदराव
महाशयैः शास्त्रीय-संगीत-साध-
कस्य बालगंधर्वस्य तथा च श्री.
प्रभाकर-चाफेकर महाशयैः र. व.
उपाख्य दादा केळकर नाम्ना अति-
कुशल-प्रथितस्य संगीतकलायाः
शिक्षकस्य परिचयात्मकं भाषणं
कृतम् ।

श्री. हेमाडी-महाशयैः अपि
समयोचिते स्वकीये भाषणे शिव-
संगीत-विद्यालयस्य प्रवर्तकस्य श्री.
प्रभाकर-सोहनी महोदयस्य अवि-
रत-उद्यम-गौरवोल्लेखः कृतः ।

अस्मिन् दिने तिसृणां संगीत-
सभानाम् आयोजनं कृतम् आसीत्
यासु श्रीमती शांता हेमाडी-
श्रीमती कुसुम चाफळे-सर्वश्री
कृष्णराव जाधव-प्रभाकर घारे-
प्रभाकर पिल्ले-भैर्याजी वडसमुद्र-
कर प्रभृतीनां कुशलकलाकाराणां
समावेशः आसीत् ।

अन्ते शिवसंगीत विद्यालयस्य
अध्यक्षैः श्रीमद्भिः काटेमहोदयैः
आभारप्रदर्शनं कृतम् ।

निवेदकः-श्यामकान्त कुलकर्णी

संस्कृत-वाग्विलास-मण्डलम्
१ संस्कृत-दिवस-समारोहः

संस्कृत-दिवस-समारोहः ऐषमः
पण्डितवर-श्री. नारायण शास्त्री-
पातुरकराणाम् अध्यक्षत्वे सभया
संपादितः । अस्मिन् प्रसङ्गे डॉ.
के. रा. जोशी, डॉ. कळमकर
महाशयानां भाषणानि संजातानि ।
श्री. पातुरकर-शास्त्रिभिः स्वर-
चितानि सुललितानि संस्कृत-
काव्यानि मधुरेण स्वरेण पठित्वा
सर्वेपि सभाजनाः संतर्पिताः ।
अन्ते कु. सुशीला-जोशी महोदयया
धन्यवाद-वितरणं कृतम् ।

२ कृष्णजन्म

गते शनिवासरे २९-८-७०
दिवसे श्री. श्यामकान्त-कुलकर्णी-
महाशयानां सभापतित्वे श्रीकृष्ण-
चरितम् उद्दिश्य श्री. वा. कु. देव-
श्री. जोशी महाशयानां रुचिराणि
संस्कृत-भाषणानि जातानि ।
संस्कृतं भाषितुकामानां जनानां
संस्कृत-वाग्विलास-मण्डलस्य सभासु
कश्चिद् उत्साहः वर्तते ।

पत्रव्यवहारः

प्रिय सम्पादक महोदयः

“अखिल भारतीय संस्कृत
दिन” संसद्-संस्कृत-विकास
समित्या एवं केन्द्रिय-शिक्षा-मंत्र-
णालयेन प्रसारित-संमिश्रा-देशा-
नुसाम् अत्र १७-८-७० दिने
अपराह्णे विलासपुर-संस्कृत-परि-
षदि अखिल-भारतीय-संस्कृत-दिन
महोत्सवः संपादितः । संस्कृत-
ज्ञानां, संस्कृत-प्रेमिणां च उप-

स्थितिः एवं रविशंकर-विश्व
विद्यालयस्य संस्कृत विभागाध्यक्षः
अध्यक्ष-पदम् अलंकार कार्यारम्भे
देवी प्रसादः संस्कृत भाषां प्रशंसा
गीतस्य, संस्कृत-भाषा-व्याप्ति
गीतस्य च गायनं कृतम् । अनंतरं
श्री. गोकुल प्रसाद पांगे (एम्.ए.)
महोदयेन राष्ट्र-धर्म-गीतं,
श्री. श्रीनिवास-शास्त्री-महाभागेन
सेना-संचार-गीतं संस्कृतमयं
पठितम् । तत्पश्चात् आयुर्वेदाचार्य
देवरस महोदयेन १९६९-७० तमे
वर्षे आचरितं परिपत्-कार्य-विव-
रणं पठितम् । तदनु संस्कृत-भाषा
लोक-व्यवहार-भाषा कथं भवेत्
इति विषये चर्चा अभूत् । तस्मिन्
श्री. त्रिपाठी-महोदयः एवं श्री.
श्यामानंद-वर्मा प्राचार्यः शासकीय
पंचायत-राज्य-प्रशिक्षण-विद्यालयः,
अन्ये च भागं गृहीतवन्तः । परि-
षदध्यक्षेण मुकुंद-केशव-चितळे
महोदयेन संस्कृत-भाषा-संमुखे याः
समस्याः उपतिष्ठन्ति तासां निरा-
करणं कर्तुम् यतितम् । अन्ते
अल्पोपहारान्तरं सभा विस-
जिता ।

केन्द्रिय-शिक्षा-मंत्रणालयेन तद्
विषयकम् आदेश-पत्रं सर्व-राज्य
शिक्षा-मंत्रिभ्यः प्रेषितम् आसीत्
इति अहं जानामि । अतः सर्वेषु
राज्येषु मंडलेषु च संस्कृत-दिनं
सम्मानितं भवति इति अपेक्षितं ।
किन्तु सखेदं साधचर्यं च निवेद्यते
यत् अत्र किमपि कार्यं नावलोकित-
म् अस्माभिः ।

मुकुंद केशव चितळे

अध्यक्षः

संस्कृत-परिषद्, विलासपुरम्

साप

संस्कृतं संस्कृतेर्मूलम् ।

संस्कृत-भवितव्यम्

संवत् २०२६ भाद्रपद शुक्ल ६

तावदेव प्रतिष्ठा स्याद् भारतस्य महीतले ।

ज्ञानामृतमयी यावत् सेव्यते सुरभारती ॥

नागपुर-विश्वविद्यालये संस्कृत-विषयः

अनन्तरिते गताङ्के सं. भवितव्यस्य वार्ताविहारे नागपुर-विश्वविद्यालये नवीन-संस्कृत-पाठ्यक्रम-मण्डलं संघटितम् इति वार्ता प्रसिद्धि गता । तत्र ऐषमः श्री. मधुकर-आष्टीकरेति विदिताः अमरावतीवासिनः प्राध्यापकवराः अध्यक्षपदे सन्ति । मण्डलप्रतिनिधित्वेन निर्वाचिताः प्रा. वि. श्री. भाण्डारी-डॉ. के. रा. जोशी महाशयाः कला-शाखा-समितौ (फॅकल्टी ऑफ आर्ट्स) तिष्ठेयुः । एतैः खलु संप्रति नेतृत्वं कर्तव्यम् ।

पाठ्यक्रमसुचारे पुस्तकरचना-सत्रस्य योजना

अधुना खलु संस्कृत-विषयस्य नागपुर-विश्वविद्यालये तु कष्टतरा दशा । माध्यमिक-शालातः संस्कृतविषयः, कलाशेषः चंद्रः अमावास्याम् इव सर्वलोपतिथिमिव नूनं प्रतीक्षते इति भासते । अतः नागपुर-विश्वविद्यालये स्वाधीनः उपाय इति डॉ. कोलते-महाशयानां कुलगुरुणां पुरस्कारेण अपठित-संस्कृतानां विद्यापीठे प्रवेशः अनुमतः पाठ्यक्रमे कश्चित् संस्कारश्च जातः । अधुना विदर्भेषु द्वित्रेषु महाविद्यालयेषु नूतनत्वेन संस्कृत-विषयस्य उपक्रमः । अस्य उपायस्य-सुफलं कालः एव अग्रे निर्दिशेत् । संस्कृतविषये विश्वविद्यालयस्य किमपि कर्तव्यं तिष्ठति इति भावना अधिकारिषु जागरिता इत्यपि बहु नाम गणयामः ।

अधुना मण्डलसदस्येषु महाविद्यालयाध्यापकेषु च विद्या-पीठपूर्वपरीक्षायां पाठ्यक्रमस्य समुचितं प्रवर्तनं कर्तुं दायित्वं तिष्ठति । तदर्थं निमिता उपसमितिः सर्वेषां सहकार्यं संपादयेत् । उपसमितिः सर्वान् एकत्र समानीय सर्वेषां बुद्धिबलेन पुस्तक-रचनां नूतनत्वेन कर्तुम् अर्हति । अपूर्वायाः आपत्तेः प्रतीकारः अपि अपूर्वः एव भवति । तदर्थं पुस्तकरचनायै इतरविषयवत् रचना-सत्रस्य (वर्कशाप) आयोजनम् उचितं पश्यामः ।

प्राच्यविद्यापरीक्षाणां पुनः संघटनम्

संस्कृत-प्राच्यविद्या-विभागस्थानां परीक्षाणां पुनः संघटनम् इति अनवहितप्रायः विषयः । प्राच्यविद्यापरीक्षाभिः संबद्धाः जनाः अलक्षिताः क्वचित् कोणे तिष्ठन्ति । गतवर्षे संस्कृत-प्राध्यापक-परिषदः अधिवेशने तान् संनिमन्त्र्य आयोजकैः

भारते संस्कृतम्

“संस्कृतदिवसे” (१५-८-१९७०) पठिताः श्लोकाः ।

जयतु भारतं संस्कृतात्मना श्रयतु मानवो विश्वमंगलम् ।
मुदितमानसो भारतीप्रियः श्रुतिविनोदितं धर्ममाचरेत् ॥१॥

विविधभावनाऽऽवर्तघूर्णने भ्रमितनौकया मज्जतीति यत् ।
ऋषिसमादृतं भारतं खलु तरमानुयात् संस्कृतेन हि ॥२॥

कुरुत मानवाः संस्कृतां गिरं नयत भारतं विश्ववन्द्यताम् ।
ददतु ज्ञानिनो भावितात्मना भयविवर्जितां यन्त्रसंहतिम् ॥३॥

विश्वकल्याणकारीदं लोकसन्तापनाशकम् ।

ज्ञानविज्ञानसम्पूर्णं जीयाद् भारतवाङ्मयम् ॥४॥

संस्कृतं विना भारतं नहि, भारतं विना संस्कृतं नहि ।

शासनं विना पाठनं नहि, पाठनेन तु संस्कृतं भवेत् ।

शासनम् अतः पाठयेत् सदा, संस्कृतं जनान् भारते पुनः ॥५॥

प्रा. कृष्णस्वामी, डिब्रूगढ

बन्धुकृत्यम् एव संपादितम् । तेषां व्यथाः ज्ञात्वा उपाय-चिन्ता कर्तव्या । सर्वविधा इतरपरीक्षासमता यावत् प्राज्ञप्रभृतीनां परीक्षाणां न भवति तावत् प्राचीनशास्त्राध्ययनार्थं छात्रान् प्रोत्साहयन्त्यः इमाः परीक्षाः छात्रजनप्रियाः न भवेयुः । तदर्थं स्वतंत्रतया प्राच्यविद्या-परीक्षा-शाखायाः (फॅकल्टी ऑफ ओरिएण्टल एक्जामिनेशन्स) निर्माणं नः कर्तव्यम् ।

आरम्भे प्रश्नपत्ररचना संस्कृते तिष्ठतु

अन्तिमः विषयः नाम संस्कृत-प्राध्यापकानां मानविन्दुः इति मन्यामहे । संस्कृत-विषये परीक्षकाः आंग्लभाषया एव प्रश्नपत्राणि रचयन्तु इति विश्वविद्यालयस्य आदेशः । तत्र परिवर्तनं संस्कृत-मण्डलं कर्तुमर्हति । संस्कृत-भाषा सर्व-व्यवहारक्षमा, शासनभाषापि सा भवितुं क्षमा इति संस्कृत-प्राध्यापका व्याख्यानेषु बहु नाम गर्जन्ति । परं संस्कृत-प्रश्न-पत्राणां रचनायां, ते आंग्लभाषाम् एव आश्रयन्ति इति अत्यन्तम् अनुचितं पश्यामः । एम. ए. परीक्षागतः विद्यार्थी अपि संस्कृत-प्रश्नपत्राणि आंग्लभाषामयानि एव अधिगच्छति । वयम् इदम् असाधु गणयामः ।

नागपुर-विश्वविद्यालयस्य कुलगुरुवः संस्कृत-पाठ्य-क्रम-मण्डलस्य अध्यक्षमहाशयाः, सन्माननीयाः मण्डलसदस्याः, अन्ये च प्राध्यापकाः अत्र प्रयत्नपुरस्सरम् उचितम् अनुष्ठातुम् अर्हन्ति ।

सावर्कर-वचनशुक्तिका-संचयः

डॉ. ना. द. चितळे, पुसद

(विगतांकस्य शेषः)

येन केन प्रकारेण समाजे जागृतिर्भवेत्
अहोरात्रं यत्नशीलः अभवत् क्रान्तिकारकः ॥७५॥

मत्वा स्वभारतं राष्ट्रं हिंदुत्वकांक्षिमानिः
वर्तते भारते देशे ते सर्वे एकजातयः ॥७६॥

इति धर्मं समालोक्य सर्वेषु समवर्तनात्
अवर्तयत् रत्नपुर्याम् अस्पृश्यत्वं विनाशयन् ॥७७॥

पतितं पावनं तत्र मंदिरं तेन स्थापितम्
अस्पृश्यास्तत्र गच्छन्ति दर्शनाय दिवानिशम् ॥७८॥

भेदवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् अस्पृश्यैः सह भोजनम्
कृतं च कारितं तेन दुष्टलुब्धप्रमंजकम् ॥७९॥

स्थानबद्धत्वनिर्बंधो यदा दूरीकृतस्तदा
संपूर्णं भारते तेन लोकजागरणं कृतम् ॥८०॥

हिंदुसमाध्यक्षपदं स्वीकृत्य समग्रभारतभ्रमणम्
अकरोत् लेखन-भाषण-संवादेजनमनांसि आकृष्य ॥८१॥

एवं संप्रस्थिते काले महायुद्धमभूत्तदा
ब्रिटिशानां बलं जातम् अल्पक्षीणपराक्रमम् ॥८२॥

स्वत्वस्य रक्षणं कर्तुम् असमर्थाऽभवन् हि ते
स्वातंत्र्यकांक्षिणः, दत्तं स्वराज्यं भारताय तैः ॥८३॥

स्वतंत्रं भारतं दृष्ट्वा प्रहर्षोत्फुल्लमानसः
धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं तृप्तोऽहमिति सोऽवदत् ॥८४॥

किंतु स्वातंत्र्यजनितो महानंदोऽल्पकालिकः
अतः स्वार्थपरं लोकैस्तस्य क्रीडनकं कृतम् ॥८५॥

स्वराज्य-बालको जातस्तावत्पदलांछितः
तथापि तच्छरीरेऽस्मिन् चैतन्यं लुप्ततां गतम् ॥८६॥

मर्कटस्य गले माला रत्नकांचनसंयुता
अर्पितापि पुनस्तस्य भारभूतैव केवलम् ॥८७॥

एवं स्वराज्यं प्राप्तं हि तस्य पालनयोग्यता
नाधिकारस्थितं भ्रान्तिर्देशिता देशरक्षकैः ॥८८॥

हिंदुत्व-भारतीयत्व-राष्ट्रीयत्व-गुणैर्युताः
त एव भारते सन्ति राष्ट्रकार्य-सुसाधकाः ॥८९॥

अन्ये तु ऋणभारेण स्वस्य राष्ट्रस्य उन्नतिम्
साधितुं ये समिच्छन्ति कुर्वन्ति तुषकंडनम् ॥९०॥

अन्न-वस्त्र-निवासादि प्राणिमात्रैकजीवनम्
तदभावे स्वराज्यस्य महती निष्फला भवेत् ॥९१॥

ये जनाः स्वप्रदेशस्य रक्षणं कर्तुमुत्सुकाः
लीलाया, सैन्यशस्त्रास्त्रैस्तद्वाष्ट्रमिति कथ्यते ॥९२॥

यस्य देशस्य भूभागः ह्रियते शत्रुभिः सदा
तस्य देशस्य स्वातंत्र्यं पारतंत्र्याद्भयंकरम् ॥९३॥

स्वराष्ट्रस्य समुन्नत्यं परराष्ट्रान्महद्वनम्
ऋणरूपेण गृह्णन्ति ते सर्वे राष्ट्राघातकाः ॥९४॥

कामधेनुगृहे बद्धा तक्रभिक्षा गृहे गृहे
सत्यंगणे कल्पवृक्षे दारिद्र्यं द्वारि तिष्ठति ॥९५॥

कैदंष्ट्रं न श्रुतं चापि अस्माभिस्तत् समीक्षितम्
ललाटे लिखितं दुःखं भारतस्य महात्मनिः ॥९६॥

पाकस्थानस्य निर्माणं जायते यदि भारते
प्राणास्त्यजामीत्यवदत् स महात्मा सुनिश्चितम् ॥९७॥

श्रुत्वांतां घोषणां तस्य ननन्दुहिंदुबांधवाः
पाकस्थानस्य निर्माणमशक्यमितिवादिनः ॥९८॥

पाकस्थानस्य निर्मित्वा भारतं शकलीकृतम्
तेन तद्गणलं पीतं सुखेन जठरे कृतम् ॥९९॥

हस्तक्षेपः कृतस्तेन न च स्वात्मार्पणं कृतम्
एवं भारतमातुश्च कृतं प्रेमप्रदर्शनम् ॥१००॥

पाकस्थानस्य निर्माणं तद्गणैरुररीकृतम्
भविष्य-कालिकापत्तिः सुतरां हि न लक्षिता ॥१०१॥

पाकस्थानस्य निर्माणे मुस्लीमानां स्थलान्तरम्
कर्तव्यम् न कृतं मूर्खैः राष्ट्रस्वैर्यं कथं भवेत् ॥१०२॥

सान्निध्यं विषसर्पस्य कस्यापि हि सुखाय न
शत्रून् च स्वगृहे कृत्वा राष्ट्रसौख्यं सुदुर्लभम् ॥१०३॥

पाकस्थानस्य निर्माण-प्रारंभोत्सव-दर्शने
हिंदुगनास्त्वसंख्येया नष्टा भ्रष्टाश्च खण्डिताः ॥१०४॥

पाकस्थानेन हिंदुनाम् अस्तित्वं निष्कुलीकृतम्
भारतेन तु म्लेच्छानां वंशवर्धनं कृतम् ॥१०५॥

श्रद्धानंद-यतेहिंसा कृता येन अहिंदुना
तस्योपरि दयाभावं कर्तव्यमिति योऽवदत् ॥१०६॥

महात्मागान्धि-मूल्यं तु म्लेच्छबंधोरपेक्षया
अल्पादल्पतरं मन्ये 'शोकदस्ती' त्य गर्जत ॥१०७॥

एवं जात्याभिमानी स महात्मा मूर्धनि स्थितः
वक्तव्यं किमवक्तव्यं श्रेष्ठचारित्र्यचितने ॥१०८॥

अस्मत्स्वाधीनकर्तव्यं ब्रिटिशैरपहारितम्
राज्यं; सुराज्यं कर्तुं तद्यतिष्यामो वयं ध्रुवम् ॥१०९॥

मागानगर-भूपोऽपि यदि तद्राज्यपालने
नेच्छुकः स्यात् तथाप्येनं स्थापयामो शनैः शनैः ॥११०॥

न च नेपालभूपालो काश्मीरनृपतिस्तथा
वटोदरपुरस्थोपि नायातस्तस्य दूषयम् ॥१११॥

पाकस्थानाय न तत् द्रव्यं देयं समुचितं भवेत्
वदत्स्वपीति लोकेषु हठादाचरितं खलु ॥११२॥

शतकोट्यर्धभागं हि द्रव्यं दातव्यमन्नवीत्
पाकस्थानाय, तस्याङ्गा तद्गणैः शिरसाघृता ॥११३॥

तद्द्रव्यसहयोगेन कृतः शस्त्रास्त्रसंग्रहः
भारतस्य विनाशाय पाकस्थाननिवासिभिः ॥११४॥

बालानां कृते

बालवीरः

सप्तदशे शतके इसवीये आंगलानां फ्रांसिसानां च एकं घोरं सागर-युद्धम् अभवत् । तत्र सागरीय-युद्धस्य सेनापतिः नेल्सननामा महान् योद्धा आसीत् । ट्रफलगर-क्षेत्रे यदा उभयोः सागरीयनौदलयोः युद्धम् अभूत् तदा फ्रांसिसीपक्षे एकः युद्धनौकायाः कर्णधारः क्यासाविउँका इति नामा वीरः आसीत् । स वीरः कर्णधारः दशवर्षीयं बालं स्ववीरपुत्रं संयोज्य अन्यत्र कार्यार्थं गतवान् । तस्य अनुपस्थितौ सा नौका शतघ्नीतः प्रेरितैः अग्नि-गोलकैः आहता आसीत् । अग्नि-बाणेन संदीप्ता सा युद्धनौका सर्वतः अग्निज्वालाभिः व्याप्ता । सर्वे एव नाविकाः स्वप्राणान् रक्षितुम् इतस्ततः धावमानाः आसन् किंतु एष वीरबालकः स्वनियोजितस्थानं नात्यजत् । एकाकी स पुनः पुनः व्याक्रोशत्—“हे पितः, अपि मे अत्रस्थं कार्यं समाप्तम् ? अपि गच्छेयम् इतः अधुना ?” परं न सः जानाति स्म यत् तस्य पिता एतच्छ्रोतुं नैव जीवितः आसीत् । अन्तं यावत् पितुः आदेशस्य अभावे बालः स्वस्थाने एव धैर्येण स्थितः । अग्निज्वालाः सर्वत्र प्रसृताः तं वीरम् आत्मसात् अकुर्वन् । तस्य भस्म वायुना इतस्ततः विकीर्णम् । तस्य कीर्तिम् इव दिक्षु प्रसारयितुम् ।

“यदि स्याद अलम्”

डॉ. वे. राघवः (मद्रास)

पिपासति न मे मनोऽमृतमहस्सुधामाधुरीः
न वाञ्छति कुवेरभूकनकवालुकावेष्टनम् ।
न नन्दनमुमाञ्चिता विबुधवाहिनीगाहिनीः
समुच्छ्वसिति चुम्बितं त्रिदशवारवामेक्षणाः ॥१॥

मितस्तदपि निष्ठितो विभव औदराग्न्याहुतेः
गृहं तनु सुवाटिकासुमचिताङ्कसंलालितम् ।
कुटुम्बकमभीषणं सुभगडिम्भमुरधस्मित-
प्रजृम्भहृदयोल्लसत्प्रियतमाविभक्ताश्रमम् ॥२॥

विदूरहृतपामरोत्कलहकोपकोलाहलं
महेश्वरपदाम्बुजस्मरणपूतशान्तान्तरम् ।
मनीषिवचनांशुमद्विकचशेषोपीपङ्कजं
मनः सरसगीतिकापुलकितं—यदि स्यादलम् ॥३॥

प्रशाम्यदरुणे ज्वलद्दिवि निशामुखे वारिधेः
प्रतान्तमखिलं वपुर्ममृण्वालुकामु क्षिपन् ।
तरङ्गतुमुलध्वनिं सरलमारुतस्पन्दनं
तुषारजडसाहितीलयमवापयन् स्यामहो ॥४॥

श्रीचरितामृतम्

(साहित्य-परिचयः)

परमपूजनीयानां श्री. वासुदेवानन्द-सरस्वतीनां (टेम्बे स्वामिनां) पट्टशिष्याः श्री. नृसिंहसरस्वती-दीक्षित स्वामिनः स्वीयगुरुवद् एव श्री. दत्तप्रभोः अवतारभूताः योगिराजाः इति सम्मान्यन्ते स्म । तेषां संस्कृत-पद्यमयं चरितं मराठी-अनुवादेन सह पण्डितप्रवरैः बापूशास्त्री-कोडणी-करैः प्रणीतं प्रकाशितचरम् । तत्र तेषां गुरुभक्तिः, लोकसेवा, श्रीरामोपासना च यथार्थतया चित्रिता भवति । आचारशील-पूर्वजानां श्री. दत्तक्षेत्रे नृसिंहवाटिकायां यदृच्छया आगमनं, तपः-फल-रूपः च पुत्रलाभः, तत्पुत्रस्य शैशवं, उपनयनं सद्गुरुप्रसादः, अध्ययनं, संन्यासग्रहणं च यथाक्रमं वर्णितं वर्तते अस्मिन् चरिते सुबोधप्रायेण संस्कृतेन । मध्ये मध्ये च सुललिता काव्यरचना तथा पाण्डित्यप्रदर्शकानां शब्दानां प्रयोगाः मनोहारिताम् इव बोधबाधाम् अपि जनयन्ति । उदाहरणार्थं-श्लोकाः ३, ६१, ६३, १००, काव्यशक्तेः प्रतिभासकाः तथा “अकं” (९) “कोऽपि तद्वर्णने (९) शक्तः का कथानुस्तु सर्वशः” (१९), “पदं” शब्दः महत्तार्थे (२०), “नययन्” (६४) सुबोधे बाधकाः । अथ च अपरः अपि दोषः क्वचित् क्वचित् लक्ष्यते यत् अप्रयोगाः (अपाणिनीयाः) “समानचर्यं” (८५) (समचर्यं), अप्रैषयत् (७२) (प्रैषयत्) सुरर्षी (१५) एतादृशाः न परिहृताः ।

तथापि १०१ तमः श्लोकः सर्वथा स्तुत्यर्हं चरितप्रणेतारं विदधाति इति अभिनन्दामः तम् । मराठी-अनुवादः अपि सविस्तरः (अतिविस्तरः वा) विद्यते तेन केषांचित् सुविधा जाता भवेत् ।

एकं तु सविशेषं सूचनीयं, (न खलु दोषैकदृक्तया परं संस्कृत-प्रचारकामनया) यत् संस्कृत-श्लोकानां मुद्रणं सर्वथा निर्दोषं भवेत् एतादृशेषु पुस्तकेषु । अत्र प्रतिपृष्ठम् अनेके मुद्रणदोषाः अवलोक्यन्ते इति खेदकरम्-प्रमादपराः शब्दभङ्गाः, शब्दसंयोगाः च, अस्थाने ह्रस्वदीर्घत्वम्, रेफाभावः, अवग्रहराहित्यम् इत्यादिकं सर्वं सावधानतया परिहार्यं सर्वथा येन संस्कृतमात्रपाठकाः अपि अनेन लाभान्विताः स्युः । नवनिक्षिताः च शुद्धं संस्कृतं जानीयुः ।

प्रयत्नः अयं प्रकाशिकायाः (कु. मंगल नाईक, पुणे) अभिनन्दनार्हः अनुकार्यः च तिष्ठति इति अभिप्रेमः । अस्य प्रस्तावनाकाराः प्रा. केरूर महोदयाः “अर्थ”-शास्त्रज्ञाः वस्तुतः परमार्थज्ञाः एव दृश्यन्ते । अमृत-विन्दुपायकाः च श्रीमन्तः दत्तात्रेय धुंडिराज कवीश्वर-महाभागाः श्री. गुलवणी महाराजस्य आज्ञाकराः इति संतोषप्रदम् ।

शिशुगीतम् ३

मोदकं मे देहि

एहि एहि एहि । मोदकं मे देहि ।

अस्तु रसो मधुरः । शोभनां स रुचिरः ॥

के. रा. जो.

संस्कृत-भाषा-प्रचारि-सभायाः इदं साप्ताहिकं पत्रं श्री. पां. ना. बनहट्टी, महोदयेन नारायण-मुद्रणालयं नागपुरम् इत्यत्र मुद्रितं, ‘संस्कृत-भक्तिव्यम्’ कार्यालयः मोर-हिन्दी-भवनम्, नागपुरम् इत्यत्र प्रा. दि. वि. बराडपांडे-महोदये २१ प्रकाशतां च नीतम् ।

॥ दम्भ-विभूतिः ॥

डॉ. वे. राघवः

स्तब्धग्रीवः पुरोदृष्टिः कदाचित्केकरेक्षणः ।
 प्रायशोऽप्येडमूकश्च विकटश्च पदक्रमे ॥ १ ॥
 अयं स पीवरो दम्भः स्थूलः प्रकटनामकः ।
 घण्टापथे विवलगन्तं सर्वे जानन्त्यमुं स्फुटम् ॥ २ ॥
 सूक्ष्मं तं दम्भमेवाहं बहुधेह विवर्त्तिनम् ।
 अत्र प्रपञ्चयिष्यामि स्वान्यविज्ञानहेतवे ॥ ३ ॥
 शारीरवातकोपातिविकृत्या रहितस्स हि ।
 ततः सूक्ष्मदृशमेव दृश्यो भवति यत्नतः ॥ ४ ॥
 नास्तीह कोऽपि निर्दम्भः मात्राभेदोऽस्ति केवलम् ।
 स्थूलदम्भं सूक्ष्मदम्भो निन्दन्त्यवहरत्यसौ ॥ ५ ॥
 एको भावो महान्दम्भः पृथग् भावाननेकशः ।
 व्याप्य भूतार्थतो नानानेपथ्यश्चेष्टते नृषु ॥ ६ ॥
 दम्भावास्यमिदं सर्वं नेह नानास्ति किञ्चन ।
 एकमेतत्परं तत्त्वं विद्वान् चरति सौख्यतः ॥ ७ ॥
 यश्च कश्चिन्नृणां भावः या च काचिन्नृणां कृतिः ।
 अन्तर्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्य दम्भो विजृजिते ॥ ८ ॥
 नीवारशूकवत् सर्वनराणां हृद्गुहाशयम् ।
 अमुं दम्भं विजानाति यः कश्चन सुसूक्ष्मदृक् ॥ ९ ॥
 नामरूपात्मकं यच्च भाववैविध्यमीक्ष्यते ।
 तत्सर्वं नास्ति-मायैव दम्भे तत्त्वे विकल्प्यते ॥ १० ॥
 एतदेवाद्वितीयं सत् दम्भाख्यं ब्रह्म वर्तते ।
 भावप्रपञ्चस्सर्वोऽपि तत एव विवर्तते ॥ ११ ॥
 यो वा को वास्तु भावस्स यो वा को वास्तु चाशयः ।
 दम्भेन सर्व एवासावोतः प्रोतश्च दृश्यते ॥ १२ ॥
 अत्रास्त्युपनिषद्विद्या कापि वाक्छलनामिका ।
 दाम्भिका यत्प्रभावेन विजयन्तेऽत्र विश्वतः ॥ १३ ॥
 प्रायेण तेषां वाक्येषु दृश्येते द्वे अलङ्कृती ।
 पर्यायोक्तिरिति ख्याता व्याजोक्तिरिति च स्मृता ॥ १४ ॥
 कूटस्था दीक्षितास्ते नः पिता वाचस्पतिर्मम ।
 पूर्वेषु भक्तिरित्येवं कुलगर्वेण नटयते ॥ १५ ॥
 वेदान्ता गहनास्तर्कः श्रमसाध्यश्चिरादिति ।
 शास्त्रप्रशंसा विदुषां स्वशङ्खाध्मानपद्धतिः ॥ १६ ॥
 अत्युत्कृष्टा कृतिस्तस्य किन्तु मत्कृतिमेव सः ।
 पामरस्स्तौति पश्येति पर्यायोक्तिनिजस्तुतेः ॥ १७ ॥
 अन्ये सूक्ष्माश्च पन्थानोऽप्युत्तमश्लाघनसिद्धये ।
 शतशस्सन्ति तेष्वेकः सूचितोऽत्र निदर्शनम् ॥ १८ ॥
 स्वपुराणे निजाध्यायेष्वात्ममाहात्म्यखण्डतः ।
 ऋजुनिर्लज्जमुखराः पठन्त्येकेचनानि शम् ॥ १९ ॥
 याचको दानमाहात्म्यं स्तुवन्नायाति दायिनम् ।
 श्लोकगृध्नुस्स दाता च स्तौति याचकवैदुषीम् ॥ २० ॥
 आपत्कालाय पुत्राणां रक्षितव्यं धनं त्विति ।
 अल्पव्ययमनीषाख्या वरीवर्ति कदर्यता ॥ २१ ॥

भुक्त्वा पर्युषितं केचित् देहदाढ्यं वदावदाः ।
 यतन्ते स्वमहातुच्छकृपणत्वं निगूहितुम् ॥ २२ ॥
 मुहुनिजोदरं चापि शोषयन्तोऽत्र केचन ।
 व्रतोपवासैस्तिथिभिः भक्तिमन्तो भवन्ति हि ॥ २३ ॥
 तत्तद्वैषयिकं कामं दारिद्र्यान्नेव विन्दताम् ।
 सन्त्यागतेभ्यो मित्रेभ्यः वैराग्यपरमाः कथाः ॥ २४ ॥
 तन्द्रां वदन्ति नैस्पृह्यं जाड्यं चापि तथा शम् ।
 अन्ये स्तुवन्ति चापल्यमुत्साहमिति केचन ॥ २५ ॥
 कालः कष्टोऽयमल्पं वा कथंचिद्धनमर्जयेत् ।
 इत्युद्योगितया कैश्चित् छाद्यते लुब्धतोल्बणा ॥ २६ ॥
 ताडिताः केचिदबलाः अहिंसां वर्णयन्त्यहो ।
 कौटिल्यं करणे केचित् लोकतन्त्राख्यया श्रिताः ॥ २७ ॥
 आचारशोधनं व्याजः धर्मकोलाहलो बहिः ।
 स्त्रीपुंसानां प्रमिलतां तत्त्वतो विटता फलम् ॥ २८ ॥
 मैत्र्या परमया यत्तु प्रातिवेशिकवेश्मनि ।
 चरन्ति केचित् तत् कश्चिदुपायः स्त्रीवशीकृती ॥ २९ ॥
 प्रातिवेशिकडिम्भानां लालनं गुणकीर्तनम् ।
 तद्गृहे भक्ष्यपाकादि स्वादुतास्तवनं तथा ॥ ३० ॥
 यतित्वं गृहवैद्यत्वं पाचकत्वं च भृत्यता ।
 गानाध्यापकता किञ्च कुलश्रोत्रियतापि च ॥ ३१ ॥
 इति दिङ्मात्रमुद्दिष्टं परिसंख्या न शक्यते ।
 अनन्तो दृश्यते दम्भः कुलस्त्रीदूषणार्थकः ॥ ३२ ॥
 गच्छन्ति वटवो नित्यं देवायतनमुत्सवे ।
 उद्भूता भक्तिरेषां किं तत्र स्पृष्टक'माप्यते ॥ ३३ ॥
 मैत्रीत्वं व्याजसौहार्दमित्यादिच्छलमाश्रिताः ।
 कलाशालासु बालाश्च बालिकाश्च विटन्ति हि ॥ ३४ ॥
 असंबद्धं किमप्युक्त्वा पृष्टे केचिद्बुधोत्तमाः ।
 कोऽप्याचार्यस्तथाप्याहेत्येवं तन्तुं वयन्ति हि ॥ ३५ ॥
 असत्पक्षप्रतिष्ठाः केऽप्यात्मपक्षस्य तुच्छताम् ।
 अभिप्रायस्वतन्त्रत्वनाम्ना धाष्टर्येण विभ्रति ॥ ३६ ॥
 अपार्थक्यमुदाहृत्य मीढ्यपारम्यमात्मनः ।
 नाङ्गीकुर्वन्ति केचिच्च तत्त्वं बहुमुखं न्विति ॥ ३७ ॥
 कालधर्मान्निवांस्तांस्तान् शुभानपि न जानते ।
 तद्बुद्धिजाड्यमास्तिक्यं प्रत्युत प्रवदन्ति हि ॥ ३८ ॥
 स्वच्छपत्रे स्पष्टमुद्रे लब्धेऽपि ग्रन्थमुद्रणे ।
 ताल एव पठामीति भक्ति तन्मनुते जम् ॥ ३९ ॥
 कच्चरं वस्त्रमावास्य केचिद्वैदिकमानिनः ।
 स्त्रीहेतोरुज्ज्वलं वेषं केचित् शौचं वदन्ति च ॥ ४० ॥
 पाश्चात्याचारमोहिन्या कृष्टः केशवकर्त्तने ।
 'स्नानसौकर्य' मस्त्यत्रेत्यम्बां वक्ति बटुः पटुः ॥ ४१ ॥
 इति वादे च शीले च वाक्छलेनोपजीवति ।
 बहुप्रकारो दम्भोऽसौ सत्यावरणमायिका ॥ ४२ ॥

१. जनसंमर्दे स्त्रीपुंसानां संपद्यमानं शरीरैकदेशसर्पकः स्पृष्टक-
 मिति कामसूत्रेषु उक्तम् ।

इतस्ततश्च यत्किञ्चित् उदाह्रियत केवलम् ।
 दम्भब्रह्मणि निष्णातः नराञ्जानाति तत्त्वतः ॥ ४३ ॥
 सञ्चारिभावा अन्ये हि जाता वीचिवदम्बुधौ ।
 स्थायिनं दम्भमेवामी वर्धयन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ४४ ॥
 अब्ध्युत्पन्नं जलं सर्वमब्धिमेव गतं, तथा ।
 दम्भब्रह्ममहावाक्ये सर्वभावसमन्वयः ॥ ४५ ॥
 सर्वे स्वोत्कर्षमिच्छन्ति यशोगुणधनादिषु ।
 असत्स्वप्नेषु तत्त्वेन वाञ्छन्त्याभासतोऽपि वा ॥ ४६ ॥
 असच्च सद्वद् दम्भोऽसौ मायेव प्रतिभासयेत् ।
 लोकसंवननाक्रान्तिक्रियाकार्यलमेव तत् ॥ ४७ ॥
 संपाद्यः स्वप्रकाशोऽन्यैः पत्रिकासु सभासु च ।
 भृत्यैः कृतज्ञैः क्रीतैर्वा नो चेद् हित्वा ह्रियं स्वयम् ॥ ४८ ॥
 आत्मप्रशंसा राजाध्वा नास्त्येवात्मसमः सुहृत् ।
 वदन्तु च हसन्त्वेके लभ्यं किं ह्रीमताधुना ॥ ४९ ॥
 आत्मश्लाघादिरूपेऽसौ मन्दवेगेन चेष्टते ।
 शाठ्यधौर्त्यादिनाम्ना तु परमोत्कटतां गतः ॥ ५० ॥
 बालानन्यान् स्वयं बालः पीडयित्वा द्रुतं गतः ।
 अन्यैस्ताडितमात्मानं मात्रेऽन्तः कथयत्यहो ॥ ५१ ॥
 पुमांसो बहवो लोके तमेवोपायमाश्रिताः ।
 अधरोत्तरयन्ति, स्वान् वदन्त्यन्यैर्विदूषितान् ॥ ५२ ॥
 कोलाहलैश्चिरायास्मान् दूषयित्वा ततः क्षणात् ।
 दैन्यं श्रिता नो निन्दन्ति परपक्षासहानिति ॥ ५३ ॥
 अमी रुद्राक्षमार्जाराः नाटयन्तोऽतिदीनताम् ।
 यद् धर्मं बोधयन्त्यन्यान् एतत्तु न सहे प्रभो ॥ ५४ ॥
 अस्मत्क्षेमैकवार्ताभिः कारुण्यभरपेशलाः ।
 लक्ष्मीरलुण्ठनस्माकं श्वेतशासकजम्बुकाः ॥ ५५ ॥
 स्वानेव दैवतीकर्तुं प्रजोपास्यत्वलोलुपाः ।
 प्रचारयन्ति नास्तिक्यदर्शनं^१ राष्ट्रनायकाः^२ ॥ ५६ ॥
 लोकसेवाप्रवादेन तांस्तान् सङ्घान्^३ प्रविश्य च ।
 आत्मप्राधान्यसमानलुब्धाः केचिच्चरन्ति हि ॥ ५७ ॥
 परम्परागतो धर्मकर्ता देवालयेष्विव ।
 देवस्वभक्षणोपायः कुलवित्तस्य वृद्धये ॥ ५८ ॥
 देवालयनिभाः संस्था अद्यत्वेऽपि भवन्ति हि ।
 राष्ट्रसेवा लोकसेवा विद्यानारीसमुन्नतिः ॥ ५९ ॥
 नेतृणां कीर्तिशेषाणां स्मृतिरित्यादिहेतवे ।
 कियत्यो न भवन्त्यद्य संस्थाः सुनिधिभिः^४ सह ॥
 निधिनिर्वाहिणां^५ कार्यदर्शिनां^६ भाग्यहेतवे ॥ ६० ॥

१. आंगलाः राज्यकर्तारः (English rulers)
२. धर्मातीता नीतिः (Secularism and atheism)
३. देशनेतारः (National leaders)
४. मण्डलं, सभा, समितिः, संस्थाः (Associations, Societies, Organisations.)
५. मृतानां नेतृणां प्रधानपुरुषाणां वा स्मारकाणि (Memorials to dead leaders and V. I. P. s.)
६. अनल्पः वित्तसंग्रहः (Large funds.)
७. कोषाध्यक्षाः (Treasurers.)
८. कार्यवाहाः (Secretaries.)

पुरकोष्ठसभाः^१ राज्यशासकीयसभास्तथा ।
 तासु श्रेष्ठा मन्त्रिसभा^२ सद्यस्सर्वार्थसिद्धये ॥ ६१ ॥
 मन्त्रिमार्गो राजमार्गः नान्यः पन्था हि विद्यते ।
 मन्त्रित्वमेव वाञ्छन्ति राजानोऽपि कुलागताः^३ ॥ ६२ ॥
 बह्वचः कक्ष्या^४ राज्यवादे^५ या काचिन्मन्त्रितां वहेत् ।
 अङ्गत्वं तासु सर्वासु फलोदकं भविष्यति ॥ ६३ ॥
 अतोऽद्य धीमता पित्रा राज्यतन्त्रोपजीविना ।
 एष्टव्या बहवः पुत्राः पुत्र्यस्सम्बन्धिनस्तथा ॥ ६४ ॥
 तत्तत्कक्ष्याङ्गताहेतोः वियुसिऽपि मन्त्रिणाम् ।
 नोत्सीदेदन्वयो येन राज्याङ्गे स्वकुटुम्बिनाम् ॥ ६५ ॥
 सङ्घकार्ये प्रवृत्तेषु नास्ति कोऽप्यच्छलः शुचिः ।
 तारतम्यं तु भवति सामर्थ्यं चैव गोपने ॥ ६६ ॥
 कर्मान्तिशालाः^६ संस्थाप्य प्रायः परधनोच्चयैः ।
 आस्त्रोशिशुकुटुम्बीयान् निर्वाहि नामतो लिखन् ॥ ६७ ॥
 गृह-वाहन-भोगादि भुञ्जन् शालाव्ययच्छलात् ।
 वञ्चयन् राज्यकोशं च यन्त्रेन्द्रः^७ सुखमेधते ॥ ६८ ॥
 'अप्रौढदेशानर्थादिवदान्या ऋद्धनीवृतः'^८ ।
 आधमर्ण्यान्नयन्ति स्वच्छायानुकृतिदासताम्^९ ॥ ६९ ॥
 आढ्यो ग्रामप्रधानोऽभूद् ऋणं दत्वा कुशान् जनान् ।
 प्रजगल्भे वशे स्थाप्य नयोऽसौ हि सनातनः ॥ ७० ॥
 विद्यारोग्यादिमिषतः क्रैस्तवीयप्रचारकाः ।
 धर्मान् विशिष्टान् प्राचीनान् क्रमशो नाशयन्ति हि ॥ ७१ ॥
 स्वयं यद्गोपतो दुष्टाः तद्गोपं प्रकटं नराः ।
 निन्दन्तः स्वान् रिरक्षन्ति निजनिन्दनपूर्वतः ॥ ७२ ॥
 तदयं च पुरोभागी कविः परमदाम्भिकः ।
 इति निन्दति मां यस्स दम्भराज्येऽभिषिच्यते ॥ ७३ ॥
 करामलकवत् तत्त्वमिति दर्शयतो जनान् ।
 सहते नैव लोकोऽयं स्वाज्ञाने केवलं लुठन् ॥ ७४ ॥
 अयं मा वद तद्गोपं तेन मा विवदस्व च ।
 अन्योन्यश्लाघनैर्लोके विजयध्वं नरा बुधाः ॥ ७५ ॥
 दम्भस्य स्फुरणं जानन् गुणान् को वा समीहताम् ।
 सदसद्बन्ध दूरेत्याः ते जयन्ति यमीश्वराः ॥ ७६ ॥

१. नगरपालिकाः, मंडल परिषदः (City councils, District Boards)
२. प्रादेशिक्यः विधानसभाः (State Assemblies)
३. राज्य केन्द्रे वा मंत्रिमण्डलानि (Ministry; cabinet.)
४. संस्थानाधिपाः (Hereditary Maharajahs)
५. पक्षाः (Parties)
६. राजनीति (Politics.)
७. उत्पादके-औद्योगिक-संस्थाः (Factories, Industrial Establishments.)
८. धनपतिः, प्रबन्धकः वा (Industrial magnate, Factory head.)
९. अविकसिताः देशाः । (अप्रौढदेशाः) (Undeveloped Countries.)
१०. समृद्धाः प्रगतिशीलाः च देशाः । (Affluent Countries)
११. जीवने तेषाम् अन्धानुकरणम् एव दास्यम् । (Slavery through imitative life.)

Dr. V. Raghavan,
Professor of Sanskrit

7, Srikrishnapuram St.,
Royapettah; Madras. 14.
Dt. 19-12-'68.

Dear Dr. Satyavrat,

I sent you soon after my return to Madras a copy of my play Pratapanudravijaya or Vidyanathavidambana. I am sending you today by the insured post note-books containing Sanskrit cantos of my Maha-Kavya on Muthuswami Dikshitar. I have just received your letter of 11-12-'68 and I am glad to know that the Journal devoted to Translation is interested in publishing something about my translation work.

My career as a writer may be said to have started actually with Translation and the first three publications which came out quickly, year after year, 1934-36, are the English translations of condensed versions of the Mahabharata, the Bhagavata and a collection of Sanskrit Prayers, Praises and Psalms, all these three having been published by G.A. Natesan & Co., Madras. The second sustained translation work of mine related to the English short stories of the late Manjeri S. Eswaran, which I did into Tamil. Manjeri S. Eswaran who was for some time Secretary of the National Book Trust, was a wellknown writer of English poetry and short stories and we were class-mates in the College and I regularly translated his English short stories into Tamil and published them in xxx various Tamil journals. Some of them were also later collected into volumes of Manjeri Eswaran's short stories in Tamil version. During this time, I also translated and published in the Tamil Journals, Kalaimal, Silpasri etc. English articles on various subjects bearing on Indian Painting, Indian Art etc. Among the miscellaneous Tamil translations which I made in these journals were from Sanskrit Subhashitas, stotras, verses of Sankara etc. Of the great Tamil National poet Subrahmanya Bharathi, I made Sanskrit translations, one of which might be mentioned, a humorous skit called 'Horses Horn' (Asva Srnga). This Sanskrit version was published a few years ago in Bharat Vani, Poona. I made also several Sanskrit translations from English poetry, from Grey and Keats (published in the Sanskrita Pratibha, as you know), as also stray verses and prose passages from a variety of English writers also published in the Pratibha under the title

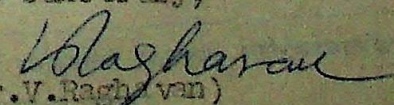
Anuvadaprakasa. My translation from Tolstoy (Andapramanakam Dhanyam) published in Pratibha is included by you in one of your Sanskrit collections. The most important translation work which I did is The Indian Heritage, an anthology in English of selections from Sanskrit literature, Vedas, Upanishads, Epics etc., sponsored by the Unesco under the project of Representative classics of Nations. This was published with a foreword by the late Dr. Rajendra Prasad, by the Indian Institute of World Culture, Bangalore, on the occasion of the first meeting of the Unesco in Vignyan Bhavan, Delhi, 1955. This has gone into two editions. Among English to Sanskrit translations may also be mentioned, my Bharatam Advatanam, Svastanam which is an English translation of Jawaharlal Nehru's Azad Memorial lectures and was commissioned by the National Book Trust; copies of this are now with the Central Sanskrit Board. Also several works of Sanskrit Hymnology have been brought out by me with English and Tamil translations (Kamakoti Koshasthanam, B.G. Paul & Co., Madras) In my Patel Memorial Lectures, The Great Integrators: Saint-Singers of India, the later part called the Anthology has many English translations of mine from Tamil hymnists and from Saint Tyagaraja. The Columbia University, New York, have brought a book called Sources of Indian Tradition in which I about 100 pages represents my contribution which includes English translations from Source-books in Sanskrit bearing on the fundamental conceptions in Sanskrit of Hindi Thought and Philosophy. This book received the first Vatumul Award in U.S. for publications on India.

From the Southern Languages Book Trust, Madras, I have brought out in Tamil a translation of selections from Somadeva's Kathasaritsagara. I have been translating Kathasaritsagara continuously and this part of my major translation work which would give the whole Kathasaritsagara in Tamil. Several portions of this have appeared serially in Tamil periodicals. Thus my translation work has been from Sanskrit to English and Tamil, from Tamil and English to Sanskrit, and from English to Tamil.

Students of mine have translated some of my contributions in English or Sanskrit into other South Indian Languages as well as in Hindi.

To
Dr. Satyavrat,
Roop Nagar,
Delhi.

Yours sincerely,

(Dr. V. Raghavan)

॥ दम्भ-विभूतिः ॥

डॉ. वे. राघवः

स्तब्धग्रीवः पुरोदृष्टिः कदाचित्कैकरक्षणः ।
 प्रायशोऽप्येडमूकश्च विकटश्च पदक्रमे ॥ १ ॥
 अयं स पीवरो दम्भः स्थूलः प्रकटनामकः ।
 घण्टापथे विवल्गन्तं सर्वं जानन्त्यमुं स्फुटम् ॥ २ ॥
 सूक्ष्मं तं दम्भमेवाहं बहुधेह विवर्त्तिनम् ।
 अत्र प्रपञ्चयिष्यामि स्वान्यविज्ञानहेतवे ॥ ३ ॥
 शारीरवातकोपाक्षिविकृत्या रहितस्स हि ।
 ततः सूक्ष्मदृशमेव दृश्यो भवति यत्नतः ॥ ४ ॥
 नास्तीह कोऽपि निर्दम्भः मात्राभेदोऽस्ति केवलम् ।
 स्थूलदम्भं सूक्ष्मदम्भो निन्दन्व्यवहरत्यसौ ॥ ५ ॥
 एको भावो महान्दम्भः पृथग् भावाननेकशः ।
 व्याप्य भूतार्थतो नानानेपथ्यव्येष्टते नृषु ॥ ६ ॥
 दम्भावास्यमिदं सर्वं नेह नानास्ति किञ्चन ।
 एकमेतत्परं तत्त्वं विद्वान् चरति सौख्यतः ॥ ७ ॥
 यश्च कश्चिन्नृणां भावः या च काचिन्नृणां कृतिः ।
 अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य दम्भो विजैजिते ॥ ८ ॥
 नीवारशूकवत् सर्वनराणां हृद्गुहाशयम् ।
 अमुं दम्भं विजानाति यः कश्चन सुसूक्ष्मदृक् ॥ ९ ॥
 नामरूपात्मकं यच्च भाववैविध्यमीक्ष्यते ।
 तत्सर्वं नास्ति-मायैव दम्भे तत्त्वे विकल्प्यते ॥ १० ॥
 एतदेवाद्वितीयं सत् दम्भाख्यं ब्रह्म वर्तते ।
 भावप्रपञ्चस्सर्वोऽपि तत एव विवर्तते ॥ ११ ॥
 यो वा को वास्तु भावस्स यो वा को वास्तु चाशयः ।
 दम्भेन सर्व एवासावोतः प्रोतश्च दृश्यते ॥ १२ ॥
 अत्रास्त्युपनिषद्विद्या कापि वाक्छलनामिका ।
 दाम्भिका यत्प्रभावेन विजयन्तेऽत्र विश्वतः ॥ १३ ॥
 प्रायेण तेषां वाक्येषु दृश्येते द्वे अलङ्कृती ।
 पर्यायोक्तिरिति ख्याता व्याजोक्तिरिति च स्मृता ॥ १४ ॥
 कूटस्था दीक्षितास्ते नः पिता वाचस्पतिर्मम ।
 पूर्व्येषु भक्तिरित्येवं कुलगर्वेण नट्यते ॥ १५ ॥
 वेदान्ता गहनास्तर्कः श्रमसाध्यश्चिरादिति ।
 शास्त्रप्रशंसा विदुषां स्वशङ्खाध्मानपद्धतिः ॥ १६ ॥
 अत्युत्कृष्टा कृतिस्तस्य किन्तु मत्कृतिमेव सः ।
 पामरस्त्वौति पश्येति पर्यायोक्तिर्निजस्तुते ॥ १७ ॥
 अन्ये सूक्ष्माश्च पन्थानोऽप्यत्मश्लाघनसिद्धये ।
 शतशस्सन्ति तेष्वेकः सूचितोऽत्र निदर्शनम् ॥ १८ ॥
 स्वपुराणे निजाध्यायेष्वात्ममाहात्म्यखण्डतः ।
 ऋजुनिर्लज्जमुखराः पठन्त्येकेचनानि शम् ॥ १९ ॥
 याचको दानमाहात्म्यं स्तुवन्नायाति दायिनम् ।
 श्लोकगृध्नुस्स दाता च स्तौति याचकवैदुषीम् ॥ २० ॥
 आपत्कालाय पुत्राणां रक्षितव्यं धनं त्विति ।
 अल्पव्ययमनीषाख्या वरीवर्ति कदर्यता ॥ २१ ॥

भुक्त्वा पर्युषितं केचित् देहदाढ्यवदावदाः ।
 यतन्ते स्वमहातुच्छकृपणत्वं निगूहितुम् ॥ २२ ॥
 मुहुर्निजोदरं चापि शोषयन्तोऽत्र केचन ।
 व्रतोपवासैस्तिथिभिः भक्तिमन्तो भवन्ति हि ॥ २३ ॥
 तत्तद्वैषयिकं कामं दारिद्र्यान्नैव विन्दताम् ।
 सन्त्यागतेभ्यो मित्रेभ्यः वैराग्यपरमाः कथाः ॥ २४ ॥
 तन्द्रां वदन्ति नैस्पृह्यं जाड्यं चापि तथा शमम् ।
 अन्ये स्तुवन्ति चापल्यमुत्साहमिति केचन ॥ २५ ॥
 कालः कष्टोऽयमल्पं वा कथंचिद्धनमर्जयेत् ।
 इत्युद्योगितया कैश्चित् छाद्यते लुब्धतोत्तवणा ॥ २६ ॥
 ताडिताः केचिदबलाः अहिंसां वर्णयन्त्यहो ।
 कौटिल्यं करणे केचित् लोकतन्त्राख्यया श्रिताः ॥ २७ ॥
 आचारशोधनं व्याजः धर्मकोलाहलो बहिः ।
 स्त्रीपुंसानां प्रमिलतां तत्त्वतो विटता फलम् ॥ २८ ॥
 मैत्र्या परमया यत्तु प्रातिवेशिकवेशमनि ।
 चरन्ति केचित् तत् कश्चिदुपायः स्त्रीवशीकृतौ ॥ २९ ॥
 प्रातिवेशिकडिम्भानां लालनं गुणकीर्तनम् ।
 तद्गृहे भक्ष्यपाकादिस्वादुतास्तवनं तथा ॥ ३० ॥
 यतित्वं गृहवैद्यत्वं पाचकत्वं च भृत्यता ।
 गानाध्यापकता किञ्च कुलश्रोत्रियतापि च ॥ ३१ ॥
 इति दिङ्मात्रमुद्दिष्टं परिसंख्या न शक्यते ।
 अनन्तो दृश्यते दम्भः कुलस्त्रीदूषणार्थकः ॥ ३२ ॥
 गच्छन्ति वटवो नित्यं देवायतनमुत्सवे ।
 उद्भूता भक्तिरेषां किं तत्र स्पृष्टकामाप्यते ॥ ३३ ॥
 मैत्रीतृष्णव्याजसौहार्दमित्यादिच्छलमाश्रिताः ।
 कलाशालासु बालाश्च बालिकाश्च विटन्ति हि ॥ ३४ ॥
 असंबद्धं किमप्युक्त्वा पृष्टे केचिद्वदुत्तमाः ।
 कोऽप्याचार्यस्तथाप्याहेत्येवं तन्तुं वयन्ति हि ॥ ३५ ॥
 असत्पक्षप्रतिष्ठाः केऽप्यात्मपक्षस्य तुच्छताम् ।
 अभिप्रायस्वतन्त्रत्वनाम्ना घाष्टर्चेण बिभ्रति ॥ ३६ ॥
 अपार्थक्यमुदाहृत्य मौढ्यपारम्यमात्मनः ।
 नाङ्गीकुर्वन्ति केचिच्च तत्त्वं बहुमुखं न्विति ॥ ३७ ॥
 कालधर्मान्निवांस्तांस्तान् शुभानपि न जानते ।
 तद्बुद्धिजाड्यमास्तिक्यं प्रत्युत प्रवदन्ति हि ॥ ३८ ॥
 स्वच्छपत्रे स्पष्टमुद्रे लब्धेऽपि ग्रन्थमुद्रेणे ।
 ताल एव पठामीति भक्ति तन्मनुते जनेः ॥ ३९ ॥
 कच्चरं वस्त्रमावास्य केचिद्वैदिकमानिनः ।
 स्त्रीहेतोरुज्ज्वलं वेषं केचित् शौचं वदन्ति च ॥ ४० ॥
 पाश्चात्याचारमोहिन्या कृष्टः केशवकर्त्तने ।
 'स्नानसौकर्य' मस्त्यत्रेत्यम्बां वक्ति बटुः पटुः ॥ ४१ ॥
 इति वादे च शीले च वाक्छलेनोपजीवति ।
 बहुप्रकारो दम्भोऽसौ सत्यावरणमायिका ॥ ४२ ॥

१. जनसंमर्दे स्त्रीपुंसानां संपद्यमानं शरीरैकदेशसंपर्कः स्पृष्टक-
 मिति कामसूत्रेषु उक्तम् ।

इतस्ततश्च यत्किञ्चित् उदाह्रियत केवलम् ।
दम्भब्रह्मणि निष्णातः नराञ्जानाति तत्त्वतः ॥ ४३ ॥

सञ्चारिभावा अन्ये हि जाता वीचिवदम्बुधौ ।
स्थायिनं दम्भमेवामी वर्धयन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ ४४ ॥

अवध्युत्पन्नं जलं सर्वमब्धमेव गतं, तथा ।
दम्भब्रह्ममहावाक्ये सर्वभावसमन्वयः ॥ ४५ ॥

सर्वे स्वोत्कर्षमिच्छन्ति यशोगुणधनादिषु ।
असत्स्वप्येषु तत्त्वेन वाञ्छन्त्याभासतोऽपि वा ॥ ४६ ॥

असच्च सद्वद् दम्भोऽसौ मायेव प्रतिभासयेत् ।
लोकसंवननाक्रान्तिक्रियाकार्यलमेव तत् ॥ ४७ ॥

संपाद्यः स्वप्रकाशोऽन्यैः पत्रिकासु सभासु च ।
भृत्यैः कृतज्ञैः कृतैर्वा नो चेद् हित्वा ह्यियं स्वयम् ॥ ४८ ॥

आत्मप्रशंसा राजाध्वा नास्त्येवात्मसमः सुहृत् ।
वदन्तु च हसन्त्वेकं लभ्यं किं ह्रीमताधुना ॥ ४९ ॥

आत्मश्लाघादिरूपेऽसौ मन्दवेगेन चेष्टते ।
शाठ्यधौर्त्यादिनाम्ना तु परमोत्कटतां गतः ॥ ५० ॥

बालानन्यान् स्वयं बालः पीडयित्वा द्रुतं गतः ।
अन्यैस्ताडितमात्मानं मात्रेऽन्तः कथयत्यहो ॥ ५१ ॥

पुमांसो बहवो लोके तमेवोपायमाश्रिताः ।
अधरोत्तरयन्ति, स्वान् वदन्त्यन्यैर्विदूषितान् ॥ ५२ ॥

कोलाहलैश्चिरायास्मान् दूषयित्वा ततः क्षणात् ।
दैव्यं श्रिता नो निन्दन्ति परपक्षासहानिति ॥ ५३ ॥

अमी रुद्राक्षमार्जराः नाटयन्तोऽतिदीनताम् ।
यद् धर्मं बोधयन्त्यन्यान् एतत्तु न सहे प्रभो ॥ ५४ ॥

अस्मत्क्षेमैकवार्ताभिः कारुण्यभरपेशलाः ।
लक्ष्मीरलुण्ठनस्माकं द्वेतशासकजम्बुकाः ॥ ५५ ॥

स्वानेव दैवतीकर्तुं प्रजोपास्यत्वलोलुपाः ।
प्रचारयन्ति नास्तिक्यदर्शनं^१ राष्ट्रनायकाः^२ ॥ ५६ ॥

लोकसेवाप्रवादेन तांस्तान् सङ्गान्^३ प्रविश्य च ।
आत्मप्राधान्यसमानलुब्धाः केचिच्चरन्ति हि ॥ ५७ ॥

परम्परागतो धर्मकर्ता देवालयेष्विवति ।
देवस्वभक्षणोपायः कुलवित्तस्य वृद्धये ॥ ५८ ॥

देवालयनिभाः संस्था अद्यत्वेऽपि भवन्ति हि ।
राष्ट्रसेवा लोकसेवा विद्यानारीसमुन्नतिः ॥ ५९ ॥

नेतृणां कीर्तिशेषाणां स्मृतिरित्यादिहेतवे ।
कियत्यो न भवन्त्यद्य संस्थाः सुनिधिभिः^४ सह ॥

निधिनिर्वाहिणां^५ कार्यदर्शिनां^६ भाग्यहेतवे ॥ ६० ॥

१पुरकोष्ठसभाः २राज्यशासकीयसभास्तथा ।
तासु श्रेष्ठा मन्त्रिसभा^३ सद्यस्सर्वार्थसिद्धये ॥ ६१ ॥
मन्त्रिमार्गो राजमार्गः नान्यः पन्था हि विद्यते ।
मन्त्रित्वमेव वाञ्छन्ति राजानोऽपि कुलागताः^४ ॥ ६२ ॥
बह्वचः कक्ष्या^५ राज्यवादे^६ या काचिन्मन्त्रितां वहेत् ।
अङ्गत्वं तासु सर्वासु फलोदकं भविष्यति ॥ ६३ ॥
अतोऽद्य धीमता पित्रा राज्यतन्त्रोपजीविना ।
एष्टव्या बहवः पुत्राः पुत्र्यस्सम्बन्धिनस्तथा ॥ ६४ ॥
तत्तत्कक्ष्याङ्गताहेतोः वियुसिऽपि मन्त्रिणाम् ।
नोत्सीदेदन्वयो येन राज्याङ्गे स्वकुटुम्बनाम् ॥ ६५ ॥
सङ्घकार्ये प्रवृत्तेषु नास्ति कोऽप्यच्छलः शुचिः ।
तारतम्यं तु भवति सामर्थ्यं चैव गोपने ॥ ६६ ॥
कर्मान्तशालाः^७ संस्थाप्य प्रायः परधनोच्चयैः ।
आस्त्रीशिशुकुटुम्बीयान् निवाहि नामतो लिखन् ॥ ६७ ॥
गृह-वाहन-भोगादि भुञ्जन् शालाव्ययच्छलात् ।
वञ्चयन् राज्यकोशं च यन्त्रेन्द्रः^८ सुखमेधते ॥ ६८ ॥
९अप्रौढदेशानर्थादिवदान्या ऋद्धनीवृतः^९ ।
आधमर्ण्यन्नयन्ति स्वच्छायानुकृतिदासताम्^{१०} ॥ ६९ ॥
आढ्यो ग्रामप्रधानोऽभूद् ऋणं दत्वा कृशान् जनान् ।
प्रजगत्त्रे वशे स्थाप्य नयोऽसौ हि सनातनः ॥ ७० ॥
विद्यारोग्यादिमिषतः क्रैस्तवीयप्रचारकाः ।
धर्मान् विशिष्टान् प्राचीनान् क्रमशो नाशयन्ति हि ॥ ७१ ॥
स्वयं यदोपतो दुष्टाः तदोषं प्रकटं नराः ।
निन्दन्तः स्वान् रिरक्षन्ति निजनिन्दनपूर्वतः ॥ ७२ ॥
तदयं च पुरोभागी कविः परमदाम्भिकः ।
इति निन्दति मां यस्स दम्भराज्येऽभिषिच्यते ॥ ७३ ॥
करामलकवत् तत्त्वमिति दर्शयतो जनान् ।
सहते नैव लोकोऽयं स्वाज्ञाने केवलं लुठन् ॥ ७४ ॥
अयं मा वद तदोषं तेन मा विवदस्व च ।
अन्योन्यश्लाघनैर्लोके विजयध्वं नरा बुधाः ॥ ७५ ॥
दम्भस्य स्फुरणं जानन् गुणान् को वा समीहताम् ।
सदसद्ब्रह्म दूरेत्याः ते जयन्ति यमीश्वराः ॥ ७६ ॥

१. नगरपालिकाः, मंडल परिषदः (City councils, District Boards)
२. प्रादेशिक्यः विधानसभाः (State Assemblies)
३. राज्य केन्द्रे वा मंत्रिमण्डलानि (Ministry; cabinet.)
४. संस्थानाधिपाः (Hereditary Maharajahs)
५. पक्षाः (Parties)
६. राजनीति (Politics.)
७. उत्पादके-औद्योगिक-संस्थाः (Factories, Industrial Establishments.)
८. धनपतिः, प्रबन्धकः वा (Industrial magnate, Factory head.)
९. अविकसिताः देशाः । (अप्रसंगतिकाः) (Undeveloped Countries.)
१०. समृद्धाः प्रगतिशीलाः चदेशाः । (Affluent Countries)
११. जीवने तेषाम् अन्धानुकरणम् एव दास्यम् । (Slavery through imitative life.)

१. आंग्लाः राज्यकर्तारः (English rulers)
२. धर्मतीता नीतिः (Secularism and atheism)
३. देशनेतारः (National leaders)
४. मण्डलं, सभा, समितिः, संस्थाः (Associations, Societies, Organisations.)
५. मृतानां नेतृणां प्रधानपुरुषाणां वा स्मारकाणि (Memorials to dead leaders and V. I. P. s.)
६. अनल्पः वित्तसंग्रहः (Large funds.)
७. कोषाध्यक्षाः (Treasurers.)
८. कार्यवाहाः (Secretaries.)

“ विश्व-संस्कृत-महासम्मेलनं ” (काशी नगरे)

म. म. पं. राज, पं. श्यामकुमार आचार्य, ऐडवोकेट,
मंत्री, भारतीय विद्याप्रचार समिति: (राज्यपंजीकृता)

सादर सूचयामि सर्वान् संस्कृत-पंडितान् संस्कृत-हितैषिणः,
यत् अस्य वर्षस्य कदाचित् अन्तिमे मासे एकं बृहत् “ विश्व-संस्कृत-
महासम्मेलनं ” भारतीय-विद्या-प्रचार-समिते: तत्वावधाने काशीनगरे
(वाराणसी उ. प्र.) भवेत्। इदं महासम्मेलनं कदाचित् ४ दिनानि
यावत् अधिकं वा प्रचलेत् यथावसरं। अस्मिन् विषये तिथि-निश्चयः
शीघ्रं करिष्यते समिते: कार्यकारिसभाया, यस्याः अधिवेशनं ४ अक्टूबर
१९७० तिथौ भवेत्, रविवसरे ३-वादने सायंकाले। तदा समिते:
‘निर्वाचनं’ अपि भवेत् ‘साधारण-सभायां’। अस्मिन् विषये सर्वा
सूचना दास्यते शीघ्रं सदस्येभ्यः। इदं तु जात-वृत्तं एव, यत् षड्
‘अखिल-भारतीय-संस्कृत-महासम्मेलनानि’ जातानि गतेषु वर्षेषु
समिते: तत्वावधाने, मम मन्त्रित्वकाले। कदाचित् कयाऽपि अन्यया
संस्कृत-संस्थया एतादृशानि सम्मेलनानि नहि कृतानि। अन्तिमे
महासम्मेलने ‘संस्कृतं’ राष्ट्रभाषा उद्घोषिता भारतस्य, यथा तत्
आसीत् प्राचीन-भारते। तदा संस्कृतं अस्माकं भारतीयानां ‘मातृ-
राष्ट्र-राज-शिक्षाभाषा’ आसीत्, विश्वे च ‘विश्व भाषा’ इत्यस्ति
‘निर्वादादं ऐतिहासिकं तथ्यं’। भारतीया भाषा ‘संस्कृतं’ इदानीं
अपि ‘भारती’, यतः सर्वस्मिन् भारते संस्कृत-विद्वांसः मिलन्ति।
कोऽपि प्रान्तः भारतभागः वा नास्ति, यत्र ‘संस्कृतज्ञाः’ न मिलेयुः।
संस्कृतसाहित्यं सर्वलोक-परलोक विद्या-व्यापि। इदं अपि एकं अतर्क्यं
प्रमाणं, यत् संस्कृतं पुरा जनभाषा आसीत्। जनभाषा ‘मातृभाषा’
भवति प्रायशः लोके।

समिते: उद्देश्यं

समिते: उद्देश्यं प्रायः ४० वर्षेभ्यः इदं अस्ति, यत् प्रथमं संस्कृतं
‘जनभाषा’ भवेत् पूर्ववत्, तदनन्तरं ‘मातृभाषा’ यथा पुराकाले
आसीत्। यदि सर्वेषां संस्कृतज्ञानां संस्कृतं ‘दैनिक-व्यवहार भाषा’
भवेत्। तदा किञ्चित्कालानन्तरं ‘जनभाषा’ स्यात् इति निश्चयप्रश्नः।

परन्तु ‘कीदृशं संस्कृतं’ जनभाषा स्यात्

अयं प्रश्नः गम्भीरतया विचारितः समित्या, यत् ‘कीदृशं संस्कृतं’
भवेत् येन सरलतया ‘जनभाषा’ स्यात्। इदं विचारितं समित्या,
यत् ‘सर्वासां संसारस्य जीवित-भाषाणां’ इयं ‘लेखन-भाषण-
परिपाटी’ यत् यथासाध्यं ‘वाक्यानां पदानि पृथक् विद्यन्ते’, येन
वक्तुः लेखकस्य वा ‘आभिरासः’ सहजतया सुविदितः स्यात्। परस्परं
भाषायाः प्रयोगः ‘सुबोधाय’ भवति, न तु ‘दुर्बोधाय’, यतः दुर्बोधाय
भवेत् चेत्, तदा मोहं वरं। याः भाषाः, महोन्नताः अपि, ‘दैनिक-
व्यवहारे’ नहि प्रयुज्यन्ते, ताः ‘ग्रन्थगताः मृताः वा’ इति कथ्यन्ते,
यतः ‘भाष्यते जनैः’ इति भाषा भवति। ‘दोर्भाग्यवशात् संस्कृतं अद्य
नहि प्रयुज्यते दैनिक-व्यवहारेषु कुत्र अपि भारतवर्षे, तस्य उद्गमस्थाने।
यदि ‘संस्कृतं’ प्रयुक्तं स्यात् न्यूनातिन्यूनं संस्कृत-पंडितैः, तदा तेषां
कृते तु संस्कृतं ‘मृतं’ न भवेत्। भाषणेन, व्यवहारेण ‘सरलत्वं,
सुबोधत्वं तु स्वतः एव आगच्छेत् संस्कृते’ अत्र संदेहलेशोऽपि नास्ति।
तदा संस्कृतज्ञैः स्व-स्व-क्षेत्रीयभाषाणां व्यवहार-त्यागः आवश्यकः
भवेत्, यद्यपि ताः क्षेत्रीयभाषाः संस्कृतस्य एव ‘भ्रंशाः’ सन्ति।
यदि जनैः जनैः इमाः क्षेत्रीय-भाषाः ‘संस्कृत-भ्रंशाः’ शुद्धसंस्कृतरूपे
नीताः स्युः संस्कृतज्ञैः, तदा अयं अपि एकः उपायः, येन संस्कृतं
भूयोऽपि भाषणभाषा जनभाषा स्यात् भारतस्य। मया पुस्तक-एकं
रचितं अस्मिन् विषये ‘कीदृशं संस्कृतम्?’ तथा ‘मूलं संस्कृतम्’,
यत् केन मार्गेण संस्कृतं ‘आधुनिकं, सरलं, सुबोधं च’ भवितुं अर्हति।
सौभाग्यं, यत् मम प्रदर्शितः सुधारमार्गः, व्याकरण-सम्मतः, प्रायः
स्वीकृतः विद्वद्भिः, यतः मम ‘मूलं संस्कृतम्’ एमए कक्षासु पाठ्यते

कोकिलनिवेदः

डॉ. वे. राघवः (मद्रास)

सखा— कोकिल, कोकिल, कोमलगलयुत !
कोकिल, कोकिल, मञ्जुलपञ्चम ! ।
कोकिल, माधवचूतविहार
कोकिल, मन्मथविजयसुमागध ।
कोकिलपोतक, कुत्र गलस्तव ?
श्राम्यसि ताम्यसि सीदसि किं भोः ॥

कोकिलः— हृदयालुसन्मित्र मात्रा वियुक्तः
ईर्ष्यालुकरटौघरटनैर्घ्रियेऽत्र ।

सखा— कोकिल, धारय समयं क्षमया
रोहति पत्रं स्वैरं यास्यसि ।

कोकिलः— नायं वसन्तो न च वा रसाले
अङ्कूरितं मे किसलं क्व यानि ।

सखा— कोकिल, नूनं चक्रगतिं त्वं
माधवभाग्यं नचिरात्प्राप्स्यसि ।
एते वयमिह भव्याशंसाः
तावकपञ्चमगीत्युत्कण्ठाः ॥

कोकिलः— अङ्ग त्वदाभाः विरलाः प्रपञ्चे
सत्स्यामि चात्रैव कान्तारकोणे ।
को वाऽत्र शुश्रूषुरुभावशीलः
को वा रसं वेत्ति गास्यामि कस्मै ॥
माहात्म्यगर्वान्धमृगराजसदसि
प्रविविक्षया किं ? विरसाः शिवास्ते ।
करटावलिहन्त रटनैरसुय-
त्यपि हन्त विपिनं जडमेव सकलम् ॥
अजवच्च यदि केऽपि शृणुयुः किमेतैः
रत्नैः स्वरकर्णगानेन गल एव शुष्कः ।
स्वयमेव गीतेऽपि केषांचनात्र
श्रवणं च कियते न भाराय भवति ॥
अयि सौम्य ! न हि जन्म गुण्यं सुखाय
बलवान् महेशोऽपि लोको बलीयान् ।
अजनिर्वरिष्ठा यदि सा न, जन्तोः
शिशुभाव एवेह मरणं वरीयः ॥

आगरा-विश्वविद्यालये, तथा अन्यत्र अपि। मया तु अन्तिमरूपेण
कथ्यते, यत् वाक्यपदेषु यथासाध्यं सन्धिः न कृतः स्यात् तदा अद्य संस्कृतं
राष्ट्रभाषा भवितुं अर्हति भारतस्य। ‘मः अनुस्वारः’ इति सूत्रबलात्
हलन्त ‘म्’ दातुं शक्यते अचि परे सति, न मम कोऽपि विरोधः।

शासनं विरोधि संस्कृतस्य

दोर्भाग्यवशात् केन्द्रिय - प्रदेश-शासनानि संस्कृत-विद्वद्भिः।
यतः केन्द्रशासनस्य ‘त्रिभाषा-सूत्रे’ संस्कृत-स्थानं कुत्र अपि भवितुं
नहि अर्हति। विदेशेषु यत् ‘स्थानं संस्कृतस्य’ तत् भारते नास्ति।
परन्तु ‘संस्कृत-वेद-मार्गेण’ एव भारत-विश्व-उन्नतिः सम्भवा, इति
नः विश्वासः, अतः आवश्यकं ‘विश्व-संस्कृत-महासम्मेलनं’ काशी नगरे,
कथित-संस्कृत-केन्द्रे। तत्र इमे सर्वे प्रश्नाः विचारपथे नीताः स्युः।
इत्यलं विस्तरेण।

बालानां कृते

ब्रह्मचर्य-निष्ठा

पुरा किल इंग्लंडदेशे 'कॅव्हेडिश' नामा पुरुषो बभूव ।
तस्य शैशवे एव तस्य माता दिवं जगाम । तदाऽरभ्य सः
पित्रा एव वर्धितः । सोऽपि एकाकी एव क्रीडनकैस्सह रेमे ।
बाल्येऽपि अन्यबालकानां इव मित्रैस्सह क्रीडने वा संपर्केऽपि
तस्य रुचिः न दृष्टा । शालायां सः अनासक्तः इतरैः असं-
पृक्तः तस्थौ ।

यौवनं प्राप्यापि हि सः स्त्रीभिः सह भाषणमपि न चक्रे ।
महाविद्यालये विज्ञानम् अधीत्य सः यूरोप-पर्यटनं चकार ।
तदा सः अति-स्नातक- (द्रष्टा) पदवीं लेभे । पुरा काले
विद्यापीठिय-परीक्षोत्तीर्ण-छात्रेभ्यो देशपर्यटनादूर्ध्वमेव पदव्यः
देयाः तस्थुः । अस्मद्देशेऽपि पुरा देशपर्यटनं, पंडितमैत्री, सभा-
संचारः एतत्त्रयं स्नातकानां शिक्षणस्य-पूर्णतया द्योतकम्
आवश्यकम् अङ्गम् आस ।

तस्मिन्नेव काले तस्य अपुत्रः धनाढ्यः पितृव्यः स्वकी-
याम् एकलक्ष-पौंडमितां संपदं मृत्युपत्रेण तस्मै समर्प्य पंचत्वं
जगाम । तां लब्ध्वा तु सः अतीव अंतर्मुखो बभूव । सः
स्वकीय-कार्यार्थं केवलं सेवकद्वयं ररक्ष । ताभ्यां सहापि सः
केवलं कर्गजे लिखित्वा व्यवहारं चकार । परं तस्य विज्ञाना-
ध्ययने रुचिः आस । सर्वकालं स्वकीये कक्षे वैज्ञानिक-ग्रंथानां
पठने वा वैज्ञानिक-समस्यानां चिंतने सः अनयत् कालम् ।
यदाकदाचित् वैज्ञानिकानां सभायां गत्वा स्वचित्तनोपलब्ध-
सत्यानि प्राकाशयत् । तत्रापि स्त्रीसदस्यां वार्तालाप-चिकीर्षुम्
अन्यथा वा आत्मनः समीपम् आयातीं दृष्ट्वा झटिति सभां
त्यक्त्वा स्वगृहं प्रतस्थे । पुरुषसदस्यैः साकमपि केवलं कार्य-
मात्रं वार्तालापं कुर्वाणः आस ।

सः स्वकीयाध्ययनकक्षे एकं गुप्तद्वारं ततः नगराद्
बहिर्गन्तुमेकं भूगर्भमार्गं च चकार । सेवकसंकाशात् 'कश्चिद्
द्रष्टुं आगतः सज्जनः' इति श्रुत्वैव गुप्तद्वारेण पलायनं चक्रे ।
सः नित्यं प्रातः सायं नरान् बहिः जनविवाजिने पथि भ्रमणं
चक्रे । एकदा इत्थमेव प्रातः काले भ्रमणं कुर्वाणः सः पृष्ठतः
एकम् उन्मत्तं वृषभम् आयान्तं तथैव अग्रे एकां कृपक-वालिकां
गच्छतीं ददर्श । वृषभं समीपमायातं दृष्ट्वा सः तालिका-
वादनेन आक्रोशेन च तां सावधानां कर्तुं प्रायतत । परं स्व-क्षेत्रे
गच्छती अन्यमनस्का सा तं न शुश्राव । वृषभं तु निकटमेव
प्राप्तं दृष्ट्वा अग्रे पदं निधाय तां करेण धृत्वा कर्पयित्वैव सः
वृषभमार्गात् दूरां चकार । परं तत्क्षणे एव तस्य मनः 'हन्त,
ब्रह्मचर्यं भग्नम्' इति विचारेण पश्चात्तापयुक्तं बभूव । ततः
एव निर्वृत्य द्रुतगत्या स्वगृहं गत्वा, भयभीतः इव सर्वाङ्गे
स्वेदरोमांचयुक्तः ज्वरग्रस्तः, सः मुष्वाप । द्वितीये दिने सः
स्वस्थो बभूव । परंतु ततः ऊर्ध्वं सः गृहाद् बहिर्गमनमेव
तत्याज । एष तस्य वार्धक्यावस्थायाः प्रसंगः आस ।

(एषा कथा अस्मान्भरतराजः दयावशतायां हरिणा-
सक्तेश्च हरिणजन्मन्यपि असङ्गवृत्तेः कथां स्मारयति ।)

इंग्लंडदेशे अद्यावधि 'कॅव्हेडिश-प्रयोगशाला' नाम्नी
संस्था प्रचलति । सः विद्युच्चुंबकीय-लहरीनां अध्ययने

शिशुगीतम् २

एहि शुभालोक

एहि एहि दीप
एहि शुभालोक ।
धियं देहि दीप
ध्रियं देहि दीप ।
एहि शुभालोक—

के. रा. जो.

(द्वितीयपृष्ठतः)

अज्ञातवासं स्वीकृत्य माधवनाथः साधनामारभत । अखिले भारते
व्यचरत् सः । नवनानामाशिर्वादाः प्रत्यक्षं प्राप्ताः तेन । महतां
साधूनां कृते प्रकटोऽभवत् सः ।

तथा भूतेषु सांसारिकेषु व्यवहारेषु वर्तमानेनापि तेन परमार्थ-
प्रपञ्चः साधु साधितः । अशेषो महाराष्ट्र देशः तस्यालौकिकेन सामर्थ्येण
प्रभावितो भूत्वा तमभजत् । निर्बन्ताः धनिकाः नृपादयश्च सर्वे कृतार्थाः
अभवन् । अलसाः उद्योगिनो भूताः । केचित् विशिष्टाः साधकाः योग-
मार्गमारूढवन्तः । यज्ञयागादयः सम्पन्नाः अभवन् मन्दिराणि निर्मितानि
च । सात्त्विकं स्वल्पाहारं कृत्वा आत्मनः तेजोमयीं कायां सः परोप-
कारार्थं जनानां समुद्धारणार्थं च समर्पितवान् ।

गच्छता कालेन इंदूर नगरे श्रीनाथमन्दिरस्य निर्माणं कृतं भक्त-
जनैः । भाव्यानि प्रसादचिह्नानि दृष्टपथमागतानि ।

श्रीनाथमन्दिरस्य सुचारुरूपेण कार्यं सञ्चलनार्थं निश्चितं संवि-
धानं रचितं तदनुसारं मदानी सर्वं कार्यमनुष्ठीयते ।

मम सद्गुरोः प्रसादतः प्रबुद्धाः ज्ञानदर्शनमज्ञानास्तु कल्याणाय
आशिषः लब्धवन्तः । अजीतितमे वर्षे अयं स माधवनाथः अनन्ते
अन्तर्हितोऽभवत् ।

अद्यापि व्यक्ताव्यक्तरूपेण लोकोद्धाराय लोकहिताय च निश्चयेन
मार्गदर्शनं चलत्येव ।

अतः

कीर्तनं वाचया कृत्वा
रूपं ध्यात्वा गुणान्स्मरन् ।
लभेत दर्शनं स्वप्ने
प्रत्यक्षानुभवाय च ॥

विख्यातः आस । सः कदाऽपि धर्मयोगविषयकां वार्तामपि न
चकार ।

परम् इत्थं ब्रह्मचर्यपालने दत्तचित्ताः साधवः अपि
विरलाः एव लभ्यन्ते । अहो बलवन्तः अस्य पूर्वजन्मसंस्काराः ।

संस्कृत-भाषा-प्रचारि-सभायाः इदं साप्ताहिकं पत्रं श्री. पां. ना. बनहट्टी
महोदयेन नारायण-मुद्रणालयं नागपुरम् इत्यत्र मुद्रितं, 'संस्कृत-
भक्तिव्यम्' कार्यालयः मोर-हिन्दी-भवनम्, नागपुरम् इत्यत्र
प्रा. वि. वि. वराहपांडे-महोदयेन प्रकाशतां च नीतम् ।

Dr. V. Raghavan

महाराष्ट्र-मध्यप्रदेश-मद्रास-आन्ध्र-शासन-पुरस्कृत साप्ताहिक

पञ्जीयत-क्रमांक: एन् १२०४

दूरध्वनि-क्रमांक: २२३५७

संस्कृत-भाषा-प्रचार-सभायाः मुखपत्रम्

भविष्यम्

अद्यतनं सुभाषितम्

सूफी साधोः सूक्तिः

एकः साधकः-“ नित्यं भ्रमामि यन्नदीजलवन्मयि
अपि न वर्णो न गंधो वा उद्भवेत् । ”

साधुः उत्तरति-“ किं न स्थिरः समुद्रः एव भवसि ? येन हि
न वर्णः न गंधः वा ते परिवर्तते । ”

सूफी साधुः बायजोद बस्तामी ।

डॉ. के. रा. जोशी, एम्. ए., पीएच्. डी., साहित्याचार्यः

प्रा. दि. वि. वराडपांडे, एम्. ए.

वर्षम् २०, अंकः १५-१६] नागपुरम्, गनिवारः, दिनाङ्कः २२-८-७०, सौर श्रावण ३१, शके १८९२ [वार्षिकं मूल्यम् रु. ६

वार्ता-विहारः

संस्कृत-पाठ्यक्रम-मण्डलस्य
अध्यक्षपदे प्रा. आष्टीकराः

नागपुर-विश्वविद्यालये संस्कृत-
पाठ्यक्रम-मण्डलस्य अध्यक्षपदे
प्रा. म. भा. आष्टीकर-महाशयाः
निर्वाचिताः सन्ति । संस्कृत-पाठ्य-
क्रम-मण्डलस्य प्रतिनिधित्वेन डॉ.
के. रा. जोशी, प्रा. वि. श्री.
भाण्डारी-महाशययोः कला-शाखा-
मण्डले (फॅकल्टी ऑफ आर्ट्स)
निर्वाचनं संजातम् । निर्वाचितान्
वयं सर्वहृमानम् अभिनन्दामः ।

संस्कृत-प्राध्यापक-समितेः
अध्यक्षपदे डॉ. लिभये-
महाशयाः

ऐषमः नागपुर-विश्वविद्यालय-
संस्कृत-प्राध्यापक-समितेः अध्यक्ष-
पदे डॉ. श्री. कु. लिभये-महाशया-
नाम् ऐकमत्येन निर्वाचनं संवृतम् ।
कार्यवाहपदे प्रा. गु. वा. पिपलापुरे
महाशयाः सहकार्यवाहपदे प्रा. कु.
कमल-बूट-महाशयाः निर्वाचिताः
तिष्ठन्ति । सगौरवम् अभिनन्दनम्
ऐकमत्येन निर्वाचितानाम् ।

दास-प्रामजनम्

सं. भवितव्यस्य गतांके महा-
राष्ट्र-शिक्षामंत्रिणं द्रष्टुं गते
निष्ठमण्डले प्रा. स. गो. सोमल-
वाराणां नामनिर्देशः अनवधान-
तया विस्मृतः । तदर्थं गुरुवर्याणां
क्षमां संप्राप्य समुचितं दोषप्रमा-
र्जनं क्रियते संपादकेन ।

संस्कृत-दिवस-निमित्तम्

केन्द्रशासनादेशात् रक्षाबंधन-
दिवसे (श्रावण पीणिमास्यां)
संस्कृतदिवसः पालनीयः अभवत्
समारंभम् । तन्निमित्तेन च
संस्कृतपुस्तकानां प्रदर्शनं, संस्कृते
नाट्य - गान - कथाकथनादिकं
विदुषां संस्कृतस्य सर्वविध-

महत्त्वविषये व्याख्यान-प्रवचनं,
वेदविदां सत्कारः, एतादृशाः कार्य-
क्रमाः कर्तुं सूचिताः शासनेन ।
संस्कृत-प्रचारसंस्थाः एतत् सर्वं
यथाशक्ति कुर्वन्ति एव सर्वदा ।
शासनस्य अनुकूला प्रवृत्तिः तावत्
अभिनन्दनीया । शासनगताः नेतारः
एव संस्कृतस्य महत्त्वविषये परि-
चिताः कार्याः भवन्ति इति वयं
मन्यामहे । अत एव अभिनन्दामः
केन्द्रशासनं श्रीमताम् उपराष्ट्र-
पतीनां गोपालस्वरूप - पाठक-
महोदयानाम् आध्यक्षे दिल्लीनगरे
(सावलकर सभागृहे) संस्कृत-
दिवसं निमित्तं समासमायोजना-
यम् । डॉ. कर्णसिंह महोदयानां
प्रेरणया इदं प्रावर्तते इति ते अपि
अभिनन्दनायाः ।

प्रा. ताडलापुरकराणां भाषणम्

भोसला वेदशास्त्र महाविद्यालये
संस्कृत-दिनं निमित्तं बालानां
व्यवहार - संस्कृतमय-भाषणानि
आयोजितानि आसन् । तत्र अध्य-
क्षत्वेन भाषमाणाः प्रा. पां. कु.
सावलपुरकर महोदयाः अवोचन्-

ये संस्कृतं पठन्ति तेषाम् एव
पुरतः संस्कृतस्य माहात्म्यं महत्त्वम्
उपयोगाः च गीयन्ते इति अना-
वश्यकम् । वस्तुतः संस्कृतविरो-
धिनां अथवा तत्र उदासीनानाम्
एव पुरतः तेषां तेषां भाषासु (न
संस्कृते) विद्वद्भिः प्रवचनं कर्तव्यम् ।
अत एव मराठीभाषया एव संस्कृ-
तस्य बहुविधं महत्वं मया कथ्यते ।

प्रादेशिकभाषाणां जर्ननी पोष-
णकर्त्री च इति यथा संस्कृत-
भाषा महनीया तथैव पुरातनात्
कालात् विचारमंथनस्य निष्कर्षाः
अनेक - शास्त्रसाहित्ये काव्य-
नाट्यादिवाङ्मये च संस्कृते एव
संगृहीताः तिष्ठन्ति । अद्य प्रवर्त-
मानः अतिनूतनः अपि विचारः
केनचित् रूपेण संस्कृतवाङ्मये

अवलोक्यते एव । अथ च सद्यः
विज्ञान-तंत्रविद्यादिषु यः जनतायाः
समादरः दृश्यते तस्य परिभाषिक
-शब्दावली - डल-रा. पयोगिनी
संस्कृतेन सुलभं भवेत् ।
राजमान्या शास्त्रम एव
भाषा जनः आद्रियते शास्त्राणां
भाषा तु भारते संस्कृतम् अ
अस्ति अपि । परं तस्य राजम
संप्रति अभिनन्द्या तिष्ठति ।
साहाय्येन विना अपि (विना एव
वा) संस्कृतप्रचारः अत्यावश्यकः ।
तन्साहाय्येन तावत् “ अधिकस्य
अधिकं फलं ” सम्पत्स्यते इति ।

छायाचित्रस्य अनावरणम्

कै. सौ. सुरुचिः बी. ए. पदवी
भूषिता, समचिकित्सा (होमिओ-
पथी) जीवनरसायनचिकित्सा
(बायोकेमिक्स) शास्त्रयोः पारं-
गता (डी. एच्. बी), बाल-
शिक्षणपद्धती विनीता प्राप्तोपा-
धिका च नागपुरस्य प्राथमिकपूर्व-
अध्यापन मंदिरे शिशुचिकित्सिका,
शैक्षणिक - मानस - शास्त्रस्य च
व्याख्यात्री आसीत् । तत्र तस्याः
छायाचित्रस्य अनावरणं पद्मश्रिया
विराजितायाः श्रीमत्याः कमला-
ताई हॉम्पेट महोदयायाः हस्तेन
जातम् । संबधितानां बहूना स्त्री
पुरुषाणां भाषणानि तस्याः गुण-
गौरवपराणि हृदयस्पर्शीनि अभवन् ।

कै. म. म. बालशास्त्र

हरदासानां द्वितीया पुण्यतिथिः

संस्कृतक्षेत्रे सुविख्यातः नाग-
पुरस्थः विशालबुद्धिः चतुरस्र
पंडितः वाग्मी म. म. बालशास्त्री
हरदासः भोसला वेदशास्त्र महा-
विद्यालय-समितेः अध्यक्षः आसीत्
दक्षिणामूर्ति-मंदिरस्य मठाधीशः
अनेक-ग्रंथानां लेखकः, हिंदुमहा
सभायाः कार्यकर्ता प्रचारकः, महा-
राष्ट्र संस्कृत परिषदः अध्यक्षः
च अतिष्ठत् । तस्य द्वितीय-पुण्य-
तिथौ भोसला वेदशास्त्र महाविद्या-

लये श्रद्धांजलि-समर्पणं रूपाणि
भाषणानि डॉ. ग. त्र्यं. देशपांडे,
प्राचार्य दि. वि. वराडपांडे, डॉ.
के. रा. जोशी तथा प्रा. शास्त्री
प्रभृतीनां जातानि । बाल-
शास्त्रिणां पुरातनाः गुरुवः श्री.
ज. मा. कायदे महाशयाः अध्यक्षः
आसन् । तैः अपि शास्त्रिणां
बाल्यस्य, विशालस्य तद्विकासस्य
च कथाः श्राविताः एतादृशानां
स्मरणं स्फूर्तिप्रदं भवतु स्वकर्तव्य-
करणे इति निवेदितम् ।

खदप्रदानं निधनानि

१. डॉ. सौ. इरावती कर्वे

भारतस्य समाजशास्त्रीयं
विज्ञानं संशोधन-गवेषणादिभिः
आलोच्य प्रगटीकरणे तत्र सदैव
निरता महाराष्ट्रिया विदुषी डॉ.
सौ. इरावती कर्वे-महोदया अकाल-
निधनं प्राप्त इति खेदकरी वार्ता ।
महाभारतस्य समाजशास्त्रदृष्ट्या
सम्यक् अध्ययनं पर्यालोचनं च
तया कृतम् आसीत् अनेके ग्रंथाः
निबंधाः च तया लिखिताः सन्ति ।

२. श्री. मनोहरभाई पटेलः

विदर्भेषु गोंदानगरे घुमवर्तिका-
व्यापारे संगृहीतवित्तः कोट्यधीशः
श्रीमान् मनोहरभाई पटेल-महा-
शयः अकाले पंचत्वं गतः इति
खिद्यामहे । सः शिक्षणसंस्था विषये
अतीव उदारः आसीत् । अनेकाः
संस्थाः तेन संचालिताः सन्ति ।

प्रा. दि. वि. वराडपाण्डे-

महाशयानां कन्याविद्योगः ।

सं. भवितव्य संपादकानां प्रा.
दि. वि. वराडपाण्डे-महाशयानां
ज्येष्ठा, सोभाग्यसंपन्ना, सौ.
सुरुचि-गिजरेनाम्नी कन्या तरुणे
वयसि अकालमृत्युना कवलिता ।
तस्याः निधन-दुःखेन परं पीडितेषु
आप्तजनेषु शोकसहनाय धैर्यं
परमेशः करोतु । सं. भवितव्य-
परिवारः तेषां दुःखे संविभागम्
अनुतिष्ठति ।

संस्कृतं संस्कृतेर्मूलम् ।

संस्कृत-भवितव्यम्

संवत् २०२६ श्रावण कृष्ण ६

तावदेव प्रतिष्ठा स्याद् भारतस्य महीतले ।
ज्ञानामृतमयी यावत् सेव्यते सुरभारती ॥

संस्कृत-दिवसः

ऐषमः अपि भारतशासनेन आभारतं श्रावण पूर्णिमायाम् संस्कृत-दिवसः मानयितव्यः इति आदेशः प्रसारितः । गते सप्ताहे तदनुरोधेन यत्र तत्र भाषणसमारम्भाः संमेलनादीनि वा यथारुचि यथाशक्ति लोकैः अनुष्ठितानि । संस्कृत-महिम्नः स्तोत्रं यथाबलं व्याख्यातृभिः गीतम् । परम् एतत् शृण्वतः सामान्य-नागरिकस्य विचित्रा खलु स्थितिः भवति । सर्वं वर्षं सुखं शयानः अयं समाजः सहसा जागरितः संस्कृत-विषये भूतावेशन्यायेन किमपि अश्रुतचरं किमर्थं ब्रूते इति ज्ञातुं सः न प्रभवति । दैनिक-कार्यात् क्षणं विरमन् ईषद् विस्मयाकुलः प्राकृतः जनः पुनः स्वकार्ये रमते ।

सुयोग्यः उपक्रमः

एवं गते अपि संस्कृत-समानहेतुः अयं शासकीयः उपक्रमः सर्वथा वृथा तिष्ठति इति न मन्यामहे । शासकानां हृदये क्वचित् कोणे स्थिता संस्कृत-विषयिणी आदरभावना अनेन प्रकाशते । अनेन कार्यक्रमेण वयं संस्कृतविषये यद् अस्माभिः गते वर्षे कृतं तस्य चिन्तनं कर्तुं प्रभवामः । अपि च आगामिनि वर्षे यत् कार्यं तस्य निश्चयं कर्तुं प्रभवामः । इदं सिंहावलोकनं नः संस्कृत-प्रियाणां नितराम् आवश्यकम् । वयं जीवनार्थं यस्मिन् कस्मिन् अपि क्षेत्रे श्राम्यामः । परं संस्कृत-साहित्यज्ञानं देशकल्याणस्य निधानम् इति भावना नः बलवत् प्रवर्तयितुम् अर्हति । वयं स्वानुभवेन इदं लिखामः यत् नागपुरे संस्कृत-वाग्विलास मण्डलस्य साप्ताहिके अधिवेशने ये खलु सज्जनाः आगच्छन्ति ये वा क्वचन सभाकार्यालये द्रष्टुं समागच्छन्ति तेषु अधिकतराः जीवने संस्कृताध्यापनेन संस्कृताध्ययनेन वा न साक्षात् संबद्धाः भवन्ति । कश्चित् स्थपतिः, कश्चिद् विज्ञानवेत्ता, कश्चित् संस्कृतेतर-विषयस्य अध्यापने निरतः प्राध्यापकः, कश्चित् अधिकोष-कर्मचारी, कश्चित् कृषिशास्त्रज्ञः, कश्चित् लेखाकर्मोपजीवी वा यदा आस्थया संस्कृत-विषये पृच्छति तदा मनः प्रमोदते । नायं केवलं पृच्छति अपि तु अध्ययने जिज्ञासां करोतीति चित्तं सानन्दं विस्मयते ।

असंस्कृतज्ञा अपि बहुकर्तुम् अर्हन्ति

एतादृशाः जनाः संस्कृतस्य आशास्थानम् । यतो हि इमे सज्जनाः संस्कृत-विषये आस्थावन्तः समाजे संस्कृतविषये

मम नाथः सद्गुरुः माधवनाथः

ज्ञाता मेघश्याम रेगे, एम्. ए., बी. एड. साहित्याचार्या

अदृष्यशक्तिरूपेण लीलया भवतामहम् ।

योगक्षेमं वहामीति सत्यं, नास्त्यत्र संशयः ॥ १

स्नेहोऽस्ति यस्य सर्वत्र रतं लोकहिते जनः ।

ज्ञातं तेनैव धर्मस्य बीजं शुद्धं सनातनम् ॥ २

फलानि सधुराप्येव जायन्ते शुद्धबीजतः ।

एकदा श्रावणमासे सोमवासरे सौभाग्यवती मथुरामाता कस्यापि साधोः दर्शनमनायासेनैवाभूत्, शुभाशिर्वादांश्च प्राप्तवती यत्तस्याः तृतीयः पुत्रो महान् सिद्धयोगी भविष्यतीति । सः आदेशम् दत्तवान् यत् “तथा नियमेन शिवाराधना कार्या” इति पुरतोवतिना नन्दिना सहिता उमामहेश्वरयोः प्रतिमापि तदर्थं तस्यै दत्ता । अग्रे सत्यमेव प्रमाणीभूतं तस्य वचनम् ।

चैत्रमासे वर्षप्रतिपदि ध्वजारोपणदिने जातो माधवः । दशमे वत्सरे स चित्रकूटपीठे प्रतिष्ठितः “माधवनाथ” इति विख्यातोऽभूत् ।

पूज्यपार्षदः श्री यशवन्त देव मामलेदार महोदयः प्रागेव एतत्सर्वं सूचितम् । श्री विठ्ठलनाथ महानुभावाः पूर्वमेव सर्वा व्यवस्थामकुर्वन् । सर्वज्ञानाम् निःशेषोव्यवहारो निश्चयेन निर्दोषो भवति ।

अनाकलनीयाः माधवनाथलीलाविलास-परिपूर्णाः चमत्कृतयः दृष्टाः जनैः । सर्वेऽपि आधिव्याधयो विनष्टाः । सर्वविधं च मंगलं समृद्धम् ।

(शेषः चतुर्थपृष्ठे)

अनुकूलां परिस्थितिं जनयितुं क्षमाः । यद्यपि ते अनधीत-संस्कृताः अथवा अधीतालपसंस्कृताः परं तेषां संस्कृतविद्या-प्रेम परेषां प्रोत्साहकं भवति । इमे जनाः स्वयं संस्कृतं पठितुं पुरः सरन्ति । पुत्रान् समुत्साहयन्ति, आप्तजनान्, तदीयपुत्रान् वा तथा कर्तुं बोधयन्ति, इतरजनान् अन्येषां वा अपत्यानि धनाभावेन संस्कृतपठने अक्षमाणि धनसाहाय्येन अनुगृहीतुं शक्नुवन्ति । संस्कृत-संस्थानां कार्योत्साहे, औदासीन्य-निराकरणे, विविधकार्येषु प्रवर्तनेन अनुभव-धन-बलेन क्षमन्ते ।

संस्कृत-क्षेत्रम् एवं जनतामुखं जनतानुगृहीतं च आवश्यकम् । संस्कृत-विषये साधारणोऽपि मनुष्यः बहु कर्तुं क्षमः । संस्कृतज्ञः तेषां समुत्साहेन स्वम् अनुत्साहं त्यजतु । संप्रति संस्कृत-दिवस-निमित्तेन शोभावाक्यानि वदन्त्यः परं स्वक्षेत्रे संस्कृत-विषये कर्तव्यात् प्रमादन्त्यः कतिपयाः संस्थाः तिष्ठन्ति । तासां जागरः लोकैः कर्तुं शक्यः । संस्कृत-दिवसः एवं प्रेरणां सर्वत्र जनयित्वा कृतार्थः तिष्ठतु इति वयं हृदयेन वाञ्छामः । तथा प्रवृत्ति समाजे निर्मातुं निमित्तं संपादयते भारतशासनाय धन्यवादान् वितरामः ।

My Last Farewell

by Jose Rizal

This classic poem is significant, not only for its prophetic message, but also for its patriotic ardor and its almost perfect lyrical form. A perennial favorite among translators, it has almost a dozen versions in English. Written originally in the melodious Castilian tongue, it has been also translated in almost all languages of the world. This particular version retains the majestic and melodious sweep of the lines, as well as the pathos and the tenderness of feelings of the original poem.

Written a few hours before Rizal's death at Bagumbayan, it is the "Swan Song" of an era that died at the turn of the century.

Farewell, dear Fatherland, clime of the sun caressed.
Pearl of The Oriental Seas, our Eden lost!
Gladly now I go to give thee this faded life's best
and were it brighter, fresher, or more blest,
Still would I give it thee, nor count the cost.

On the field of battle, 'mid the frenzy of fight,
Others have given their lives, without doubt for heed;
The place matters not - cyprus or laurel or lily white;
Scabbard or open plain, combat or martyrdom's plight,
"This ever the same, to serve our home and country's need.

I die just when I see the dawn break,
Through the gloom of night, to herald the day;
And if colour is lacking, my blood thou shalt take,
Pour'd out at need for thy dear sake.
To dye with its crimson the waking ray.

* English Translation by Charles Derbyshire, courtesy of
Phillips Education Company.

संस्कृत

सं

तावदेव
ज्ञानासू

ऐषमः अणि
संस्कृत-दिवसः
सप्ताहे तदनुरोधं
वा यथारुचि यथ
स्तोत्रं यथावलं
सामान्य-नागरि
सुखं शयानः अ
भूतावेशन्यायेन
प्रभवति । दैन
प्राकृतः जनः पुन

एवं गते
कमः सर्वथा वृ
हृदये क्वचित्
मनेन प्रकाशते
स्माभिः गते
आगामिनि
दं सिंहावलोक
यं जीवनार्थे
संस्कृत-साहित्य
लवत् प्रवर्त
त् नागपुरे
शने ये खलु
ये द्रष्टुं समा
न संस्कृताद्य
पतिः, कर्मा
ध्यापने निर
श्चित् कृति
स्थया संस्क
वलं पृच्छति
नन्दं विस

एतादृ
सज्जना

My dreams, when life first opened to me,
my dreams, when the hopes of youth beat high,
were to see thy loved face, O gem of the orient sea,
From gloom and grief, from care and sorrow free;
No blush on thy brow, no tear in thine eye.

Dream of my life, my living and burning desire,
All hail! Cries the soul that is now to take flight,
All hail! How sweet to fall to give thee flight,
To die for thy sake, that thou may'st aspire to die
to give you life,
And sleep in thy bosom eternity's long night. To die
under the sky,

If over my grave some day thou seest grow,
in the grassy sod, a humble flower,
Draw it to thy lips and kiss my soul so,
While I feel on my brow in the cold tomb below
The touch of thy tenderness, thy breath's warm power.

Let the moon beam over me soft and serene,
Let the dawn shed over me its radiant flashes,
Let the wind with sad lament over me keen;
And if on my cross a bird should be seen,
Let it trill there its hymn of peace to my ashes.

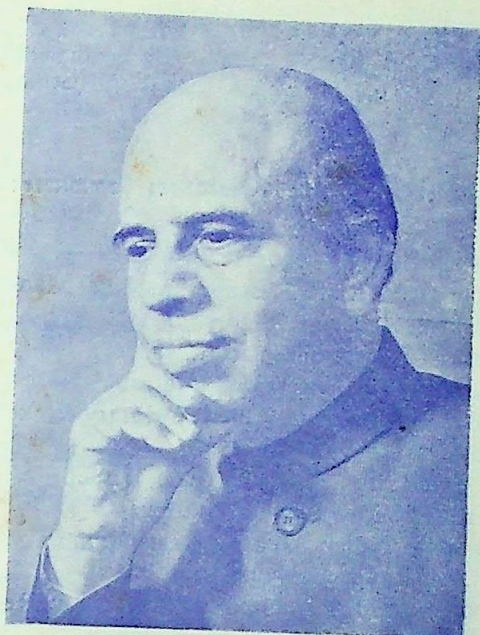
Let the sun draw vapors up to the sky,
And heavenward in purity hear my tardy protest;
Let some kind soul o'er my untimely fate sign,
And in the still evening a prayer be lifted on high

From thee, O my Country, that in God I may rest.

Pray for all who are hapless have died,
For all who have suffered in unmeasured pain,
For our nation that bitterly has been tried,
For widows and orphans, for captives and
For the millions of the world who are in pain.

Shashtyabdapurti of Dr. V. Raghavan

22nd August 1968

Born on 22nd August, 1908 at Tiruvarur, Thanjavur District, one of the foremost pupils of Mahamahopadhyaya S. Kuppuswami Sastri; graduated from the Presidency College in 1930 after a brilliant academic career; took his Doctorate in 1935; joined the Research Department of the University of Madras in 1935 and has been the Professor of Sanskrit, since 1955.

A prolific and versatile writer in Sanskrit, English and Tamil, besides editing texts and journals like the Journal of Oriental Research, the Journal of the Music Academy and Samskrita Pratibha, the author of about 86 works and nearly 730 articles, the New Catalogus Catalogorum amongst them being the major project of his career; actively connected with several Indian Universities, the Sanskrit Commission; Research Projects, Government and non-Government Committees; has participated in Indian and International Conferences; has been actively associated with the Music Academy, Madras as one of its Secretaries for over 25 years; President of the Samskrita Ranga and Madras Natya Sangh; has travelled widely throughout India and Nepal; his visits to United Kingdom (1953-54); U.S.S.R (1958) U.S. (1964) and Japan and Far East (1964), most fruitful for Sanskrit Research.

Recipient of high awards and titles KAVIKOKILA and SAKALAKALAKALAPA conferred by His Holiness Sri Sankaracharya of Kanchi Kamakoti Pitha; the 1953 P. V. Kane Gold Medal awarded by the Asiatic Society, Bombay; PADMA BHUSHAN by the President of India in 1962, Fellowship of the Sangeet Natak Akademy, 1964, Sahitya Akademi Prize for the new and enlarged edition of Sringara Prakasa, 1966; Honorary Member ECOLE FRANCIES D' EXTREME ORIENTALE, Paris; first Indian to receive the Gold Medal (1967) for proficiency in Arts and Sciences awarded by the NOBLE ORDER OF St. MATIN, Austria.

Members of the Celebrations Committee :

Sanskrit College, Madras
 Kuppuswami Sastri Research Institute, Madras
 Samskrita Academy, Madras
 Samskrit Education Society, Madras
 Adyar Library & Research Centre
 Venkataramana Ayurvedic Dispensary & College
 Samskrita Ranga
 The Samskrita Sahitya Parishad, Tiruchy
 Bharatiya Vidya Bhavan, Madras
 The South Indian Archaka Association
 Prof. M. Rangacharya Trust
 Department of Post Graduate Studies & Research
 in Sanskrit, University of Mysore
 Egmore Sanskrit School
 Bharatiya Samskriti Vidyapith, Chamarajpet
 Sri Karunananda Mandali, Madras
 Sri Kamakoti Kosasthanam
 Music Academy, Madras
 Madras Natya Sangh
 Tiruvarur Music Trinity Sabha
 Music Society of Ceylon, Colombo
 Sri Rama Gana Sabha, Colombo
 Gujrati Brahma Samaj
 Gujarati Mandal
 Teacher's College of Music, Madras
 A. M. M. Charities, Madras
 Triplicane Cultural Academy
 Mylapore Veda Adhyayana Sabha
 Sanskrit Language Society of India, Madras
 Vivekananda Rock Memorial Committee, Madras
 Tyagaraja Gana Sabha, Eluru

॥ इति धर्मवातमाहात्म्याध्यायः पञ्चमः ॥

Semmangudi Sri R. Srinivasa Iyer
Mrs. Radha Burnier
Sri M. M. Gurunath
Sri M. V. Venkataraman
Sri Udipi Ramesh Rao
Prof. R. Mahadevan
Sri M. Periaswami Thooran
Sri J. R. Trivedi
Sri V. Kalidas
Sri D. Anjaneyulu
Dr. K. Kunjunni Raja
Mrs. Y. G. Parthasarathy
Sri N. Ramaratnam
Sri P. K. Jappee
Sri V. T. Rajan
Sri C. Rama Iyer
Sri D. Ramalinga Reddy
Sri T. K. Venkateswaran
Srimati K. Savitri Ammal
Sri T. S. Rangarajan
Dr. S. S. Janaki

Dr. S. N. Vyas
Sri V. Venkatachalam
Mm. V. V. Mirashi
Dr. Vishveswar Prasad
Prof V. K. Gokak
Sri G. V. Gundappa
Dr. G. Marulasiddhayya
Dr. G. S. Gai

Prof. K. A. Subrahmania Iyer
Sri K. M. Munshi
Sri S. S. Ramakrishnan
Madame Sophia Wadia
Sri M. Pandurang
Prof. R. Srinivasan
Dr. Thomas W. Simons
Dr. R. N. Dandekar
Pandit Rewa Shankar Trivedi
Dr. A. N. Upadhye
Dr. Gaurinatha Sastri
Sri Thakore Jaydev Singh
Dr. Sunitikumar Chatterji
Dr. Cintaharan Chakravarti
Swami Prajnananda
Sri Srijiyanyaya Tirtha
Dr. Shiv Mangal Singh 'Suman'

Sri V. Sitaramaiah
Sri N. Ragunatha Iyer
Dr. Samuel Mathai
Sri G. Sankar Kurup
Sri N. V. Krishna Warriar
Dr. Aryendra Sharma
Dr. P. Sriramachandrudu
Prof. K. S. Viswanathan
Prof. T. P. Minakshisundaram
Pillai

Dr. P. C. Sitaraman
Dr. C. S. Venkateswaran
L. S. Parthasarathy Iyer
Sri Embar Vijayaraghavachariar
Sri Agnihotram Ramanuja
Thathachariar

Dr. M. S. Sengupta

ब्रह्मपत्रवैवर्तपुराणम्

डॉ. वे. राघवः

वेदान्तरखिलैरुच्चैः गीयते यच्च घुष्यते ।
अद्वितीयं परानन्दममृतं यत्परात्परम् ॥१॥
ब्रह्मपत्रं ब्रह्मपत्रमिति यत् श्रूयते भुवि ।
तदेव तद्ब्रह्म विद्धि नात्र कश्चन संशयः ॥२॥
आनन्दपरकाष्ठात्वात् ब्रह्मशब्दान्वयादपि ।
ब्रह्मपुच्छाकृतित्वाच्च^१ तुरीये^२त्यभिधानतः ॥३॥

॥ इति समन्वयाध्यायः प्रथमः ॥

*

अखण्डमेकं तद्ब्रह्म धत्ते रूपं त्रिधा यथा ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति लोकानुग्रहकारणात् ॥४॥
विभूतिस्त्रिविधा तद्वत् ब्रह्मपत्राभिधस्य च ।
नासाचूर्णो धूमवर्तिः वीटीतुर्याङ्गमित्यपि ॥५॥

इति विभूत्यध्यायो द्वितीयः ॥

*

स्वरूपनाशाभावेन यतस्समुपयुज्यते ।
ततस्ताम्बूलतुर्याङ्गं त्रिमूर्तिष्वधिको मतः ॥६॥
इयान्हि महिमा तस्य ब्रह्मपत्रस्य दृश्यते ।
किञ्चिदादाय ताल्वन्तः ताम्बूलोपरि पूरुषः ॥७॥
नैष्कर्म्यसिद्धिमापन्नः स्नानाहाराद्यनादरः ।
तथैवास्पन्दमास्ते हि परब्रह्मैव केवलम् ॥८॥

॥ इति ब्रह्मपत्रमाहात्म्याध्यायतृतीयः ॥

*

चिन्मुद्रया गृहीतोऽसौ योगवच्छ्वासरोधकः ।
नादब्रह्मोपासकानां गायकानां परं प्रियः ॥९॥
अन्नं ब्रह्मेत्युवाचास्मच्छ्रुतिरन्नस्य तस्य च ।
पाचकानामतः प्रेष्ठः नासाचूर्णो विराजते ॥१०॥
अजपा सजपा चेति यथा योगे द्विधा क्रमः ।
तथैतच्चूर्णयोगश्च द्विधा सरव-नीरवः ॥११॥
आब्रह्मरन्ध्रं स्पृशति ततः स्नावोऽपि दृश्यते ।
चूर्णोपयोगिनो नूनं योगिनः, कोऽत्र संशयः ॥१२॥

॥ इति नासाचूर्णमाहात्म्याध्यायश्चतुर्थः ॥

*

१. ब्रह्मपत्रमिति 'तमाखु' नामकस्य पत्रस्य दक्षिणदेशे प्रसिद्धं नाम ।

२. क्षेत्रे समुत्पद्यमानस्य अस्य पत्रस्य स्वाभाविकं रूपं पुच्छवद्दीर्घं भवति । 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इति उपनिषद्वाक्यविडम्बनं चात्र द्रष्टव्यम् ।

३. 'तुरीयम्' इति तमाखोः साङ्केतिकं साम तदुपासकानां मिथः प्रसिद्धम् । प्रथमं ताम्बूलपत्राणि, ततः पूगखण्डा ततः सुधाचूर्णः इति त्रीण्युपयुज्य उपरि तुरीयतया आद्रियमाणत्वात् तमाखोः तुरीयमिति नाम ।

वैदिकैरास्तिकैश्चापि नितरां सेवितव्यतः ।

एतौ द्वौ गर्वमासाद्य धूमवर्तिमनिन्दताम् ॥१३॥

" नास्तिका कृतकेशाश्च^३ ब्राह्मण्यात्पतिताश्च ये ।

जातयोऽप्यवरा याश्च धिक् त्वं तैरेव सेव्यसे ॥१४॥

त्वद्भक्ता नामयास्येन सृजन्तो मेघमण्डलम्^४ ।

उल्कामुखपिशाचाः, त्वं वर्तिरास्तिक्यदाहिका^५ ॥१५॥

इति ग्रामेषु धिक्कृत्य लोष्टकाष्ठादिताडिता ।

तपस्विनी धूमवर्तिः नगरं शरणं गता ॥१६॥

अत्रत्यनागरिकता^६-गोष्ठ्याचारो^७ऽयमग्रिमः ।

धूमवर्तिनिषेवा च तस्याश्च परिवेषणम्^८ ॥१७॥

नासाचूर्णोपयोक्ता वा ब्रह्मपत्रप्रियोऽपि वा ।

ग्रामीणोऽसभ्य इत्येवं धूमवर्त्यात्र^९ निन्द्यते ॥१८॥

अग्निदग्धमिदं कार्यमग्निदग्धोऽशुचिः कथम् ।

"कालानुगाग्निहोमोऽयं जयतात् धूमवर्तिका ॥१९॥

नित्याग्नयो जयन्त्येके सवर्त्यालापकोविदाः^{१०} ।

"अविच्छिन्नाग्नयश्चैके ते हि पावकदर्शनाः"^{११} ॥२०॥

॥ इति धूमवर्तिमाहात्म्याध्यायः पञ्चमः ॥

१. शिखाहीनाः
२. धूमरूपेण
३. सभ्यता.
४. सामाजिक 'उपचारः' (Social manners)
५. गोष्ठीगतेभ्यः परेभ्यो दानम्
६. नगरे
७. अद्यत्वालोचितमग्नि-उपस्थान-कर्मदमित्यर्थः ।
८. दन्तान्तराधृतधूमवर्तयः सर्वे भाषणं कर्तुं समर्थाः ।
९. 'शृङ्खलाधूमपाः' (chain smokers) इति ख्याताः ॥
१०. पवित्रदर्शनाः, सदापावकेनैव दर्शनं समर्पयन्तश्च ।

(तृतीय पृष्ठतः)

तत्र उपायाः

सत्यस्वरूपा देशभक्तेः शिक्षा च सार्वत्रिकी, सर्वविधा, सर्वप्रका-
रेण नागरिकेभ्यः देया इति प्रथमं भयस्य निराकरणोपायः । स्वराष्ट्रस्य
रूपं, विस्तारः प्रतिष्ठिता प्रतिमा च सर्वेषां हृदये अंकिता यथा तिष्ठेत्
तथा समाचारपत्र - सिनेमा - रेडियो - भाषण-पाठशालादिक-प्रचार-
साधनैः शिक्षा देया । येन एकः अस्माकं देशः यस्य उपासकाः वयं तदर्थं
त्यागशीला भवेम ।

द्वितीयं भयस्य निरासः लोकतन्त्रात्मक-भावनानां सर्वेषां मस्तिष्के
संचारणेन भवितुम् अर्हति । येन समुचितं मतप्रदानेन सुयोग्याः एव
प्रतिनिधयः निर्वाचिताः स्युः । स्वशासनं च सुशासनं स्यात् ।

तृतीयं भयस्य दूरीकरणं तदैव शक्यं यदा जनता जानीयात् यद्
आधुनिकं युद्धं केवलं सीमसु न खलु भवति (प्रभवति वा) अपि तु
नगरे नगरे, ग्रामे ग्रामे-गृहे गृहे अपि । संकटे प्राप्ते किं करणीयं-
शत्रुः च सर्वतः कथं निवारणीयः इति ज्ञानेन एव सुरक्षितः स्यात् देशः
अयम् ।

चतुर्थं भयस्य तावत् निराकरणे भयावहः सन्तोषः त्याज्यः स्यात् ।
वस्तुस्थितिः च आलोचनीया भवेत् । सामाजिकं संघटनं त्वं रूपं
गृहीयात् । इस्लामतः मानवीयः भ्रातृभावः ईसाईतः च सुविख्यातः परो-
पकारः आदर्शत्वेन ग्राह्यः भवेत् ।

पंचमं भयं तावत् हिदुधर्मगता यथार्था समता, सरलं जीवनम्,
आध्यात्मिकः आदर्शः, वर्णाश्रमव्यवस्था एतस्य सर्वस्य संरक्षणेन निरस्तं
भवेत् इति दृढा अस्माकं धारणा ।

गार्फील्डमहोदयेन तरुणानुद्दिश्य

विहितः उपदेशः

(ले.—शा. गो. गर्दे, नागपुरम् ।)

दुर्लभादपि दुर्लभं मतं वीरवाक्श्रवणमात्मशान्तिदम् ।

जेम्स गार्फील्ड इत्यनेन पूर्वं बहूनि युद्धानि स्वयम् आचरितानि । शत्रूणां च सर्वत्र पराजयः कृतोऽभूत् । अनन्तरम् १८८१ ख्रिस्ताब्दे असौ अमेरिकनसंस्थानानां राष्ट्रपतिपदम् अलङ्कृतवान् । यं न्यायश्चेत्येतयोः न तावत् स्थिरा स्थितिः संभवेत् यावत् लोके नतया शिक्षणप्रचारः न विधीयते इत्यसौ नित्यं भणति स्म । मये यत्किञ्चित् बोधकरं असौ भाषते स्म तामु तस्य भणितेषु बोधप्रदं बहु विद्यते । तासां भणितानां चिन्तनं मननं तरुणानां युक्तं स्यात् इत्यतः तरुणान् उद्दिश्य यानि उपदेशवचनानि ष्टानि सन्ति तान्येवात्र उल्लिख्यन्ते ।

वैषाम् इष्टवस्तूनाम् स्वयमेव युतिः स्यात् अस्माकं च इष्टं स्पत्यादिकं सर्वं वयं लभेमहि इति तरुणविद्यार्थिषु दुर्ग्रहः प्रायः दमूलः दृश्यते । किन्तु ज्ञायतां भोः । एतेषां भावानां सुसम्पन्नता लभता च युष्मदाचरितैः भूरिप्रयत्नैः विना न संभवेत् क्वचिदपि ।

मात्महितनाशः एव येषाम् इष्टः स्यात् तैः एव देवाधीनत्वं प्रकामं स्वीकार्यम् । किन्तु यशोवाप्तेः निश्चितरूपेण आकांक्षा कृतास्ति चेत् नरेण उद्यमशीलेन देवं नैवाश्रयणीयं प्रत्युत निज-ध्येयवादायम् पौरुषमेव यथाशक्ति आचरितव्यम् ।

प्रभूतदेवापेक्षया स्वल्पमपि पौरुषाचरितं श्रेयः ।

नावन्मात्रया युष्माभिः कोऽपि हि उद्यमः क्रियते सः एव अधिक-मात्रया कर्तुं युष्माभिः प्रयतितव्यं सदा । तथा विहिते हि प्रगतिः अस्माकं संभवेत् ध्रुवम् ।

दबुद्धिरपि नरः परिश्रमशीलश्चेत् सततोद्योगवशात् असौ मपि हि कार्यं संसाधयेन्निरिचतम् ।

येकस्य नरस्य वर्तनम् उपजातगुणैः अभ्यस्तगुणैश्च नियन्त्रितं गतिः ।

मना तुल्यः अपि नरः न शोभते लोके । तस्मिन् पुनः जोगुणः पौरुषं चापि अपेक्षितं भवति खलु ।

ठस्यापि पुरुषस्य दृश्यते स्पर्धार्थम् उचितम् अन्यत्र ।

गर्दे यः विजयः लब्धः स्यात् तस्मादपि सत्येन प्राप्तः परा-जोऽपि वरः इति अस्ति मे मतम् ।

जागतवतीनाम् आपदाम् अपेक्षया वर्तमाना एव आपद् सुतरां प्रा भासते सदा ।

दस्तु भवन्तः कांक्षन्ते तत् तत् भवद्भिः निजकष्टैरेव उपार्जित-म् । विक्रमाजितवित्तस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ।

जातगुणः नराः कवयः भवन्ति इति भवेत्सत्यम् । किन्तु अवाप्तुं प्रयत्नाः एव आवश्यकाः इति नास्त्यम् ।

गेतव्यापारत्वात् वृद्धिः वरा । परिपूर्णत्वं सुतरां वरम् ।

गशतैरपि नीतितत्त्वेषु परिवर्तनं नाम न जायते क्वचित् ।

नुजमात्रस्य अस्ति प्रियतमं यच्च भवति तस्य परमकौतुकाय किम् इति अहं पृष्ठः चेत् वदिष्यामि खलु शूरपुरुषः एव प्रियतमः परमकौतुकास्पदं च भवति लोके यः कलिकालम् भोषयेत् ।

बालानां कृते

कर्मकरः सर्पश्च ।

कस्यापि कर्मकरस्य पर्णशालायाः द्वारमण्डपनिकटे केनापि सर्पेण बिलं विरचितमासीत् । अल्पवयाः तत्तनयः तेन सर्पेण दष्टः । तद्दंशेन दष्टः सः तनयः मृतः । तस्य बालस्य पितरौ शोकसागरे मग्नौ । पिता तदा तं सर्पं हन्तुं निश्चिचाय । अपरेद्युः विलात् वहियति सर्पे सः कुठारम् आदाय वक्रगत्या प्रयान्तं सर्पं प्राहरत् । किन्तु अतिजवेन मूर्ध्नि सर्पं प्रहरन् असौ कुठारप्रहारेण तस्य पुच्छं हि नोटयामास ।

अथाऽयं सर्पः माम् अपि दशेत् इत्यनया भीत्या असौ तेन सार्धं सख्यमिच्छुः विलद्वारे लवणसंयुतां रोटिकां न्यधात् ।

सर्पस्तदा ईषत्फूत्कुर्वन् अभणत्—इतः परं तु आवयोः सन्धिः न भविता क्वचित् । यतः यदा यदा अहं त्वां पश्येयं तदा तदा नष्टं मत्पुच्छं स्मरिष्यामि निश्चितम् । त्वमपि यदा मद्दर्शनं करिष्यसि तदा स्वकं परासुं सुतं स्मरिष्यसि । इति ।

हानिं प्रकुर्वाणस्य पुरतः तत्कृतहानेः तत्त्वतो विस्मृतिः असंभवा ।

१६. योग्यगुणानां प्रादुर्भावे जाते दांभिकतायाः घृणैवोत्पाद्यते स्वयम् ।

१७. बालकेषु कया सुबोधरीत्या शिक्षणं वितरणीयम् इति यः नरः नः शिक्षयेत् सऽ एव खलु जनकार्यस्य महान् हितकर्ता ज्ञेयः ।

१८. समाजेन सह निसर्गेण सह निजव्यवसायेन च सह आत्मनः कीदृक् संबन्धोऽस्तीति विद्यार्थिभिः नित्यम् अभ्यसनीयम् । एतस्मादप्यधिकं गौरवपूर्णं भवति इदम् यत् तेन समाजेन सह सृष्ट्या सह सृष्टिविधाया च सह आत्मनः कः संबन्धोऽस्ति इत्यापि परिमार्गयितुं यत्नवता भाव्यम् ।

१९. गहनाः विचाराः शनैः शनैः गभीरतयैव मार्गाक्रमणं कुर्वन्ते । अन्ते ईश्वरस्यास्ति कर्तृत्वम् अगाधमित्येव सिद्धयति ।

२०. कल्पना, ग्रहः हेतुर्वा जागतिकयुद्धस्य बीजम् । यत्र एतेषां न कोऽपि विद्यते हेतुः तर्हि न तद्युद्धम् । तत् अतिनृशंसं संहारकम् एव केवलम् ।

२१. निजदेशबान्धवेभ्यः जातिबान्धवेभ्यः अथवा ग्रामबान्धवेभ्यः यद्वचनं प्रदत्तं स्यात् तस्य वचनभंगकरणं नाम अतीव भयंकरं कर्म । वचनभंगेन खलु विश्वासः बाधितः भवति । मानवनिर्मिते जगति अस्मिन् विश्वासः एवैकः परमाधारः वर्तते खलु । सः एव यदि विचलितः स्यात् ततः कथं जगतः स्थितिः स्थिरा भवतु क्वचित् । विश्वासः हि जगत् इत्युक्तं चेत् नातिशयोक्तिः स्यात् ।

संस्कृत-भाषा-प्रचारि-सभायाः इदं साप्ताहिकं पत्रं श्री. पां. ना. बनहट्टी, महोदयेन नारायण-मुद्रणालयं, नागपुरम् इत्यत्र मुद्रितं, 'संस्कृत-भविष्यम्' कार्यालयः मोर-हिन्दी-भवनम्, नागपुरम् इत्यत्र प्रा. दि. वि. वराडपांडे इत्यनेन प्रकाशितम् ।

Before he got this first job he had already published about thirty to forty articles.

A thesis about 1000 pages.

78. books. 700 articles.

They cover all types of literature.

General Indian culture.

Original ^{short} stories and plays in Tamil. and translations from Sanskrit classical literature.

On the uses of Adversity. ←
Got the prize for the Sanskrit Essay entitled

In his school days he was a good sportsman got medals for football and Volleyball.

Swimming One of his favourite sport.
paleography, Cutting paper designs.

Hobbies — पत्रिका, music and dance,

Father was a great Vedic धर्मगुरु
mother and the whole family was interested in Sanskrit.

has the habit of regular studies.

has his own collection of सुभाषित
lived near the beach, Sea has great attraction for him.

A keen student of English literature. Drama,
managing Sanskrit institutions. like Kuppuswami Sastri Institute
helped many foreigners, History and archeology.

Can read inscriptions. Member of the Archaeology Society of India.
Bollywood teacher and Sanskrit teacher.
Inspired him, Studied Vivekananda literature, and Tagore literature.
On joining Intermediate.

गार्फील्डमहोदयेन तरुणानुद्दिश्य

बालानां कृते

विहितः उपदेशः

कर्मकरः सर्पश्च ।

EROI GRAND

Direction : HOTELS (1938) PRIVATE LTD. © 15, JAWAHARLAL NEHRU ROAD, CALCUTTA.

TELEGRAM : "GRAND"

PHONE : 23-7471 (20 LINES)

TELEX : 248

Registered Office :

15, JAWAHARLAL NEHRU ROAD,

CALCUTTA - 13

Won 6 Gold Medals.

1. Medal for city hostel.

1. Sanskrit oratory Gold Medal by Sanskrit Academy Madras.

2. Essay prizes. (Presidency College.)

A.

Originally a student of Chemistry and Botany

Tamil, English, Sanskrit, and other dravidian languages.

How many countries?

Except Eastern U.S.S.R., Japan, Cambodia, Malasia, Hongkong.

Travelled 14 countries.

Married in his thirties.

2 boys and two girls.

फारिदाह, पारद्वत, प्रियंवदा, नरिन्दरी

Chemical Engineer. (Ph.D. in botany)

Sanskrit

B.A.

also a painter, Classical dancers.

has taken part in the dramas staged by Dr. Raghavan.

An Oberoi

Hotel

ERCONTINENTAL, NEW DELHI :: HOTEL IMPERIAL, NEW DELHI :: OBEROI SWISS, DELHI :: OBEROI MAIDENS, DELHI :: OBEROI CLARKES, SIMLA
 IL, SIMLA :: OBEROI MOUNT VIEW, CHANDIGARH :: OBEROI PALACE, SRINAGAR :: OBEROI MOUNT EVEREST, DARJEELING :: OBEROI PALM BEACH,
 ON-SEA :: OBEROI FALETTIS, LAMORE :: OBEROI FLASHMANS, RAWALPINDI :: OBEROI CECIL, MURREE :: OBEROI DEANS, PESHAWAR.

Mention may be made of Dr. V. Raghavan's maternal grand-father Sri A. Narayanaswami Iyer, the first Tamil Vakil at Tiruvarur. He came of a stock of Vaidikas steeped in Sanskrit from Mannargudi; his cousin (Ammanji) Raju Ghanapathin was a contemporary and friend of Mm. Raju Sastrigal and was well versed in Mantra Sastra and had siddhi in Bala-mantra. Narayanaswami was a yajusha Ganapathi, and he was put in charge of the Veda Pathasala at Vedaranyam; and although young, he was able to manage also the economic affairs of the Trusts and Endowments of the Yazhpanam merchants made in the Vedaranyam very well. The English Collector who saw his capacity called him and asked him to pass some tests in the Civil and Criminal Procedure Codes which he said should ^{be} of very little strain to one who mastered so much of the Vedas. Young Narayanaswami accordingly passed and became the first Vakil at Tiruvarur and was known for his continuing his orthodox activities along with his work as a Vakil. ^{Whenever} Mm. Raju Sastrigal came to Tiruvarur for Tyagaraja Darsanam (vide his Tyagaraja Satakam which I have re-edited in Devanagari), he put up with this maternal grandfather of ours. Near Tiruvarur is a village called Koottampadi where some of Appayya Dikshita's descendants had settled. The Koottampadi people had a house in Tiruvarur a few houses to the west of ~~of~~ ^{his} our maternal grandfather; but Mm. Raju Sastrigal preferred to stay with our grandfather. The contacts had continued and at one stage, as my mother's sister had told me, there had been a strong talk of my mother being given in ~~her~~ marriage to Yajnaswami Sastrigal. ^{Narayanaswami Iyer's} His second son N. Mahadeva Iyer, my mother's younger ~~brother~~ brother who passed away only last year, was a very wellknown lawyer in the whole of Tanjore District for a number of years, and retired as Government Pleader at Tiruvarur; he was devoted to a number of religious activities, himself being a Subrahmanya Upasaka. He was very good in Sanskrit, particularly on the literary and aesthetic side, and was

गार्फील्डमहोदयेन तरुणानुद्दिश्य
विहितः उपदेशः

बालानां कृते

कर्मकरः सर्पश्च ।

OBEROI GRAND

Direction : HOTELS (1938) PRIVATE LTD. ● 15, JAWAHARLAL NEHRU ROAD, CALCUTTA.

TELEGRAM : "GRAND"
PHONE : 23-7471 (20 LINES)
TELEX : 248
Registered Office :
15, JAWAHARLAL NEHRU ROAD,
CALCUTTA - 13

Won 6 Gold Medals.

1. Medal for city hostel.

1. Sanskrit Oratory Gold Medal by the Sanskrit Academy Madras.

2. Essay prizes. (Presidency College.)

A.

{=} Originally a student of Chemistry and Botany

Tamil, English, Sanskrit, and other dravidian languages.

How many countries?

~~Except~~ Eastern U.S.S.R., Japan, Cambodia, Malasia, Hongkong.

Travelled 14 countries.

Married in his Thirties.

2 boys and two girls.

फाल्गुना, चतुर्दशी, प्रियंवदा, नन्दिनी

(Chemical Engineer. (Ph.D. in botany) Sanskrit

B.A.
also a painter, Classical
dancers.

Has taken part in the dramas staged by Dr. Raghavan.

An Oberoi Hotel

Mention may be made of Dr. V. Raghavan's maternal grand-father Sri A. Narayanaswami Iyer, the first Tamil Vakil at Tiruvarur. He came of a stock of Vaidikas steeped in Sanskrit from Mannargudi; his cousin (Armanji) Raju Ghanapathin was a contemporary and friend of Mm. Raju Sastrigal and was well versed in Mantra Sastra and had siddhi in Bala-mantra. Narayanaswami was a yajusha Ganapathi, and he was put in charge of the Veda Pathasala at Vedaranyam; and although young, he was able to manage also the economic affairs of the Trusts and Endowments of the Yazhpanam merchants made in the Vedaranyam, very well. The English Collector who saw his capacity called him and asked him to pass some tests in the Civil and Criminal Procedure Codes which he said should ^{be} of very little strain to one who mastered so much of the Vedas. Young Narayanaswami accordingly passed and became the first Vakil at Tiruvarur and was known for his continuing his orthodox activities along with his work as a Vakil. ^{Whenever} Mm. Raju Sastrigal came to Tiruvarur for Tyagaraja Darsanam (vide his Tyagaraja Satakam which I have re-edited in Devanagari), he put up with this maternal grandfather of ours. Near Tiruvarur is a village called Koottampadi where some of Appayya Dikshita's descendants had settled. The Koottampadi people had a house in Tiruvarur a few houses to the west of ~~of~~ our maternal grandfather; but Mm. Raju Sastrigal preferred to stay with our grandfather. The contacts had continued and at one stage, as my mother's sister had told me, there had been a strong talk of my mother being given in ~~an~~ marriage to Yajnaswami Sastrigal. ^{Narayanaswami Iyer's} His second son N. Mahadeva Iyer, my mother's young ~~brother~~ brother who passed away only last year, was a very well known lawyer in the whole of Tanjore District for a number of years, and retired as Government Pleader at Tiruvarur; he was devoted to a number of religious activities, himself being a Subrahmanya Upasaka. He was very good in Sanskrit, particularly on the literary and aesthetic side, and was

गार्फील्डमहोदयेन तरुणानुद्दिश्य

बालानां कृते

विहितः उपदेशः

कर्मकरः सर्पश्च ।

Mention may be made of Dr. V. Raghavan's maternal grand-father
 Sri A. Raghavaram Iyer, the first Tamil Vakil at Trivernur. He
 came of a stock of Vaidikas steeped in Sanskrit from Kannurudi; his
 cousin (Ammaji) Raju Chennappa was exceptionally talented and
 Mr. Raju Chennappa and was well versed in Sanskrit and had studied
 in Pala-nadu. Raghavaram was a Yajur Brahmin, and he was put in
 charge of the Veda Pathashala at Vedaikavayal; and although young, he
 was able to manage also the economic affairs of the Tharu and Endu-
 nathi of the Yajur Brahmins made in the Vedaikavayal very well.
 The English Collector who saw his capacity called him and asked him
 to pass some tests in the Civil and Criminal Procedure Codes which
 he said showed of very little strain to one who mastered so much
 of the Vedas. Young Raghavaram accordingly passed and became
 the first Vakil at Trivernur and was known for his outstanding his
 outdoor activities along with his work as a Vakil. Mr. Raju Chennappa
 came to a Trivernur for Yajur Brahmins (vide his Yajur's Gotra-
 kam which I have recorded in Devanagari), he put up with this maternal
 grandfather of mine. Near Trivernur is a village called Kottayam
 where some of Appayya Vaidika's descendants had settled. The Kottayam-
 baid people had a house in Trivernur a few houses to the west of
 and our maternal grandfather; but Mr. Raju Chennappa preferred to
 stay with our grandfather. The contacts had continued and at one
 stage, as my mother's sister had told me, there had been a strong
 talk of my mother being given in marriage to Yajur Brahmin. Her
 first second son N. Mahadeva Iyer, my mother's younger brother who
 passed away only last year, was a very well known lawyer in the whole
 of Tanjore District for a number of years, and worked as Government
 Pleader at Trivernur; he was devoted to a number of religious activi-
 ties, himself being a Gopinatha Ustada. He was very good in
 Sanskrit, particularly on the literary and aesthetic side, and was

a pioneer in organising musical activities in Tiruvarur. He was a great personal friend of Pushpavanam who was very much under his influence and stayed with him in his house often. Mahadeva Iyer looked after the medical treatment of Pushpavanam during his last days at Tanjore. Mahadeva Iyer discovered also Chidambaram Srirangachariar father of Embar Vijayaraghavachariar and had arranged in our own house at Tiruvarur several series of Harikathas on Ramayana, Bhagavatham, ¹loves of Nayanmars, etc. Along with him stayed in our house, more continuously Jagannathachariar, ¹~~chari~~^{Cavi}, a young Telugu poet who composed admirably both in Telugu and Sanskrit songs and verses for Srirangachariar for his Harikathas; there was also a gifted Tamil composer of Mayuram, Tyagaraja Desikar (an oduvar). The compositions in Tamil, Telugu and Sanskrit of these two composers may still be heard in many of the performances of Embar Vijayaraghavachariar. I can recall the days and the occasions ^{when} ~~which~~ these composers wrote some of these pieces and the lively atmosphere of their being given the contexts and their producing the compositions and reading them out and their being rendered in music and enjoyed. Along with Harikatha Kalakshepams, there was also in those days Vedaparanam Ghosthis going on in our house during the annual festival at the Tyagaraja Temple. A memorable and complete series of Bhagavatam expositions by a renowned ^{or} pandit Rangasamudram Venkatarama Sastrigal which filled the gaps when there were no Harikathas. Then there was music series connected with Radha Kalyana Utsavam which was an annual feature in which all top musicians of those days with a number of accompanists staged the older type of long drawn outcheries. There was hardly a stalwart of ~~this~~ ~~music~~ the music world of those days who had not come and sung there and stayed at our house. Maharajapuram as ^ayoungster, had his debut at the Grihapravesam of my uncle's

house, which became a wellknown rendezvous and ¹²post of call for musicians. His legal help was freely available for musicians and dancers. It was a litigation that brought Bharatam Nallur Narayanaswami Iyer to our uncle and the association continued over years. When these were all coming from outside, there were the natival local masters of Nagaswara, notably Tiruvarur Swaminathan and his brother Kittuchami, the former being the father-in-law of the late Flute Swaminatha Pillai of Tirupambarm. As I have narrated in the preface in my Patel Lectures, along with the above, must be mentioned, the Bhajanas carried on in the month of Margasirsha for which traditional Bhajana experts used to come from neighbouring villages and I fell in line with them and became engrossed in Giri-pradakshinam and Bhajana recitals.

On my father's side my grand-father Srinivasa Iyer was a powerful figure wellknown for his capacity in dealing with men and things. A tall, strong man, he owned 15 ^evalis at Pavitra-manikkam on the border of Tiruvarur and was Karnam of that Village. My father's elder brother Ramaswami Iyer was a Magistrate with Civil and Criminal duties and ~~extremely~~ ~~and~~ known for his strictness and integrity, and he had left a lasting impression in our family. I ~~was~~ myself was given the Sarman after his sarman, at the time of my Upanayanam. My mother and my mother's sister were interested in devotional literature and there was the practice in the family of getting by heart a large number of stotras, ~~long and short~~ Arya Dvisati (Lalita Stava Ratna) of Durvasas and the stotras of Ayyaval being two of their favourites; I still cherish the copy of the collected stotras of Ayyaval in grantha script used by my aunt. These along with other

stotras, I got by heart when I was quite a young boy. During my boyhood I got by heart quite a large number of Stotras, long and short.

Both my parents passed away while I was seven. My mother's sister who was devoted to traditional learning and in the old world way, she was a capable manager of domestic affairs, and took charge of our family; she put me and my young sister and my maternal uncle's son under a Sanskrit Pandit Sengalppuram Appaswami Sastrigal, pupil of Mahamahopadhyaya Kodavasal Narasimhachariar. With this Pandit, I learnt Sanskrit in Traditional style in addition to the Sanskrit as second language in the School where we had a very competent pandit in Narayana Vajapeyar of Tiruvalangadu, a kinsmen of Sri T.R.Venkatarama Sastrigal. I read privately in the traditional manner with this Vajapeyar also. I must mention also an interesting person who created a lot of enthusiasm in my young mind, an old lady named Sundari Patti of Ohai, who had mastered Sanskrit and could converse in Sanskrit with pandits. She was a friend of my mother's sister and often checked up our progress in Sanskrit and I learnt ~~fr~~ some Sanskrit compositions from her, notably a very good Ramayana Odam in Sanskrit which is still unpublished and was probably composed by one of her ancestors. There was also another lady distantly related to us, Kutti Ammal alias Lakshyanandam who had taken to Vedanta and read Sanskrit advaita works with wellknown Pandits. I have mentioned these two ladies in my account of my Women Sanskritists which I wrote in Tamil a long ago in Kalaimagal.

In the school Sanskrit was only my second language and my optional subjects were Chemistry and Bot^aony. When I can^e for admission in Presidency College, Madras, I wanted to pursue Bot^aony in which I had done special work even while in the V and VI Forms;

~~happened~~ ~~to~~ I did not know. In fact I possess two or three books written in the hands of Raghava Sastrigal containing select verses from all over Sanskrit literature, which he left with me before he died. It was Raghava Sastrigal who had taught Kumarasambhava to Sirkali Sundrachariar with whom Kumarasambhava became a forte. Sirkali Sundarachariar was a family friend, ~~of~~ my uncle and aunt having lived sometime in Egmore along with Sundarachariar's sister who had married in Devan Bahadur T. Rangachariar's family. The conduct ^{to} with Sundrachariar which began in Triplicane and in the Sanskrit Academy were a renewal of old ties. Outside of my academic studies one of the most effective influences which widened my study and appreciation of Sanskrit classics was that of Sundrachariar. It is ~~through~~ through his inspiration that I took to the reading and mastering of the Bhagavata and Mahabharata systematically, getting by heart several portions of the Bhagavata especially. It is on coming to know of this that my Prof. Kuppuswami Sastrigal asked me to speak in those days on the Gita Day; and I spoke on the Bhagavata and Gita ~~and~~ at V.P. Hall when Sri K. Chandrasekharan was the Secretary, and again on the Greater Gita at the Ranade Hall. The late Padmanabha Sastrigal who was my teacher in Vyakarana in the Presidency College called me and fondly expressed his joy at my mastery of the Bhagavata when I was so young. Falling in the line of the earlier formative forces ~~in~~ in the field of Bhakti ^{and} Bhajana, the Srimad Bhagavata has been the mainstay and force in all my later writings reaching upto the Spiritual Heritage of Tyagaraja.

In addition to the musical background derived from early life at Tiruvarur, academic interest in music and dance and in the Sanskrit texts thereon started with a fresh zest when I had ~~and~~ to deal, during my Ph. D. work, with Natya Sastra with Abhinavagupta's commentary thereon and several allied works. During this time I was in close association with

the late Sri K. V. Ramachandran with whom we had all lived at Luz Corner for some years. K.V.Ramachandran and I had jointly pursued work on behalf of music, dance and dance-drama and we two were the first to go to some of the Tanjore Villages and to bring to light the traditional Natakas of the Bhagavatas at Merattur, Soolamangalam etc.

Although engrossed in academic research and scientific study, edition of texts and scrutiny of manuscripts and the pursuit of logic and philosophy, there has been a persistent urge almost from the very beginning towards original literary activity which started expressing itself through Sanskrit verses, prose, plays, skits, essays, stories etc. in Tamil and English. However, considering the domestic and other circumstances I discovered that a pure literary career was not possible without a permanent employment in this Country, although one of my twins in this line of activity, Manjeri S. Iswaran, ~~thought~~ classmate from Intermediate, thought otherwise. The latter ~~discovered~~ ~~from~~ discovered rather late in his life that I was right and one required a permanent position both financially and otherwise to be able to pursue writing activity. If I had been otherwise placed in private life, I wonder whether I would have become at all a research scholar or a University man, and whether I would not have gone away to the field of free lance writing or of journalism. I had actively cultivated the associations of the leading writers in all the languages of India and had been fairly intimate with several of them occupying front ranks in their own languages.

In the young days of consuming energy and overflowing enthusiasm. when one was ⁿbustling with ideas, I had written out for several friends film scenery of stories from epics, puranas and Sanskrit classics, of course without any knowledge, skill or inclination to make money out of

them.

* A. Narayanaswami Iyer ^(maternal grandfather) had a younger brother named A. Srinivasa Iyer who married the sister of Tiruvisanallur Rajaram Sastrigal (Indian Industrials) and died prematurely. He was a brilliant person and had been selected for Provincial Civil Service along with N. Gopalaswami Iyengar, R. Srinivasa Iyer (later Accountant General), and others of that time. He was also a man of striking qualities which had endeared him to all. It happened that in George Town, Madras my elder maternal uncle who had been also selected for such Service was living with my mother's sister who had become widowed when quite young. At that time, they were living together with B. Rajam Iyer, author of Kamalambal Charitram and Rambles in Vedanta. Rajam Iyer took a fancy for A. Srinivasa Iyer and it has been handed down in our family that Rajam Iyer had Srinivasa Iyer in mind when he drew the picture of the 'Hrishikesh Bala' in Kamalambal Charitram and Srinivasan in his unfinished story in English entitled True Greatness of Vasudeva Sastrigal included in the Rambles. There is also an episode in the Kamalambal Charitram of a bogus sadhu deceiving a person. This, we have been told, was an account of an actual incident which happened at Tiruvottriyur for my elder maternal uncle N. Subramania Iyer with all of whom Rajam Iyer was living.

One of the formative influences during the two years of my Intermediate study when I was living with my eldest brother next to the Mylapore Club was my frequent visits to the Ramakrishna Math where some of the Swamijis took to me and I spent some hours along with them whenever I went there. Even while ~~in~~^{at} the S.S.L.C. I had read Vivekananda's lectures and the interest ^{grew} as time passed, in the Vivekananda Ramakrishna literature and movement. Later association developed further through the Vedanta Kesari and R.K. Mission

... married the sister of ... and died ...
... been selected for Provincial Civil Services along with ...
... He was also a man of striking qualities ...
... It happened that in George Town ...
... who had been also selected for such ...
... they were living together with ...
... At that time, they were living together with ...
... and it has been ...
... for A. Srinivas Iyer had ...
... in our family that Rajan Iyer took a fancy for ...
... in his unfinished story in English entitled ...
... of a poem which had ...
... an account of an ...
... for my elder maternal uncle ...
... This, we have been told, was an ...
... incident which happened at Tiruvottiyur for my elder maternal uncle ...
... M. Subramania Iyer with all of whom Rajan Iyer was living ...
... One of the formative influences during the two years of ...
... when I was living with my eldest brother next ...
... frequent visits to the ...
... and I spent some hours at ...
... the Mysore Club was my frequent ...
... where some of the ...
... I got there ...
... and the ...
... and ...
... and ...

International Centres all of which were visited by me in Europe, U.S. and South East Asia. There is hardly a leading Swamiji in the Ramakrishna Missions from California to Singapore with whom I have not come into contact.

Mention may also be made of the early development of interest in Tagore. In S.S.L.C. I stood first in English among those who passed from the Government High School, Tiruvarur. Among the books I received as present ^{was} were ~~Tagore~~ Tagore's Gora. During my two years of Intermediate study, I had ~~acquired~~ a great deal of Tagore literature and I even now preserved my note book of these days in which I had ⁱⁿ my own way ~~in~~ imitated Gitanjali, Gardner etc. All these lead up to the threshold of the Sanskrit Honours which I took in the teeth of domestic opposition, my brothers pressing me to take up History or Economics. After ^{obtaining} ~~attaining~~ distinction in Sanskrit and with all the earlier interest in Sanskrit, I had come to know by reports about Prof. Kuppuswami Sastrigal. N. Gopala Iyer of Mannargudi who was a Vakil at Tanjore, whose younger brother had married my maternal uncle's daughter, had been a hotel-mate of Kuppuswami Sastrigal and he introduced me to Professor. Professor used to take snuff in those days and Gopala Iyer and he were snuff-chums and they were together messing in the same hotel in the Kutcheri Road just at the place where the Matthala Narayanan Street takes off.

** ** ** ** **

Studiosness and academic distinction in my generation in the family were first seen in the case of my eldest brother V. Balasundaram who came out with a brilliant record in School and college particularly in mathematics; ~~he~~ he was a pet of Mr. Littlehills who wanted him to go up for further studies in mathematics. He unfortunately

chose the career of an Advocate in the Metropolis for which ~~he~~ he was temperamentally not suited, despite his talents. Balasundaram had also a keen literary flair and was given to wide reading in English literature and was particularly good in Shakespeare.

**

**

**

**

**

Another interesting personality in my family may be mentioned, —
My father's sister's husband Vaidyanatha Sastrigal of Erukkur on the Kollidam. A Samavedin like us, and a Mirasdar, he took a fancy for starting business; and having thereby lost his Estate, he fell upon his Vedic learning and traing. ⁱⁿ ~~He~~ He learnt also Mantras to cure severe reptile bites and skin eruptions from a Mohamedan and his house became a most crowded centre for people who came for his cures.

Elsewhere has been mentioned some relations on the father's uncle's side among whom came up the lady with Vedantic bent who read advanced advaitic text with Pandits.

**

**

**

**

**

It was during the several public activities in Madras in the field of Sanskrit etc. that I became intimately associated with late S. Satyamurthi of whose oratory, like many of the youngsters, I had been a regular listener and admirer. This also proved a sort of renewal of older family ties as his father-in-law (father of his second wife) was a class-mate and kinsman of my father. When Satyamurthi was living in Triplicane my contacts with him were very frequent.

श्रीः

श्रीराघवशर्मणः षष्ठ्यब्दपूर्तिमहोत्सवे तन्त्रशास्त्रपरीणैः श्रीस्वामिशस्त्रिभिः दत्ता
आशीर्वचनपत्रिण

ओं नमो भगवत्यै श्रीचन्द्रशेखरमूर्तये ।
सच्चिदानन्दरूपिण्यै स्वात्मबोधप्रपूर्तये ॥ १ ॥
यस्य शैलेन्द्रजामाता पिता, शैलेन्द्रभेदकृत् ।
भ्राता, शैलेन्द्रजा माता स नो विन्नहरो भवेत् ॥ २ ॥
कवीशयोगीशमहीशपूजितं
कवीन्दुमन्दाररवीन्दुजेडितम् ।
कवित्वदं श्रीकविकोकिलार्चितं
कविं कवीनां कलभाननं श्रये ॥ ३ ॥
कल्याणसौगन्धिकपुष्पहार-
लसद्गुलः श्रीकमलाम्बिकाढ्यः ।
श्रीत्यागराजः कविकोकिलाय
श्रीराघवायाय ददातु भद्रम् ॥ ४ ॥
षष्ठांशां प्रकृतेः शिवां भगवतीं
यां देवसेनां विदुः
षष्ठ्याख्या शिशुपोषणेऽतिनिरता
या सूक्तिकासङ्गा ।
श्रीमद्राघवशर्मणः सुमहिते
षष्ठ्यब्दपूर्त्युत्सवे

स मातेतरदैवतैस्सह
मु श्रीराघवाराधिता ॥ ५ ॥
मुदुस्वामिमखीन्द्रवृत्तमकरोद्
यकाव्यरूपं बुधः
काक्ष्याकृतिचन्द्रशेखर-
गुः श्रीकामकोटयासनात् ।
क्वोस्थान् कविकोकिले-
विरुदं संप्राप्तवान् राघवः
दैवागभिमानवान् भुवि वसेद्
दीयुरारोग्यवान् ॥ ६ ॥
गशालीहरिदारभारतीः
गङ्गायैकादशरुद्रदिक्पतीन् ।
गङ्गुपुत्रं चिरजीविनोऽदितिं
पुनर्वो हविषा यजामः ॥ ७ ॥
गङ्गुर्मङ्गलं दद्याद्
‘श्रीरामशर्मणः’ ।
गङ्गीयुतायास्वा
गङ्गाय धीमते ॥ ८ ॥

गीर्वाणेषु दिनानि कानिचिदथो नीत्वा पुनः कौतुकात् ।
भ्रान्त्वा भूवलये महाकविकुलोपास्या, तवास्याम्बुजे,
भो वे. राघव सत्यधामनि, गिरां देवी सुखं वर्तते ॥ ७ ॥

जयतु जयतु षष्ठेर्वत्सराणां प्रपूर्तिः
जयतु जयतु विशासागरो राघवार्यः ।
जयतु जयतु साध्वी धर्मरत्नी तदीया,
जयतु जयतु धर्मः सर्वदा सज्जनेभ्यः ॥ ८ ॥

कै. बा. शि. रचितमेतत्, पद्यानामष्टकं प्रीत्या ।
पद्यसुमाञ्जलिरूपं, समर्प्यते राघवार्याय ॥ ९ ॥

इत्थं

पण्डितराजः कै. बालसुब्रह्मण्यः
प्रधानाध्यक्षः, संस्कृतकलाशाला, मद्रपुरी

मद्रपुरी
२२-८-१९६८

ॐ

श्रीराघवाभिनन्दनम्

विद्वन्मणी राघवसार्थनामा, श्रुतान्तगामी यशसां निधिश्च ।
साहित्यसंगीतकलाविशेष-वेत्ता विशिष्टो रसिकाग्रणीर्हि ॥ १ ॥

षष्ठ्यन्दपूर्तिर्महिता प्रवर्तते, वधूः सुसाध्वी पतिपूजनोत्सुका ।
गिरः पतिः श्रीपतिरम्बिकापतिः, वरोऽस्ति देवत्रयसम्मितो भवान् ॥ २ ॥

ग्रहर्षिताराचिरजीविकाष्टा, पत्यायुरारोग्यपतिप्रसादात् ।
सन्या प्रजाकीर्तियशस्सुवर्चो, मेधाभिरिद्धो जयतादजस्रम् ॥ ३ ॥

ऋक्सामगाने निपुणा महान्तः, स्वस्त्यादिसूक्तानि बुधा गृणन्तः ।
तन्त्रे नदीष्णा यजुषां विधाने, यच्छन्त्वरोगं शतमायुरारात् ॥ ४ ॥

पुत्रीद्वयं पुत्रयुगं तथाच, शिष्योत्तमा मित्रगणास्तथान्ये ।
षष्ठ्यन्दपूर्तिं महितं महो वां, पश्यन्ति हृष्टाः सुखिता रमन्ते ॥ ५ ॥

प्राज्ञ त्वां परितः श्रयन्ति रसिकाः, यत् त्वं रसानां निधिः,
शिष्यास्त्वामनु सम्पतन्ति बहवोऽप्याचार्यवर्यो यतः ।
रष्यामेरिजर्मनादिविषयप्राज्ञप्रसिद्धो भवान्,
सर्वेषां विदुषां सुबन्धुसुहृदां नित्योपकर्ता सताम् ॥ ६ ॥

आयाता कमलासनस्य भवनात्, द्रष्टुं त्रिलोकीतलम्,
गीर्वाणेषु दिनानि कानिचिदथो नीत्वा पुनः कौतुकात् ।
भ्रान्त्वा भूवलये महाकविकुलोपास्या, तवास्याम्बुजे,
भो वे. राघव सत्यधामनि, गिरां देवी सुखं वर्तते ॥ ७ ॥

जयतु जयतु षष्ठेर्वत्सराणां प्रपूर्तिः
जयतु जयतु विद्यासागरो राघवार्यः ।
जयतु जयतु साध्वी धर्मरत्नी तदीया,
जयतु जयतु धर्मः सर्वेश सज्जनेड्यः ॥ ८ ॥

कै. बा. शि. रचितमेतत्, पद्यानामष्टकं प्रीत्या ।
पद्यसुमाञ्जलिरूपं, समर्प्यते राघवार्याय ॥ ९ ॥

इत्थं

पण्डितराजः कै. बालसुब्रह्मण्यः
प्रधानाध्यक्षः, संस्कृतकलाशाला, मद्रपुरी

मद्रपुरी
२२-८-१९६८ }

॥ श्रीः ॥

सुगृहीतनामधेयानां कविकोकिल पद्मभूषणादिविरुदावलभूषणानां
डाक्टर वे. राघवार्यमहोदयानां षष्ठ्यब्दपूर्तिमहोत्सवावसरे
तञ्जपुरीसारस्वतीमहालयकोशागाराधिकृतैः प्राच्यवैद्यकगवेषणासमित्यधिकृतैश्च सादरं समर्पितो

॥ नवरत्नमालिकोपहारः ॥

धर्मो रक्षति रक्षितो जगति चेद्वेदेषु गूढो हि सः

ते वेदा स्मुरभारती मुपगतास्सा राघवं संश्रिता ।

तस्मात्पद्मविभूषणादिविरुद्रप्रत्यश्रितो राघवः

पृथ्वीत्सरकानतीत्य विलसन्नेवं युवा जीवतात् ॥ १ ॥

न वसुधा मणिभिः किल भङ्गुरै स्तदभिधान मिहार्हति भारते ।

नवसुधारसराघवद्वक्तयो यत इमां प्रथयन्ति वसुन्धराम् ॥ २ ॥

सारस्वतागारमिवोच्चलयः सारस्वतागारमिहैत्य पूर्वम् ।

सारं स्वतोऽङ्गेष्वपि वेद्यकेषु सारस्ववेदी स्वयमुदधार ॥ ३ ॥

कृतमनुकृतमेत तत्कृतीनां कवीनां विदितमनुविदन्ति प्रेष्टविद्वत्प्रकाण्डाः ।

इतिकृतमतिबोधा त्कोशसर्वस्वगुच्छं नवमनघ मकार्षी देधतां राघवोसौ ॥ ४ ॥

कामादिपुमर्थावह साराऽमृतसारा सामादिकविविधागम शाखाकृतरेश्वा ।

भूमाविहकविमण्डल भूपानवभाषा कामान्दिशताद्राघव मोदाय समोदा ॥ ५ ॥

सोऽयं विश्वकलालये सुरगवीसंस्थापकानां गणे

सङ्गीतामृतवर्षिणां च निवहे नाट्ये तथा नाटके ।

श्रीकाञ्चीवरकामकोटिनिलयै रध्यासिते सद्गणे

सर्वत्रापि च राघवो विजयते तन्नैपुणं गीयते ॥ ६ ॥

भूषणभूषणसुवाङ्मयमण्डनस्त्वं श्रीपद्मभूषणपदेन तथाश्रितोऽसि ।

भास्वान्यथा भजति पद्मविभूषणाख्यां तेषां स्वकीयकिरणौघविकासनेन ॥ ७ ॥

स्फूर्त्या पाण्डित्यकूलंकषणजनितया पालयञ्जीवलोकं

कीर्त्या देशान्तराक्रान्त्युचितचरितया भावयन्भारतञ्च ।

जीयादाचन्द्रतारं सुरभणितिममू मूर्जयन्वाग्विलासैः

सन्तानायुष्यशान्ति द्रविणमतिदया तुष्टिपुष्टीरवाप्य ॥ ८ ॥

सुवर्णकलितामिमां सुमहितां विपश्चिन्मतां

महार्धविभवां समात्तमुपमां मणीमालिकाम् ।

रसैरुपगतां समाहितहृदि स्थिरां शान्तिदां

गृहाण सुरभारतीमिव हितां प्रियां सादरम् ॥ ९ ॥

॥ शुभमस्तु ॥

SRI AHOBILA MUTT EDUCATIONAL INSTITUTIONS

FELICITATIONS TO

Padma Bhushana Dr. V. RAGHAVAN

ON THE OCCASION OF THE SHASHTIYABDAPURTI CELEBRATION

On this auspicious 'Punarvasu' day heralding the Shastiyabdapurti of our Brahmasri Raghavan, the repository of Sanskrit learning, we offer to you, Dear Doctor, our warmest felicitations.

Born of pious parents at sacred Tiruvarur, sanctified by the well-known Music Trinity, you have displayed signs of promise even while young, and your high intellect blooming into a fine flower laden with fragrance and sweetness drew all honours throughout your long career.

Your life in the University, extending well-nigh over four decades, has been a full one, rich, abundant and strenuous. All that you have done for the University and, in particular, for the promotion of Sanskrit stands as a monument by itself. A cultural ambassador to various places in and abroad, you have carried the torch of Sanskrit learning and have always returned with a brighter glow, with an expression of triumph and joy.

The notable part you have played in the numerous organisations with which you were connected and your valuable and prolific contribution to the spread of Sanskrit culture in diverse ways, will endure for ever. Your facile pen has indeed easily ranged over the whole gamut of Sanskrit literature. Your analytical acumen, critical faculty, deep erudition and flowery eloquence have ever been the admiration of one and all. Your trenchant criticism marked by brilliance of wit and ready repartee reveal in you the charming conversationalist, peerless and fearless.

Your varied accomplishments as research scholar, writer, poet, lover of music, art-critic, dramatist, stage-director, actor superb, editor, translator, collator and collaborator, your profound scholarship and encyclopaedic knowledge, your fertile imagination and tenacious memory—all these coupled with your nobility of character, warmth of human sympathy and genial nature have knit us together closer, and yet closer over the years. Well poised between the past and the present, with a life deeply religious, composed and serene, your association has been highly refreshing and enlivening.

May we on this joyous occasion express our feelings of gratitude and pray to Lord Kothandarama to shower His choicest blessings on you and your family, for a long life of health and happiness, peace and plenty !

काव्येषु दक्षः कवने सुदक्षः कलाप्रपूर्णः कमनीयगतः ।
शास्त्रेष्वभिज्ञः श्रुतिसम्प्रदायी यो राघवोऽसौ भुवि राजतीह ॥
तस्याद्य षष्ठ्यब्दमहोत्सवेऽस्मिन् विद्वद्गणो वक्ति शतायुषोक्तिम् ।
अन्ये च भोगा भुवि मानुषा ये तानप्यवाप्नोत्विति चापि नित्यम् ॥
'कविकोक्ति', 'पद्मभूषणेति' भुवि जेषुष्यत एष राघवः ।
सह बन्धुगणैश्च धर्मपत्न्या चिरमायुष्यमवाप्नुयाच्छ्रियम् ॥

We remain,

**Yours in the cause of Sanskrit Education,
The Members of the Ahobila Mutt Educational Institutions**

SRI AHOBILA MUTT EDUCATIONAL INSTITUTIONS

FELICITATIONS TO

Padma Bhushana Dr. V. RAGHAVAN

ON THE OCCASION OF THE SHASHTIYABDAPURTI CELEBRATION

On this auspicious 'Punarvasu' day heralding the Shastiyabdapurti of our Brahmasri Raghavan, the repository of Sanskrit learning, we offer to you, Dear Doctor, our warmest felicitations.

Born of pious parents at sacred Tiruvarur, sanctified by the well-known Music Trinity, you have displayed signs of promise even while young, and your high intellect blooming into a fine flower laden with fragrance and sweetness drew all honours throughout your long career.

Your life in the University, extending well-nigh over four decades, has been a full one, rich, abundant and strenuous. All that you have done for the University and, in particular, for the promotion of Sanskrit stands as a monument by itself. A cultural ambassador to various places in and abroad, you have carried the torch of Sanskrit learning and have always returned with a brighter glow, with an expression of triumph and joy.

The notable part you have played in the numerous organisations with which you were connected and your valuable and prolific contribution to the spread of Sanskrit culture in diverse ways, will endure for ever. Your facile pen has indeed easily ranged over the whole gamut of Sanskrit literature. Your analytical acumen, critical faculty, deep erudition and flowery eloquence have ever been the admiration of one and all. Your trenchant criticism marked by brilliance of wit and ready repartee reveal in you the charming conversationalist, peerless and fearless.

Your varied accomplishments as research scholar, writer, poet, lover of music, art-critic, dramatist, stage-director, actor superb, editor, translator, collator and collaborator, your profound scholarship and encyclopaedic knowledge, your fertile imagination and tenacious memory—all these coupled with your nobility of character, warmth of human sympathy and genial nature have knit us together closer, and yet closer over the years. Well poised between the past and the present, with a life deeply religious, composed and serene, your association has been highly refreshing and enlivening.

May we on this joyous occasion express our feelings of gratitude and pray to Lord Kothandarama to shower His choicest blessings on you and your family, for a long life of health and happiness, peace and plenty !

काव्येषु दक्षः कवने सुदक्षः कलाप्रपूर्णः कमनीयगात्रः ।
शास्त्रेष्वभिज्ञः श्रुतिसम्प्रदायी यो राघवोऽसौ भुवि राजतीह ॥
तस्याद्य षष्ठ्यब्दमहोत्सवेऽस्मिन् विद्वद्गणो वक्ति शतायुषोक्तिम् ।
अन्ये च भोगा भुवि मानुषा ये तानप्यवाप्नोत्विति चापि नित्यम् ॥
'कविकोक्लि', 'पद्मभूषणेति' भुवि जोषुष्यत एष राघवः ।
सह बन्धुगणैश्च धर्मपत्न्या चिरमायुष्यमवाप्नुयाच्छ्रियम् ॥

We remain,

**Yours in the cause of Sanskrit Education,
The Members of the Ahobila Mutt Educational Institutions**

ADDRESS

Presented to

Dr. V. Raghavan

on the occasion of his Shashtyabdapurti

We, the Members of the Shashtyabdapurti Celebrations Committee, have great pleasure in presenting this Address to you on the occasion of your 61st Birthday expressing our felicitations and good wishes for your long life, health and continued service in the cause of Sanskrit Studies, Research and Indian Culture.

Born at the sacred Tiruvarur in 1908, you graduated from the Presidency College, Madras after a brilliant academic career, having won many prizes and medals. You took your M.A. Degree in 1930, specialising in Sanskrit language and literature, comparative philology and the sastras. Later, you specialised in **Alankara** and **Natya Sastras** and took your Ph. D. Degree in 1935 on a learned thesis on King Bhoja's **Sringara Prakasa**, an enlarged and revised edition of which won the Sahitya Akademi prize for 1966.

You are one of the foremost pupils of the renowned savant Mahamahopadhyaya S. Kuppaswami Sastrigal, and earned his affection and esteem. Soon after, you joined the Research Department of the Madras University and, in course of time, rose to the position of the Professor and Head of the Department of Sanskrit. As Professor, you have taught and guided several research scholars, Indian and foreign, and have been, in addition, responsible for the arduous preparation and publication of the **New Catalogus Catalogorum**, a difficult and important work undertaken by the University of Madras.

You have written many books on subjects connected with Sanskrit and Indological research and articles in almost all the Research Journals in India and abroad. There is hardly a department of Sanskrit Studies to which you have not made valuable contribution. You have deservedly achieved a great reputation as a scholar and research worker throughout India and your scholarship has been appreciated by colleagues in Europe, America and the Far-East. You have also travelled in Europe, U.S.A., U.S.S.R., Japan and the Far-East and gained first-hand knowledge of their methods of research and of the valuable Sanskrit manuscripts in the libraries in those countries.

Apart from your scholarship, you are also a poet of a high order. Your **Mahakavya** on the life and **Kritis** of Muthuswami Dikshitar, one of the Trinity of Carnatic music, earned for you the insignia of '**Kavi Kokila**' from His Holiness Jagadguru Sri Sankaracharya of Kamakoti Pitha. The **Journal of the Music Academy** edited by you for more than thirty years stands as a monumental example of your sound scholarship and research. You have also edited the **Journal of Oriental Research**, Madras, for more than 20 years. You have done enduring work in the Sanskrit Commission, the Central Sanskrit Board, the Central Sanskrit Institute and the Indology Committee of the Ministry of Education of India and also other academic bodies like the All-India Oriental Conference, the Kuppaswami Sastri Research Institute, the Sangeet Natak Akademi, the Sahitya Akademi, the Madras Sanskrit Academy and the Madras State Sangita Nataka Sangam. As one of the secretaries of the Music Academy for nearly three decades, you made its usefulness felt in distant parts of India and in America, United Kingdom and other countries abroad. Your interest in histrionics combined with researches in dramaturgy have been responsible for the progressive activities of the Samskrita Ranga and the Madras Natya Sangh.

Your services to the cause of Sanskrit and Indian Culture have been varied and distinguished. Your wide and profound learning and your prodigious industry have earned for you many distinctions including the Indian Union's conferment on you of **Padma Bhushan**. We heartily wish you a long life, prosperity and happiness.

MADRAS.)
22-8-1968)

Dr. V. Raghavan Shashtyabdapurti Celebrations Committee.

